Десятій річниці факультету
міжнародних відносин
присвячується

ПЕТРО КУЗИК

Націоналізм і шовінізм у міжнародних відносинах

PETRO KUZYK

Nationalism and Chauvinism in International Relations

Ivan Franko National University of Lviv

FACULTY OF INTERNATIONAL RELATIONS
SCIENTIFIC LIBRARY

PETRO KUZYK

NATIONALISM AND CHAUVINISM IN INTERNATIONAL RELATIONS

Lviv • 2002

Львівський національний університет імені Івана Франка

ФАКУЛЬТЕТ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

ПЕТРО КУЗИК

НАЦІОНАЛІЗМ І ШОВІНІЗМ У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

Львів • 2002

ББК Ф4 (0)0
К-89
УДК 323.13'14:327

Рецензенти:
д-р. іст. наук, проф. Ярослав ДАШКЕВИЧ
д-р іст. наук, проф. Степан ГЕЛЕЙ
д-р філол. наук, проф. Василь ЛИЗАНЧУК

Науковий редактор канд. іст. наук, доц. Богдан ЯКИМОВИЧ
Науковий консультант канд. геогр. наук., проф. Степан ТРОХИМЧУК
Художнє оформлення обкладинки Мирослава ЯКИМОВИЧ

Редакційна колегія:
Богдан ЯКИМОВИЧ (голова), Микола ЛИТВИН,
Маркіян МАЛЬСЬКИЙ, Степан ТРОХИМЧУК

Рекомендовано до друку Вченою радою
Львівського національного університету імені Івана Франка
Протокол № 17/9 від 25 вересня 2002 р.

Кузик П.
К-89 Націоналізм і шовінізм у міжнародних відносинах: Монографія / Редкол.: Б.Якимович (голова) та ін. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2002. – 220 с.

ISBN 966–613–205–2

У монографії здійснено спробу виокремити поняття "націоналізм" та "шовінізм" у чіткі категорії теорії міжнародних відносин. Аналізуються генезис, структура, функції та взаємодія націоналізму і шовінізму, досліджується вплив цих феноменів на міжнародну систему.

The monograph attempts to classify the concepts of *nationalism* and *chauvinism* in distinct categories of the Theory of International Relations. It analyses genesis, structure, functions, and interplay of nationalism and chauvinism as well as studies their influence on the international system.

ББК Ф4 (0)0

ISBN 966–613–205–2

© П.С.Кузик, 2002
© Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002

Майбутнє націоналізму є важливим,тому що,
подібно до римського бога Януса, він має два обличчя.
Націоналізм є позитивним чинником
для політичної інтеґрації та будівництва.
Але він також приніс світові відчай і руїну.

Дж. Т. Рурк

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Вивчення націй та націоналізмів завжди таїть у собі неабияку інтригу. Здається, ця тема просто створена для пожвавлення наукових дискусій, оскільки чи не кожна творча людина вважає себе експертом у цій галузі та вже напевно має що сказати з будь-якого дотичного питання. І можна розраховувати на досить бурхливу реакцію, яка, однак, рідко переростає у продуктивну дискусію. Обговорення цього кола проблем належить до тих особливих випадків, де кожен учасник затято тримається власної позиції і коли найважче досягнути реальних результатів, якихось компромісів. Тож порушення цієї теми в окремому дослідженні можна сміливо окреслити як невдячне, насамперед для дослідника: воно навряд чи стане документом, під яким захотіли б підписатися, засвідчуючи свою повну згоду з викладеними засадами, бодай два-три вчені, але може досить певно претендувати на об'єкт гніву хоч би навіть й цілої когорти науковців.

Цьому можна знайти багато пояснень, але зарадити, мабуть, можуть такі дві обставини. Перша – це піднесення дискурсу до наукового рівня. Адже результатом звернення до цієї тематики в Україні (як зрештою і будь-де) стають томи переважно белетристичної, "напівнаукової" і навіть псевдонаукової літератури. Коли пишемо тут "науковий рівень", то маємо на увазі не так жанр і глибину розвідки, як первісну мету – чи призначена вона для дискредитації позицій інших авторів (як правило, тих, що належать до чужого національного "табору"), чи для з'ясування, наскільки це можливо, реального стану речей та пошуку шляхів розв'язання наявних проблем, а крім того, ще й наукову неупередженість, зміст якої полягає насамперед у чесності дослідника перед самим собою.

Друга стосується спрямування дискусії до предметнішої якості. Але цього, якщо вбачати в предметності зосередження на певній ділянці науки, як виявилося на нашому конкретному прикладі, досягнути, мабуть, не легше. Справа в тому, що під час обговорення попередніх результатів цього дослідження з деякими українськими фахівцями-міжнародниками його автор наразився на почасти справедливу критику. Вона загалом зводилася до зауважень про недостатню відповідність теми і змісту роботи через значну увагу до розгляду другорядних питань, зокрема теоретичних та загально-політологічних проблем. Однак, як ми переконалися, уникнути цього майже неможливо: занадто дискусійним є чи не кожне твердження, аби без шкоди об'єктивності аналізу подавати його аксіоматично. Навіть елементарні поняття – "націоналізм", "шовінізм", "нація" тощо, є радше багатозначними словами, аніж термінами, що змушує детально і широко з'ясовувати їхнє значення. Доводиться ніби "починати все з початку", ставлячи дослідження на міцну теоретичну та методологічну основу. Тому зазначена предметність дискусії мала би полягати не в обмеженні теоретичного поля аналізу (навпаки, без міждисциплінарного підходу тут не обійтись), а визначеності наукового інструментарію – передусім узгодити терміни та дефініції.

Наскільки цим двом критеріям відповідає наша праця, оцінить читач.

Проте хотілося б зупинитися ще на такому. Той підхід, що його було використано при згаданій оцінці нашої роботи і який радше не визначається географією чи якоюсь особливою якістю конкретної наукової школи, оголив ще одну методологічну проблему, пов'язану з, так би мовити, другою частиною теми. Як виявилося, не тільки студії над націоналізмом і шовінізмом вимагають вступних зауваг, а й розв'язання цих проблем в рамках теорії міжнародних відносин потребує спеціальних застережень.

Треба сказати, що наука про міжнародні відносини є молодою, але вже достатньо претензійною дисципліною із визначеним колом проблем та сформованими засобами їхнього аналізу. Об'єктом свого дослідження теорія міжнародних відносин має світ як певну глобальну політичну систему, оперуючи максимально широкими категоріями, призначеними віртуально об'єднувати міжнародну систему. Та ця зумовлена загалом специфікою дисципліни "інтеґрація", як можна помітити з численних фахових текстів, поступово еволюціонувала із методу в зміст наукової роботи. Справді, беззастережне сприйняття довкілля власне як цілісної системи, винесення такого бачення в основу світорозуміння спричинилось, бачиться, до переоцінки значення міжнародної системи – як певної реальності та цінності. Міжнародно-політична наука потроху набуває рис ідеологічної машини з навіювання глобалістичного погляду на світ та "проштовхування" космополітичних цінностей та інтересів, покликаних штучно уніфікувати людство. Звідси – негативне трактування будь-яких чинників, що могли б підважити тотальність світу в теорії та на практиці. Симптоматично, що нації та націоналізми в цій літературі найчастіше оцінюються як негативні явища *a priori* або ж взагалі ігноруються як об'єкти дослідження.

Натомість теорія міжнародних відносин мала б, на нашу думку, використовувати категорію системи передусім як методу – засобу з'ясування дійсності, що насправді є полікомпонентною і набагато складнішою, ніж та її інтерпретація, яка стала притаманною для міжнародно-політичної науки.

Запропонований у роботі підхід щодо трактування міжнародних відносин не зовсім узгоджується з сучасними загальновизнаними напрямами міжнародно-політичної науки. Реалізм (Г. Морґентау, К. Уолц, Т. Шеллінґ), ідейними стрижнями якого є позаетичний "національний інтерес" і "сила" для його досягнення, не допускає принципового поділу національної ідеології (державної політики) на об'єктивно моральну та позитивну або навпаки. Концептуальна парадигма ідеалізму або лібералізму (К. Дойч, Р. Кеогейн, Дж. Най) також лежить на іншому ідейному полі, покладаючись у подоланні міжнародної напруженості та конфліктів на посилення взаємозалежності шляхом створення міжнародних організацій та розвитку міжнародного права. Марксизм (І. Валерштайн, Р. Кокс, С. Стрейндж) бачить світ чітко поділеним на центр і периферію та шукає причину несправедливого міжнародного порядку в іншому напрямі. Натомість постмодернізм, здається, не цікавить порушена проблема через її претензії на об'єктивність.

Проте цю роботу не слід розглядати як спробу обґрунтувати чи, радше, оформити ще один "метанаратив" – чергову всеохопну концепцію пояснення міжнародної системи, хоча світ з подібних позицій інтерпретує не один український науковець. Зрештою, автор не ставив собі такої мети. Справжнім нашим наміром є намагання запропонувати відмінний від "канонічних" у науковій теорії погляд на міжнародні відносини, котрий міг би сприяти кращому розумінню багатьох явищ і процесів, а значить, – допомогти у вирішенні досі не розв'язаних проблем теоретичного і практично-політичного характеру. Отож, будемо тільки раді, якщо наші студії певним чином докладуться до вирівнення небезпечних ухилів у суспільствознавстві в цілому, які, попри задекларовані благі наміри, віддаляють науку від людини, зокрема, від її національного начала.

Врешті, мусимо пам'ятати. Національна ідентичність – це лише деталь з розмаїття групових ідентичностей у житті людини. Національність як особиста характеристика не повинна заперечувати будь-які інші, як, наприклад, належність до групи за інтересами, певної релігії, політичної орієнтації, родини тощо. Так само й нації та націоналізми, як деякі об'єктивні феномени, у міжнародному масштабі не можуть вважатися єдиними, а можливо, й головними елементами надзвичайно складної системи міжнародних відносин. Тож навіть якщо авторська інтерпретація міжнародної дійсності дещо хибує на національну однобокість, то це слід швидше вписати до абстрагування як наукового методу аналізу, а ще – неможливості повністю позбутися природної для кожної людини національної суб'єктивності.

Ми свідомі, що уважний читач, мабуть, не знайде цілої низки питань, які б у контексті нашого дослідження заслуговували на увагу. До таких, безперечно, належить проблема національних меншин. Хоча якраз тут ми знехтували цим питанням свідомо. Так склалося, що та мізерна увага, яку все ж приділяють проблемі націоналізмів у теорії міжнародних відносин, стосується майже винятково націоналізмів, позбавлених державного суверенітету або відокремлених від національної держави етнічних меншин. Виправити цю невідповідність – "нагадати" про існування націоналізмів державних націй, стало одним із завдань нашого дослідження. Але удосконаленню немає меж, тож, так чи інакше, десь таки треба поставити крапку. Наразі доводиться констатувати, що ця робота є лише вступом до окресленої темою проблеми.

Перед тим як перейти до викладу основної частини нашого дослідження, мусимо згадати тих осіб, без яких вона не була б можливою. Передовсім слово подяки належиться багаторічному науковому наставникові автора професорові С. Трохимчуку, який подав ідею цих студій. Особлива подяка колективові кафедри міжнародних відносин і дипломатичної служби та кафедри країнознавства та міжнародного туризму факультету міжнародних відносин Львівського національного університету ім. І. Франка, де було виконано це дослідження, а також особисто деканові факультету професорові М. Мальському – за всіляке сприяння у творчих пошуках. Велика вдячність за допомогу і самовіддану працю працівникам Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України і, звичайно ж, рідної Наукової бібліотеки Львівського університету, та особливо – бібліотекарям читального залу для наукових працівників та аспірантів. Автор хотів би висловити також щиру подяку директорові університетської бібліотеки доцентові Б. Якимовичу, професорові В. Лизанчуку і одному з патріархів сучасної української історичної науки проф. Я. Дашкевичу – за корисні поради та організаційне сприяння. Нарешті, не можна не згадати тут моїх батьків та брата, без моральної та матеріальної підтримки яких цей проєкт став би нездійсненний.

ВСТУП

Адекватне розуміння подій, процесів та тенденцій, що мають місце у системі міжнародних відносин, потребує з'ясувати визначальні чинники та ключові причини цих явищ. Одним з невід'ємних елементів такого внутрішнього базису реалій є складний і багатогранний комплекс національних проблем, які прямо або опосередковано впливають на міжнародні відносини, нерідко наповнюючи зміст зовнішньої політики окремих держав, перебуваючи в епіцентрі міжнародних конфліктів, сприяючи або, навпаки, перешкоджаючи міжнародному співробітництву і глобальній безпеці .

Всупереч прогнозам багатьох фахівців, стає зрозуміло, що шанси зникнення націй та націоналізмів сьогодні, в умовах постіндустріальної доби, є мізерні. Глобалізація, формування міцних культурно-політичних реґіональних просторів не зменшують ваги національних ідентичностей, а надто їхнього впливу на міжнародні відносини. Відтак проблема з'ясування ідеологічно-політичного підґрунтя окремих націй, яким вони керуються, здійснюючи свої внутрішні та зовнішні функції, не втратила актуальності. Всебічне вивчення цих підвалин – передумова для належного відображення дійсності та розв'язання численних теоретичних і практичних проблем міжнародних відносин.

Актуальність теми дослідження зумовлена передовсім потребою напрацювання детального і неупередженого підходу щодо національної проблематики теорії міжнародних відносин. Насамперед це стосується розробки і конкретизації термінологічного апарату досліджень у цій галузі, що є необхідною умовою для належного означення та вивчення національних процесів у світі, а також вирішення пов'язаних з ними проблем міжнародної системи і глобального розвитку.

Саме у сфері міжнародних відносин найлегше простежити якісну відмінність національних ідеологій та рухів, що прямо або опосередковано впливають на поведінку націй на світовій арені. Досягнення й утвердження самобутності та єдності певної національної спільноти, що здійснюється не на шкоду іншим миролюбним націям, етнічним групам, національним

меншинам або ж міжнародній безпеці, різко контрастує з аґресивною і нетерпимою активністю, спрямованою проти інших національних спільнот чи окремих груп та індивідів. Такою, що дуже часто спричиняє міжнародні, міжетнічні, етнополітичні, расові та інші конфлікти і дискримінацію. Ця відмінність, що в самій своїй основі зумовлена антагоністичними ідеологічними імперативами, вимагає чіткого розрізнення на загалом толерантний, демократичний націоналізм і аґресивний, завойовницький шовінізм.

Диференціація відмінних за своєю природою національних ідеологій та рухів необхідна не лише для науково-теоретичних потреб з огляду на цінність досягнення недвозначності та ефективності у вивченні національних проблем, а й із суто практичних міркувань. Застосування такої класифікації щодо проблеми у глобальному масштабі – це передовсім необхідна умова для адекватного світосприйняття, без якого реаґування на цілу низку фундаментальних загроз глобальній безпеці матиме хибний або принаймні безсистемний характер. На локальному і реґіональному рівнях ця класифікація значно спростила б прогнозування результатів співробітництва та інтеґраційних процесів, стала б важливим чинником зовнішньополітичної та військової стратегії, векторів міжнародних економічних чи культурних зв'язків.

Розрізнення націоналізму і шовінізму є тим більше важливе в умовах Центрально-Східної та Східної Європи – арени багатьох кривавих міжнародних конфліктів. Адже саме тут, як ніде інде, протягом віків сходились у затятій битві націоналізм гноблених народів та шовінізм величезних імперій, боролися самостійність і асиміляція, протистояли національний патріотизм і космополітичний нігілізм. Тому розгляд націоналізму і шовінізму на прикладі українського, російського і польського досвіду є дуже продуктивний. Це пов'язано насамперед з актуальністю такого дослідження для національної безпеки нашої держави: критичний погляд на стрижневі світоглядні засади української нації необхідний, щоб виокремити і подолати принципові проблеми її розвитку; з'ясувати ідеологічне наповнення внутрішньої та зовнішньої політики, характер національних рухів найвпливовіших сусідів. Все це дуже

важливе для розуміння геополітичної ситуації, в якій опинилася Україна.

Треба наголосити, що предметом нашого дослідження є власне національні ідеології та зумовлені ними політики. Адже у своїй роботі, одним з головних завдань якої визначено розрізнити ці феномени на ґрунті міжнародних відносин, ми в жодному разі не говоримо про класифікацію певних націй та держав відповідно до здійснюваної ними політики. Однією з причин є вихід цього питання поза окреслені межі студій. Проте головною причиною є наша переконаність у недоцільності ставлення цієї проблеми в цілому. Попри те, що національна ідеологія – націоналізм або шовінізм – у нашому розумінні є ширшою від певної політичної доктрини, якою послуговується уряд чи еліта нації. Ця ідеологія стосується усієї національної спільноти в різних сферах її функціонування, про що йтиметься нижче, обрання її за критерій такої класифікації є не надто ефективним. Однак поділ націй на націоналістичні та шовіністичні виглядає недоречним не лише з теоретико-методологічного чи політично-практичного погляду: справді об'єктивне і коректне застосування такого принципу навряд чи можливе за ситуації у політичній науці та, тим більше, міжнародній політиці. Існують вагомі підстави сумніватися, чи можливо віднайти такий об'єктивний критерій взагалі. Будь-яка національна спільнота є дуже складною суспільною формацією, а її вчинки можна трактувати та оцінювати з різних позицій. Очевидно, ця спільнота не може бути окреслена однозначно. Зрештою, фактичне таврування цілих націй "шовіністичними" ("расистськими", "фашистськими", "нацистськими", "екстремістськими"), як і навпаки, звеличення до ранґи "націоналістичних" ("розвинених", "прогресивних", "демократичних", "цивілізованих") важко виправдати: кожну націю формують і особи та групи, що діють на благо усього людства, і ті, що їх іменами не хотіла б "славитися" жодна спільнота.

Разом з тим класифікація націоналізмів бачиться нами не лише виправданою, а й вкрай необхідною. Значення методологічних та практичних труднощів відступає вбік, якщо усвідомити кінцеву мету такої типології. Справа не в тому, що, називаючи ідеологію чи політику певної нації націоналістичною або шовіністичною, ми наражаємося на менший гнів

незгідних. Відомо ж з приказки, що хто боїться образити вершника, лає його коня. Наш підхід пропонує не поділ світу на "добру" і "погану" частини, а передбачає насамперед аналіз тих національних процесів, що відбуваються усередині націй і які, власне, є первісною причиною непростих і часто конфліктних міжнародних відносин. Виокремлення сприятливого і деструктивного типів національної ідеології відкрило б нові можливості, щоб ефективно реґулювати ці відносини, зробило би крок до формування справедливішого міжнародного порядку.

Тому головною метою студій стало обґрунтування необхідності виокремити поняття "націоналізм" і "шовінізм" у чіткі категорії теорії міжнародних відносин, а також дослідити вплив націоналізму і шовінізму на міжнародну систему на основі аналізу генезису, структури, функцій та взаємодії цих явищ.

Робота складається з двох частин, відповідно до проведеного дворівневого аналізу – теоретично-концептуального і практично-прикладного. На теоретично-концептуальному рівні здійснено спробу розв'язати ключові теоретичні проблеми, зокрема проаналізувати теоретичні засади виокремлення націоналізму і шовінізму як категорій міжнародних відносин – фундаментальних понять у галузі національних стосунків, а також з'ясувати загальнотеоретичні питання, що стосуються структури та функцій цих типів національної ідеології в контексті їхнього зв'язку з міжнародними відносинами.

Практично-прикладний рівень використано передовсім як ужиткове поле дослідження – основу і тло теоретизувань і, разом з тим, як головний засіб доведення припущень та критерій перевірки отриманих теоретичних результатів. Він стосується українського, польського і російського досвіду з означеної проблеми. Хоч, очевидно, неповний порівняльний аналіз націоналізму і шовінізму, що на прикладі України, Польщі та Росії на практиці ілюструє неоднорідність національних ідеологій за їхніми ціннісними складами і структурами, впливом на реальну політику, все ж вказує на існування багатьох спільних для реґіону і світу проблем у цій галузі та наближує до їхнього розв'язання. Цю модель зіставлення у певному сенсі можна вважати універсальною, хоча, зрозуміло, і не позбавленою лише їй притаманної специфіки.

Щодо методологічної бази студій, то вона визначалась насамперед згаданою особливістю структури дослідження. Широке застосування у роботі, особливо на її теоретично-концептуальному рівні, одержали такі загальнотеоретичні методи, як аналіз, синтез та дедукція, за допомогою яких вдалося дослідити ключові концепції, факти і явища, що становлять основу дисертаційної роботи, та зробити належні висновки. Для адекватного вивчення відмінної природи націоналізму і шовінізму в міжнародних відносинах використано порівняльний метод при одночасному збереженні системного підходу та використанні структурно-функціонального аналізу. Для дослідження генезису змісту і структури націоналізму і шовінізму використано також історичний метод і метод ідеалізації. Серед інших методів у роботі продуктивно використано міждисциплінарний підхід. Він дозволив максимально широко висвітлити проблему та великою мірою посприяв пошукові шляхів її розв'язання. Так, у теоретичній частині застосовано елементи філософського аналізу, а на практично-прикладному рівні – історичний підхід. Наприклад, використано як тло ретроспективного аналізу ідеологій націоналізму і шовінізму, внаслідок чого робота набула характеру комплексного дослідження.

Джерельну базу роботи склали матеріали, що зберігаються у сховищах кількох великих бібліотек Києва, Львова і Любліна.

Одержані результати дослідження можуть бути використані й у наукових цілях – у подальшій розробці теорії міжнародних відносин і на практиці, зокрема для зовнішньополітичного планування. Вони можуть бути впроваджені в діяльності зовнішньополітичних відомств, науково-дослідних центрів та громадських організацій для розв'язання відповідних теоретичних і прикладних проблем. Наприклад – для адекватного розуміння європейської та світової безпеки, реаґування на цілу низку фундаментальних загроз, прогнозування зовнішньополітичних курсів та міжнародної активності Польщі, Росії та інших країн, з'ясування цінностей і світогляду загалу їхніх громадян, політичних і наукових еліт. Це може мати значення, щоб опрацювати відповідні позиції та стратегію нашої держави у цих галузях. Окрім того, цінність отриманих результатів полягає також у висвітленні кардинальних проблем внутрішнього

і зовнішнього розвитку власне української спільноти, накресленні шляхів їхнього вирішення.

Сподіваємось, результати студій прислужаться розвиткові теорії міжнародних відносин, знайшовши застосування під час вивчення міжнаціональних та міжетнічних взаємин, зокрема етнополітичних конфліктів, а також будуть використані для підготовки фахівців з відповідних спеціальностей.

ЧАСТИНА 1

РОЗДІЛ 1.1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИОКРЕМЛЕННЯ НАЦІОНАЛІЗМУ І ШОВІНІЗМУ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

1.1.1. Теоретико-методологічні основи дослідження націоналізму і шовінізму

Наука досі не виробила чіткого теоретичного поля дослідження націй і націоналізмів. Ще донедавна переважна більшість вчених у світі спиралась на твердження про виняткову роль соціально-політичної обумовленості виникнення нації та націоналізму у період капіталістичного розвитку суспільства. Нині внаслідок значної ревізії теорії модернізму така впевненість дещо похитнулася: почався інтенсивний пошук й інших арґументів, а виведений канон про абсолютну відмінність сучасної нації від попередніх форм суспільної організації видається не таким догматичним. Поряд із виникненням постмодерністського напряму, що хоч і став своєрідним продовженням модернізму, однак з огляду на його ідейні засади принаймні формально позбувся претензій на тотальність, несподіваний ренесанс переживають етнічні теорії, часто у формі "модернізованих" етносимволічних концепцій. Помітною є й тенденція до ґрунтовнішого аналізу минулих історичних епох та їхнього зв'язку із сучасними націями.

Характеризуючи здобутки сучасного українського суспільствознавства, яке отримало змогу вільно вивчати цю проблематику лише із здобуттям Україною незалежності, треба зауважити, що нині з'являється досить багато праць. Серед таких слід відзначити передусім ґрунтовну монографію Г. Касьянова "Теорії нації та націоналізму" [*Касьянов Г.В. 1999*], де міститься систематичний виклад теорій нації та націоналізму закордонних і українських дослідників. Поміж досліджень, що безпосередньо стосуються предмета нашої роботи, заслуговують на увагу напрацювання, здійснені львівськими фахівцями в рамках ширшої праці [*Основи політичної науки 1997*],

[*Основи політичної науки 1999*]. Однак, якщо говорити в загальному, рівень досліджень більшості текстів невисокий. Впадає у вічі не так ідеологічна заанґажованість, чого будь-який дослідник повністю позбутися не може, як вузькість наукового світогляду та нерідко незнання світового доробку в цій галузі досліджень.

Щодо чужоземної літератури, то тут слід відзначити істотну ідеологічну зашореність, що стає на заваді для об'єктивного аналізу, на чому докладніше зупинимося нижче. Сучасне західне суспільствознавство, яке на сьогодні залишається провідним у вивченні націй та націоналізмів, як і пов'язаних з ними проблем, реалізує величезну кількість наукових розробок теоретичного та емпіричного характеру, однак відсутність узагальнювальних праць, окрім фундаментального дослідження Е. Д. Сміта [*Smith A. D. 1999*], свідчить про відчутні проблеми, насамперед методологічного характеру, з якими зіткнулися вчені.

Перед тим як перейти до детальнішого огляду літератури, аналізуючи сучасні концепції націй і націоналізмів відповідно до предмета і завдань наших студій, окремо зауважимо, що ця наукова проблема, на жаль, все ще не стала повноцінним об'єктом вивчення теорією міжнародних відносин. Більше того, у цій літературі часто відчувається тяжіння науково небезсторонніх, упереджених оцінок у цій галузі досліджень. "Традиційне", себто негативне трактування націоналізму в цілому, міститься, наприклад, в одного з найвпливовіших фахівців з міжнародних відносин минулого століття Г. Морґентау: "Націоналізм намагається пояснити державну могутність винятково або, принаймні, переважно як прерогативу національного характеру і по ходу деградує у політичну метафізику расизму" [*Morgentau H. J. 1967*, с. 155]. Назагал відчувається недооцінка ролі й місця нації та націоналізму в міжнародних відносинах попри те, що останніми роками інтерес до тематики дещо зріс і багато науковців у своїх студіях все ж вважає за потрібне констатувати їхню важливість. Так, наприклад, американський дослідник М. Р. Амстуц у праці "Міжнародний конфлікт та співпраця: вступ до світової політики" зауважує: "Націоналізм є одним з найголовніших чинників, які впливають на світову політику" [*Amstutz M. R. 1995*, с. 34].

Спершу зупинимося на студіях сучасного американського дослідника Р. Брубейкера. Його концепція постулює: "Ми не повинні питати, що таке нація, а радше, як функціонує національність (*nationhood*), інституційована політична і культурна форма, всередині держави та у міждержавних стосунках? Як функціонує нація як практична категорія, як класифікаційна схема, як пізнавальне поле?" [*Brubaker R. 1998*, с. 20] Націю визнано не об'єктивною категорією, що реально присутня у світі, а радше "практичним" поняттям – суб'єктивною ідеєю, що має вплив на навколишній світ посередництвом носіїв цієї ідеї. Реально нація може поставати хіба що у формі певного політичного поля, яке здатне породити явище націоналізму. Порівняно з націоналізмом нація є метафізичною і другорядною.

Аналогічний підхід подав відомий російський учений В. Тішков. Проте у нього знаходимо ще категоричніші висновки. Нація заперечується не лише як реальне явище, а й як наукова категорія ("це категорія семантико-метафорична, котра набула в історії велику емоційної і політичної леґітимності і котра не стала і не може бути категорією аналізу, тобто отримати наукову дефініцію"); те, що нині намагаються представвити "нацією", є ніщо інше, як державне утворення: "Тривалі дебати про те, *що* і *коли* є *нацією*, з кожного погляду є марні, якщо останню не розуміють у сенсі державної спілки" [*Тишков В. А. 1998*, с. 16]. Проблема нації, таким чином, "вирішується" в найпростіший спосіб: її оголошено "феноменом, якого просто не існує" [Там само, с. 24]. Зате так само, як і Брубейкер, Тішков переконаний в існуванні націоналізму, який і реанімує ідею нації.

Справді, існування націоналізму як національної ідеології, а також руху, який вона обумовлює, заперечити неможливо. Однак чи правомірно в сучасних дослідженнях відкидати націю як щось другорядне або й зовсім примарне? "Щоб зрозуміти силу націоналізму, не мусимо апелювати до категорії нації" [*Brubaker R. 1998*, с. 27], – переконаний Р. Брубейкер. Ми ж виходимо якраз від протилежного. Той лише факт, що ідея нації є справді наріжним каменем будь-якої націоналістичної ідеології, не дозволяє нам легковажити нацією ані як суб'єктивним концептом, ні, тим більше, об'єктивно існуючою

людською спільнотою. "Роджерс Брубейкер правильно нагадує нам, що [...] "нація" (як і "держава") є концепцією, – зауважує британський дослідник Е. Д. Сміт, – але обмежувати її винятково до форми, ритуалу чи події означає позбавляти її тих атрибутів, що роблять її такою сильною і привабливою. Як ми пояснимо таке значне поширення потужного почуття прив'язаності до простих форм і ритуалів, навіть якщо їх підтримують державні інституції та міжнародна система? "Націоналізм" не можна так просто відмежовувати від націй-спільнот" [*Smith A. D. 1999*, с. 77].

Тут зачіпається справжня філософська проблема, вирішення якої у нашому контексті ще в 1955 р. накреслив Л. Ребет: "Взаємовідносини між зовнішніми і внутрішніми видами національного життя визначаються коловоротом між буттям, що народило ідею, та ідеєю, що творить буття" [*Ребет Л. 1955*, с. 8]. "Ідеї та ідеології – це, мабуть, суб'єктивний, а не об'єктивний чинник. Та оскільки ідеї втілюються в реальність, то вони стають "об'єктивною реальністю", а відтак протиставлення об'єктивного та суб'єктивного розуміння нації втрачає свій сенс", – уже в наш час арґументує цю думку інший український дослідник В. Лісовий [*Лісовий В. С. Культура... 1997*, с. 49]. Нація є таким самим абстрактним явищем, як і держава, етнос чи клас і, разом з тим, не менш реальним, ніж вони. Тому "Концепція нації є не тільки абстрактною і уявлюваною, як це часто стверджується. Вона є також відчуваною, і відчуваною пристрасно, як щось дуже реальне, як конкретна спільнота, де ми можемо знайти для себе певність нашої власної ідентичності, ба навіть нашої безсмертності завдяки нащадкам" [*Smith A. D. 1999*, с. 140]. Націю складає нерозривна єдність "суб'єктивних" і "об'єктивних" рис. Тому поряд із "уявлюваністю" ("уявлена спільнота" – означення, на якому будується дуже популярна нині концепція Б. Андерсона [*Андерсон Б., 2001*]), націю характеризує також і певна "субстанційність".

Теоретизування згадуваних вище американського і російського авторів, звичайно ж, становлять неабияку наукову цінність: досліджуваний ними політичний аспект націй і націоналізму є не менш важливим, ніж будь-який інший. Однак у нашому випадку вони заслуговують на увагу ще й тому, що

теоретичні напрацювання саме цих учених можуть слугувати вдалим прикладом обмеженості науково-світоглядної бази досліджень. Мабуть, не в останню чергу це зумовлено їхньою належністю до певних етно- і геополітичних полів практичного націєтворчого досвіду. Так заклик Тішкова "забути про нації в ім'я народів, держав і культур" [*Тишков В. А. 1998*, с. 24] справді наповнений дуже практичним змістом для конкретного випадку: тяжіння багатовікового імперського минулого росіян робить сьогоднішні спроби розбудови Росії як національної держави європейського зразка принаймні проблематичними. Тому тільки державу цей дослідник вбачає як єдино можливу суспільно-політичну одиницю.

Невідповідність методологічного підходу потребі узагальненого трактування феномена нації, що породжує також емпіричні помилки, легко помітна й у праці західного науковця Брубейкера. Твердження, що саме політичні інститути Радянського Союзу – республіки – стали ґрунтом для посткомуністичних націоналізмів нових незалежних держав (іншими словами, саме епоха СРСР породила ці явища), не відповідає дійсності. Адже навіть якщо припустити, що ця формальна політична інституційність радянських республік певним чином сприяла кристалізації національних сентиментів, як, скажімо, вважає Б. Кравченко [*Кравченко Б. 1997*], абсолютно не можна погодитися з тим, що саме у межах цього режиму й народилися відповідні націоналізми. Безперечним є той факт, що без існування таких націоналізмів на територіях майбутніх республік до інституціалізації цих країн в процесі утворення СРСР як певної поступки режиму не дійшло б. Про появу націй тут можна говорити ще задовго до цього сумнівного "одержавлення" народів у межах Радянського Союзу.

Наведені приклади наукової редукції при розгляді феномену нації, що у цьому випадку не дозволили дослідникам побачити національну спільноту поза рамками державно-політичного утворення, притаманні не лише теоріям, так чи інакше пов'язаним з модернізмом. (Редукцією ми вважаємо не зосередження на якомусь аспекті багатогранних студій нації та націоналізму, а розбудову теорії, обмеженої одним чи кількома такими "винятковими" аспектами при одночасному ігноруванні усіх інших.) Хибували і хибують на редукціонізм багато

так званих примордіалістських концепцій; власне, саме на запереченні однобоких і сумнівних суджень про органічність і трансцендентність націй – характеристик, визначальних для цього напряму, які домінували в науці до Другої світової війни – з'явилась тенденція відкидати примордіалізм як такий. Однак, на нашу думку, саме модерністський редукціонізм заслуговує на ґрунтовніший аналіз. Попри численні позитивні моменти цієї усе ще найвпливовішої нині течії, некритичне ставлення до засад модернізму є найбільшою проблемою для об'єктивності висновків досліджень у цій галузі.

Модерністські теорії націй і націоналізмів ґрунтуються на суспільно-політичній думці діячів Просвітництва – Ф. Бекона, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо – тобто на принципах народного суверенітету, прав і свобод людини і народу, національної держави тощо, які вони розробили. Удосконалювані та пристосовувані, ці ідеї, що поряд із відгомоном еллінської, давньоримської та християнської системи цінностей найбільше прислужилися до витворення сучасної Західної цивілізації, лягли в основу альтернативної до консервативного і романтичного підходів концепції нації і націоналізму. Прогресивність цієї концепції була (і значною мірою залишається досі) безперечною: вона "опустила на землю" наукові студії, зосереджуючись на соціально-історичному боці досліджуваних феноменів шляхом раціонального аналізу. Проте головним недоліком цієї теорії є, на нашу думку, надмірна "європоцентричність": нації світу розглядаються тут через призму сформованих загалом у Західній Європі та Новому Світі ідеологічних критеріїв. Такими спірними критеріями насамперед слід вважати модерність інституційованості та масового характеру самототожності певної національної спільноти. Ці критерії тісно пов'язані з трактуванням націй як винятково новітніх утворень, що нібито зародились у Західній Європі у XVII–XVIII ст. і звідти розповсюдились по всьому світу. Нація розуміється тут як "національна держава", породжена ідеями та обставинами новітнього часу.

Головним критиком такого трактування нації стали сучасні економічні та політичні інтеґраційні процеси, що вже нині підважують суверенітет національних держав і ще більше загрожуватимуть йому в майбутньому. І саме ці процеси

роблять цілком певною потребу корекції тлумачення нації як винятково державно-політичної формації та розмежування понять "громадянства" і "національної спільноти". Попри численні пророцтва модернізму щодо зникнення націй і націоналізму, із закінченням індустріального періоду в історії людства, стає очевидним, що і за умов нової, постіндустріальної доби шанси для подолання націй і націоналізму – мізерні. Посилань на могутній транснаціональний вплив нових економічних, політичних і культурних сил, що діють сьогодні, а також на різні глобальні взаємозалежності, просто не досить [*Gerny P. G. 1997*]. Навіть більше, "дедалі сильніший космополітизм сам по собі не зумовлює занепаду націоналізму: виникнення реґіональних культурних просторів не зменшує влади національних ідентичностей", – зауважує Сміт [*Сміт Е. Д. 1994*, с. 182].

Якщо навіть не зважати на ці арґументи, вузьке модерністське тлумачення нації, вочевидь, іманентно приховує суперечності. Найперше це стосується критерію "масовості" – залучення до націєтворення широких мас населення. Класичний приклад Франції кінця XVIII – початку XIX ст., де, як вважається, чи не вперше відбулося національне пробудження усього народу, ще в 1933 р. поставив під сумнів французький філософ Ж. Банда. Застосувавши цей критерій до французького досвіду, він дійшов висновку, що датою народження французької нації треба вважати не 1789 р., який став епохальним лише для французької буржуазії, а 1914-й – рік вибуху Першої світової війни, коли французький народ, уже як всезагально усвідомлена нація, вперше соборно виступив на захист вітчизни [Див. *Бочковський О. І. 1991–1992*, с. 169]. Тому справедливим видається найменування Великої французької революції у марксистській літературі "буржуазною" (доречно також зауважити, що марксистське, як і ленінсько-сталінське, трактування націй і націоналізмів належить до традиції модернізму). Таких прикладів неповноти відповідей на ключове для модернізму питання – "коли виникла (конкретна) нація?" – подибуємо дуже багато. Як не парадоксально, прецизна оцінка національної спільноти щодо відповідності цьому критерієві навіть сьогодні неодмінно відмовила б у праві називатися такими багатьом націям. У цьому світлі цілком логічним постає замішання Ґ. Поста, одного з авторів американської енциклопедії історії ідей, підготованої за часів безальтернативного панування методології модернізму в суспільствознавстві. Шляхом ґрунтовного емпіричного дослідження дійшовши висновку, що новий час лише повніше розвинув "концепції держави і нації як держави", сформовані в середньовіччі – задовго до XVII – XVIII ст., Пост наштовхнувся на видимий парадокс: "Є очевидним, що сьогодні багато людей у державі так само мало переймаються патріотизмом, як і звичайні люди у XIII і XIV століттях. [Тож] що таке справедлива оборонна війна? Що виправдовує боротьбу і смерть за спільну батьківщину?" [*Post G. 1973*, с. 323–324]. Щоденний всенародний плебісцит як вимога для існування нації, про що говорив класик досліджень націй та націоналізмів француз Е. Ренан [*Renan E. 1994*], часто не спрацьовує навіть під час найумовнішого прочитання цього правила.

Істотна перевага модерністського підходу полягає у фокусуванні вивчення проблеми на чітко окресленому аналітичному полі, що запобігає "розтіканню" дослідження у часі та просторі, завдяки чому, мабуть, і було досягнуто значних успіхів. Однак цей підхід автоматично не спростовує того, що нація, як специфічна людська спільнота, могла існувати й раніше (і не лише у Європі), уже без модерного ідеологічного обрамлення та в інших інституційних формах. З цим погоджується політолог А. Колодій, яка переконана, що "новизну націй як історично сформованих спільнот не варто, на нашу думку, переоцінювати. [...] Новизна, отже, виявляється через політизовану самосвідомість та через вищий, ніж раніше, рівень згуртованості і суспільної активності народу" [*Колодій А. 1997*, с. 19]. Такий методологічний редукціонізм можна пояснити насамперед телеологічністю підходу до трактування минулих епох націєтворення: на інтерпретацію давніх або маловивчених сучасних суспільних процесів і явищ накладається печать новітнього світогляду. Звідси – деяке завищення критеріїв оцінки суспільного організму щодо відповідності модерному трактуванню поняття "нація". Звертає на себе увагу той факт, що найчастіше дослідники беруть до уваги відносно недавні, добре відображені в джерелах та науковій літературі факти. На їхній основі робляться відповідні узагаль-

нення, натомість ігноруються пізніші чи просто менш вивчені, але у нашому контексті не менш важливі явища.

Щоб тісніше наблизитися до з'ясування феномена нації, на нашу думку, доцільно хоча б побіжно розглянути етимологію сучасного значення терміна. Це слово латинського походження і первісно означало "рід", "порода". У давнину термін вживався римлянами, зокрема, для означення варварських племен, коли ті протиставлялися римлянам. Приблизно у такому ж значенні він увійшов до грецьких текстів Євангелії; це значення переважало й у ранньому середньовіччі. Але поряд з ним з'являється й інше, яке застосовувалося на означення поняття "земляки". Незабаром з'являється тенденція використовувати це слово як самоназву політично активного населення країни – політичної еліти. Усім іншим верствам у такому праві відмовляли, хоча коли протиставляли власний народ іншим, усе населення бачилося єдиною "нацією". До остаточного закріплення цього відтінку значення слова за сучасним його тлумаченням спричинилася Французька революція кінця XVIII століття.

У Франції значення терміна кристалізувалося на тлі боротьби суспільних верств за провідне місце у державі. Епоха Людовіка XIV з її концепцією абсолютної монархії – *L'etat, c'est moi* ("Держава – це я"), за яку інший французький король, Людовік XVI, невдовзі поплатився головою, – добігала кінця з появою недвозначних претензій на владу місцевої аристократії. Саме дворянство виступило як "нація" у противенстві з абсолютною монархією. Знаменита енциклопедія Д. Дідро, що з'явилася напередодні Великої французької революції, уже розрізняла поняття "нація" (привілейований клас – аристократія) і "народ" (міщанство і селяни). Незабаром у боротьбу за право володіти політичною вагою у суспільстві, а значить, називатися "нацією", включився й інший, так званий третій стан – міщанство. Це якнайкраще демонструє епізод, який мав місце під час першого засідання революційних зборів у 1789 р.: пропозицію О.-Ґ. Мірабо назвати зібрання "представниками французького народу" і тим самим повернути гідність упослідженому простому людові було зустрінуто бурхливим незадоволенням і врешті-решт ухвалено назвати цей орган Національними Зборами [Див. *Старосольський В. 1922*, с. 69]. Слово "народ", отже, набуло відтінку етнічної або, ширше,

культурної бази чи субстанції. Властиво, відбулася зміна усталеної в давнину ієрархії понять "народ" і "нація": починаючи від Великої французької революції остаточно утвердилася традиція позначення вищого ступеня буття суспільства терміном "нація".

Як бачимо, у цьому випадку мовна практика пов'язала термін "нація" з поняттям активності, а ще – "елітарності": прагнення назватися "нацією" відповідало прагненню долучитися до привілею керувати деякою спільнотою – розпоряджатись і користуватися благами, а з іншого боку, взяти на себе відповідальність за сучасний стан і майбуття цієї спільноти; одне слово, стати елітою. І ця елітарність сприймалася не лише з "внутрішньої" перспективи (стосовно інших суспільних груп всередині спільноти), а й, що дуже важливо, бачилася як міжнародна проблема культурного і політичного характеру. Відомими є прояви революційного, вже власне французького, месіянства; можна стверджувати, що така усвідомлена вищість у ставленні до інших національних спільнот підготувала ґрунт для появи виключного французького націоналізму – наполеонівського шовінізму.

На прикладі еволюції терміна у Франції, який саме в такому варіанті й поширився на інші європейські спільноти, а згодом – і далі, можна чітко прослідкувати часто ігноване дослідниками стрижневе емоційно-смислове навантаження слова, яке, власне, було покликане позначити певну реальність, а саме – найвищий щабель організації певної людської спільноти. Саме цей момент спільний чи не для всіх традицій розуміння феномена нації, саме він об'єднує різноманітні теоретичні концепції і, головне, ідентифікує теперішні нації. Звідси критерій існування нації можна визначити як відповідність ступеня загального розвитку, суспільної зорганізованості (у тому числі самоусвідомлення) і мобілізації певної людської спільноти викликам доби у світі або реґіоні. У цьому розумінні, нація – це надзвичайно динамічне явище, навіть щодо "об'єктивних" (територія, населення, політичний спосіб організації, мова тощо) чи "суб'єктивних" (самоідентифікація, спільна воля бути об'єднаними у спільноту і т. ін.) ознак або їх відсутності. Гаряча суперечка навколо питання щодо часу і місця виникнення нації стає непринциповою. Таке тлумачення значно розширює

часові й просторові рамки націєтворчих процесів. Незалежно від того, на якому ґрунті утворилася конкретна національна спільнота – чи мала вона прадавнє етнічне підложжя, яке своїм духовним і матеріальним розвитком еволюціонувало в якісно вище явище, чи утворилась з якогось відносно недавнього за віком, але ефективного культурно-політичного середовища – вона відповідатиме поняттю "нація".

Вирізняючи таке широке значення терміна, ми, однак, свідомі того, що за певних умов воно здатне дезорієнтувати і тому може розглядатися як ще одна методологічна крайність. Однак виокремлення такого підходу, як видається, не тільки дозволяє правильно зрозуміти процес націєтворення в історично-світовому контексті, відкинувши призму лінійного сприймання історії, що не дозволяє охопити справжній плюралізм національних культур і формацій. Виникнення модерної французької нації, як і будь-якої іншої у новий час, не стало чимось принципово новим, а лише означало початок нового етапу глобального процесу націєтворення. Та, разом з тим, таке розуміння нації дозволяє точніше ідентифікувати націоналізм як процес втілення ідеї нації конкретної спільноти, побачити його там, де "теоретично" йому немає місця.

Конкретно у нашому випадку це легко арґументувати на прикладі російського досвіду. Модернізм, що дозволяє побачити існування російської нації та, відповідно, націоналізму не раніше другої половини XIX ст. фактично залишає поза увагою потужні прояви шовінізму протягом кількох попередніх віків. Вони трактуються тут чи то як відсторонені від загальнонаціонального тла імперіалістичні амбіції окремих володарів, чи то як відособлена від власне національних почувань, майже інстинктивна ксенофобія. В історії досліджень російської національної ідеології вибудовується штучна стіна, що замикає вчених у тісному просторі наукових ілюзій, не даючи з'ясувати справжню глибину проблеми та зробити адекватні висновки. "Націоналізм на нашій планеті існував практично завжди, хоч і під різними назвами", – переконаний С. Трохимчук [*Трохимчук С. 1997*, с. 67]. І справді, намагання багатьох сучасних дослідників провести чітку риску між давнім (як вони твердять, безнаціональним) патріотизмом і модерним націоналізмом, що опирається на переконання про

модерність нації як такої, є непереконливими, а сама лише підміна одних термінів іншими не міняє їхнього змісту.

Тому, на нашу думку, *нація – це самобутня, тривка і високорозвинена людська спільнота, яка спирається на досвід та результати спільного існування – унікальну, найчастіше етнічну, культуру – і, прагнучи керувати своєю долею через політичне самоврядування, націлена на творення оптимального життєвого середовища собі та своїм нащадкам відповідно до власної системи цінностей.*

Сприймання національної спільноти її членами насамперед як комфортного життєвого середовища відображається в асоціативному зв'язку між нацією і сім'єю. Знову ж таки, найлегше прослідкувати це на російському досвіді. Змальована сучасною дослідницею Е. Геменуей розбурхана революційними подіями Росія початку XX ст. за допомогою надзвичайно популярних серед росіян алегорій, похідних від сім'ї та сімейних зв'язків, виглядає так: "На осінь 1917 р. від традиційної російської ідеології та національної сім'ї залишилися руїни. Батько усунутий, матір ослаблена і поділена, а брати безнадійно роз'єднані" [*Hemenway E. J. 1997*, с. 116]. Трактування нації у межах понятійної системи кровної спорідненості виявляє проблему етно-біологічного підґрунтя національної спільноти. Соціобіологічний напрям дослідження нації вважає її черговим соціальним щаблем в еволюційному розвиткові людського виду; етнос і нація тут загалом не розрізняються. "Мій головний арґумент полягає у тому, що етнічність і "расовість" (у соціальному розумінні) насправді є відмінами поняття кровної спорідненості, і тому етнічні та расові сентименти повинні тлумачитись як поширена й ослаблена форма відбору на основі кровного зв'язку", – стверджує П. Ван ден Берґе [*Van Den Berghe P. 1994*, с. 97]. Наведений підхід часто постає в етнологічному обґрунтуванні (хоч уже з дещо іншої перспективи), ще донедавна надзвичайно популярного у країнах Центральної та Східної Європи. Цю концепцію через практичність застосування для реалізації самостійницьких поривань підкорених спільнот (йдеться передовсім про "етнічність" як ефективне опертя національної тотожності, а також про засаду леґітимності для обґрунтування права на політичну незалежність) можна назвати ще "концепцією бездержавних

націй". Головним її елементом є ідея нерозривності генеалогічного зв'язку окремої нації з відповідними прадавніми племенами та етнічними формаціями, що й зумовлює її відмінність від усіх інших національних спільнот. Красномовним тут є тлумачення нації, яке запропонував С. Рудницький, – як певної "раси", "відміни людської породи" [*Рудницький С. Л. 1994*]. Якщо ці концепції беруть за основу головно соціобіологічну спорідненість, то етносимволізм, де беззаперечним авторитетом є цитований вище Е. Д. Сміт [*Smith A. D. 1986*], підкреслює, насамперед "символічний" характер такого зв'язку – на рівні міфів та символів.

Разом з тим проблема дефініції нації є великою мірою також проблемою чіткого вирізнення цієї специфічної суспільної формації з-поміж інших соціальних спільнот. Ідентифікація з нацією та ідентифікація з певним класом, групою за інтересами, місцевою громадою, релігією тощо відчутно різняться, однак надати цю відмінність у чіткому дефінійному вираженні насправді набагато важче, ніж це виглядає на перший погляд. Мусимо визнати, що взята у "чистому вигляді", без етнічного підложжя і політичної організації, нація постане достатньо аморфною груповою ідентичністю – бажанням індивідів солідаризуватися (навіть не самим процесом солідаризації, оскільки такий і є творенням політичних інституцій) з певною достатньо великою і неоднорідною групою. Ідентифікація з нацією – це передовсім причетність до складного соціального організму, що об'єднує чи не всі сфери життя людини, формуючи таким чином повноцінне середовище для життєдіяльності.

Усе ж, варто повернутися до згаданого застереження. "Звичайно, ніхто не може заборонити кому-небудь називати первісні общини націями, але навряд чи таке застосування слова "нація" може бути практично і методологічно доцільним", – вважає В. Лісовий [*Лісовий В. С. Культура... 1997*, с. 38]. Це зауваження слушне у тому сенсі, що надто широке використання терміна "нація" нехтує значною відмінністю між новочасними і прадавніми спільнотами. Методологічним вирішенням цієї проблеми могла б стати класифікація національних спільнот на сучасні нації та "протонації", що, зрештою, і пропонує цитований автор. Слідів останньої можна шукати на будь-якому континенті ще в давнину; ключовою тут є роль

національних еліт, головних носіїв національної ідеї, котрі мали визначальний вплив на спільноту. Сучасну ж націю характеризують витворені у недавньому часі загалом європейською цивілізацією поняття "народний суверенітет", "громадянське суспільство", "національне самовизначення" тощо. Ці ознаки свідчать про значне "умасштаблення" нації – не лише кількісне збільшення національної спільноти, але й якісну зміну її внутрішньої структури завдяки демократизації та покращенню комунікативності її членів, а також зростання внутрішньої згуртованості та "мобільності" самої спільноти, що відповідає вимогам сьогодення.

Хочемо наголосити, що, в нашому розумінні, нація для її членів – це цілий оригінальний світ, не обов'язково ізольований від інших подібних світів, але завжди неповторний і рідний. Вже тільки це переконання забезпечує внутрішній комфорт членам окремої нації. Не дивно, чому сьогодні на повний голос залунали фрази про настання епохи націй і націоналізму. Бо саме наш стрімкий і непевний час, коли суспільний поступ у всіх сферах життєдіяльності набрав небачених досі темпів, а конкуренція між окремими особами та людськими об'єднаннями – надзвичайної інтенсивності, коли людина, покалічена бездушним раціоналізмом і атеїстиним нігілізмом, залишилася з життям сам-на-сам, зробив соціальну потребу в нації якнайбільше явною.

1.1.2. Національна ідеологія: суть і структура

Уже тільки поверхневий морфологічний погляд на лексему "націоналізм" вказує на його передусім ідеологічне значення. Переважна більшість дослідників, однак, сходяться на тому, що націоналізм є особливою ідеологією. Намагаючись запропонувати визначення терміну "ідеологія", яке було б "достатньо широким, щоб охопити те, що більшість людей мають на увазі, коли говорять про ідеології, але не настільки широке, аби включати сюди все, що тільки стосується суспільно-політичної думки", американські політологи Т. Бол і Р. Деґґер запропонували таку дефініцію: "ідеологія – це достатньо узгоджена і вичерпна сукупність ідей, яка пояснює і оцінює соціальні

умови, допомагає людям зрозуміти їхнє місце у суспільстві та забезпечує програму соціальної та політичної активності". Крім того, Бол і Деґґер встановили чотири головні функції ідеології – пояснювальну (інтерпретує навколишню дійсність), оцінну (оцінює соціальну ситуацію та пропонує шляхи вирішення проблем), орієнтаційну (забезпечує своїх послідовників інтерпретацією їхнього місця у суспільстві та відповідною ідентичністю) і програмну (пропонує програму суспільно-політичних дій), які усі разом мали б складати ще й критерій на право певній сукупності ідей називатись ідеологією [*Ball T., Dagger R. 1991*, с. 8–10]. І справді, цей критерій дозволив авторам відкинути багато понять як таких, що не позначають ідеологію – наприклад, "тероризм" (котрий є специфічною стратегією або засобом досягнення політичних цілей) і навіть "демократія" (що є ідеалом суспільного устрою). Але цей підхід виявився безсилий у випадку націоналізму. Хоч Т. Болл і Р. Деґґер відчували відмінність цього феномену від "загальновизнаних" ідеологій, а націоналізм не зовсім вписувався у концепцію їхньої праці, його (поряд із анархізмом) потрактували як якесь "особливе" явище [Там само, с. 17–19].

Неспівмірність націоналізму з іншими, "класичними", "ізмами" є достатньо вагомою, щоб помістити його в один ряд із консерватизмом, лібералізмом чи соціалізмом. Передусім впадає у вічі відсутність знакових творців-ідеологів (таких, як наприклад К. Маркс у комунізмі), а також окремого загальновідомого ідеологічного тексту або текстів (не кажучи вже про програму на зразок "Маніфесту комуністичної партії"), де б містилась чітка узагальнена доктрина. Звернення деяких авторів до таких постатей, як Ж.-Ж. Руссо, Й. Ґ. Гердер, Ф. Ліст чи Дж. Мадзіні, не в змозі спростувати це спостереження. Така невідповідність ще помітніша у світлі здатності націоналізму поєднуватись з тими ж ідеологіями консерватизму, лібералізму тощо. Усе це нерідко схиляє дослідників до інтерпретації націоналізму як чогось на зразок "ідеології-привида", "ідеології, що існує сама-по-собі", змушує підкреслювати його "хамелеоноподібність".

Найперспективніший шлях до вирішення цієї проблеми, на нашу думку, у 1929 р. накреслив К. Мангайм. У своїй праці "Ідеологія і утопія" німецький соціолог започаткував поділ ідеологій на загальні (тотальні) та окремі (обмежені). Якщо окремі ідеології є певною сукупністю поглядів та ідей, що використовуються у певній ситуації, скажімо, в політичному протистоянні – в інтересах якоїсь партії чи групи людей, то загальні є системою ментальних засад, якою послуговується у повсякденному житті велика, соціально структурована група людей або ж навіть ціла історична епоха. Тотальна ідеологія, таким чином, становить цілісний світогляд (*Weltanschauung*), що діє передовсім на гносеологічному і онтологічному рівнях життєдіяльності спільноти, і неодмінно присутній у кожного з членів цієї групи [*Olszewski E. 1999*] [*Rejai M. 1973*].

У цьому значенні ідеологія – це систематизована сукупність ідей, поглядів на світ і суспільне життя, а також цінностей, норм і цілей, якими керується окрема група. Ідеології-світогляди призначені об'єднувати великі групи людей насамперед на базовому світоглядному рівні – відносно найвагоміших принципів та цінностей колективної свідомості, причому роблять це на далекосяжну перспективу. Вони відрізняються від політичних ідеологій, які виступають радше засобом об'єднання задля здійснення конкретних політичних дій та досягнення політичних цілей.

В. Лісовий справедливо пропонує розрізняти ідеологію націоналізму як ідеологію нації (у нього – національної держави) від ідеології націоналізму як особливої політичної ідеології. "Якщо націоналізм розуміється як особлива політична ідеологія, яка виразно відокремлює себе від інших політичних ідеологій [...], то можна прийти до висновку, що націоналізм виник у XIX ст. (як вважає Кедурі). [...] Методологічно кращим є підхід, коли націоналізмом вважається ідеологія, спрямована на утвердження націй та національних держав. [...] Такий націоналізм не з'явився як особлива політична ідеологія, що конкурувала з лібералізмом та консерватизмом" [*Лісовий В. С. Культура... 1997*, с. 92-93]. Націоналізм як ідеологія усієї нації є своєрідною "рамковою" ідеологією, "ідеологією-каркасом", яка може залучати цілу низку, на перший погляд, "чужорідних" для нього теоретичних схем, як от лібералізму, консерватизму, соціалізму, комунізму чи навіть глобалізму.

Усвідомлення реальності існування нації-соціуму, а не лише нації-концепту, для чого, як ми намагались аргументувати

вище, є усі підстави, має вирішальне значення для розуміння націоналізму. У своєму узагальненому значенні націоналізм трактуємо насамперед як *національну ідеологію*, тобто ідеологію, що є певною світоглядною системою нації. Попри універсальність самого націоналізму, практична вираженість цієї ідеології завжди була оригінальною, притаманною якійсь певній нації – відповідаючи її світоглядним (у тому числі етичним і політичним) конструкціям. Тому не дивно, що пошуки універсальних ідеологів націоналізму досі не принесли якихось вагомих результатів: кожна нація мала свого Руссо, Ліста, Мадзіні, які навмисне, а часом й несвідомо, карбуючи рідний для них націоналізм відповідно до вимог актуальної історичної епохи та існуючого набору інтелектуальних засобів, навряд чи зважали на аналітичну цінність своїх концепцій як таких. Зрештою, невигадлива простота націоналізму як ідеології, можливо, є однією з причин його надзвичайної популярності та сили. Взаємопов'язаність, навіть нероздільність, нації та націоналізму в цьому випадку більш ніж очевидна: нація є не лише ідеалом, головною цінністю відповідної ідеології, а й безпосереднім творцем цієї ідеології; націоналізм же виступає, насамперед, як інструмент досягнення цілей нації.

Стрижневим елементом національної ідеології є національна ідея (ідеал), яка відноситься до ідеології як часткове до загального. Розглядаємо національну ідею як єдність двох складових елементів – ідеї окремішності та унікальності окремої нації, а також ідеї, на основі якої формується загальна концепція нації в її представників, визначається їхня світоглядна позиція у процесі життєдіяльності. Перший елемент є фундаментальний. Таке розуміння національної ідеї можна вважати центральним для будь-якої національної ідеології. З першого випливає другий елемент. Тут національна ідея виступає у формі конкретного завдання чи мети, яку ставлять перед собою уся нація або окремі національно свідомі представники народу. У цьому значенні національна ідея – це не конче "моноідея"; вона здатна охоплювати цілу низку національних завдань і прагнень, які можуть об'єднуватися навколо якоїсь однієї ідеї або існувати осібно, витворюючи довершену композицію. Національна ідея – категорія досить гнучка, здатна трансформуватися під впливом обставин: ними можуть бути досягнення

визначених цілей або, навпаки, видима нереальність здійснити такі завдання.

Польська дослідниця Б. Дубер визначила три головні функції національної ідеології: *селективну* (поділяє членів спільноти на угруповання прихильників певної ідеології), *інтеграційну* (притягує групи спільноти до сповідування певної ідеологічної орієнтації) і *виховну* (пропагує певний вид поведінки, цінності та норми) [*Duber B. 1999*, с. 41–43]. Ми розглядатимемо національну ідеологію з точки зору її націоналістичного чи шовіністичного наповнення та, загалом, у дещо ширшому значенні – як ідеологію-світогляд нації, певне базове світоглядне опертя, сповідуване усією спільнотою (чи принаймні переважальною або найактивнішою її частиною), і яке є визначальним для формування політичних концепцій та доктрин. Національна ідеологія містить історіософське розуміння місця нації у світі, окреслює візію і цілі, до яких вона повинна прагнути, а також у багато дечому забезпечує окремих індивідів програмою поведінки і всередині соціуму, і у його взаємодії з навколишнім світом. Що дуже важливо, національна ідеологія виступає потужним джерелом трансформації світу відповідно до визначених нею цінностей та ідеалів. Функції, що їх окреслила польська дослідниця, аналізуватимуться тут насамперед у міжнародній перспективі.

Багатогранна світоглядна система нації базується на тлумаченні нації як оптимального життєвого середовища для певної (достатньо великої і згуртованої) групи людей – окремого "світу", котрий треба плекати і зміцнювати, захищати від різноманітних загроз. Цим і визначається запропонована концепція внутрішньої структури національної ідеології. На нашу думку, в націоналізмі слід розрізняти три головні компоненти, які називаємо вимірами національної ідеології: *оборонництво, вивищення* і *месіянство*. Усі вони неодмінно присутні у будь-якому націоналізмі, а кожен з них тісно пов'язаний з ідеєю нації як унікального людського середовища – маленького світу, відображаючи певний аспект національного світогляду.

- *Оборонництво* є базовим виміром, похідним від принципу "оборони", "захисту" національної спільноти. Націоналізм не може виникнути без реакції на зовнішній чинник. Дж. Гатчінсон вважає цю характеристику спільною для так званого

культурного націоналізму, до якого зараховує східноєвропейські націоналізми і який, на його думку, намагається модернізувати власну націю у відповідь на виклик західного світу [див. *Hutchinson J. 1994*]. Проте ми вважаємо цей аспект спільним для усіх націоналізмів. Він лежить в основі виміру оборонництва, фундаментальність якого полягає у заснованості на усвідомленні національної тотожності. Ця тотожність індивідів передбачає світоглядне протиставлення "нас" – "їм", "своїх" – "чужим"; відповідно, ідентифікація когось з певною "ми-нацією" вимагає протиставлення її усім іншим "вони-націям". Характер такого протиставлення буває різним (про що мова йтиме нижче), одначе спільною рисою для нього є "заданість" відчутої потреби захистити власну спільноту від реальних чи уявних загроз.

- *Вивищення* ґрунтується на внутрішній потребі "звеличувати" і "пишатися" власною нацією, що забезпечує її членів переконанням власної національної повноцінності. Цей вимір націоналізму є своєрідним продовженням попереднього: він так само ґрунтується на протиставлення іншим спільнотам, однак виходить не стільки з необхідності захисту власної нації, скільки констатує її самодостатність та підкреслює ориґінальність. Зрештою, уже саме розуміння нації як вищої форми існування і організації спільноти передбачає трактування власної нації унікальною і неповторною. В ідеологічних текстах вивищення нерідко постає у формі тлумачення власної нації як якісно кращої чи більш розвиненої. Звідси нерідко простежується намагання "замкнутися" у власному національному "світі", відгородившись від усіх інших, що проявляється у мегаломанії та упередженому ставленні до інших спільнот, а також ізоляціонізмі чи автаркізмі.

- *Месіянство* передбачає принципово активну форму зміцнення і розвитку національної спільноти. Цей вимір тісно пов'язаний з вивищенням, однак відрізняється великою інтенсивністю та зовнішнім проявом націоналістичної активності. Найчастіше втілюється у певності про особливе покликання чи виняткову роль власної нації у світі. Нерідко месіянство явно або приховано оперує такими категоріями, як "цивілізація" і "варварство"; у цьому разі воно спрямоване на "порятунок" усіх інших людських спільнот через прилучення їх до "справжньої" цивілізації. У випадку месіянства доводиться говорити про дуже широкий спектр якісних відмін цього виміру і, головне, різне за наслідками практичне втілення таких ідей. Актуальною залишається необхідність класифікації месіянства, істотний крок до чого зробив Р. Кісь [*Кісь Р. 1998*, с. 227–275]). Існують інші спроби класифікувати месіянство. Не можемо погодитися з польським вченим А. Валіцкім, який пропонує розрізняти поняття "місіонерство" (від "місія") та, власне, "месіянство" (від "Месія") [*Валіцький А. 1998*, с. 198]. У переважній більшості випадків місія, як вище завдання нації у світі, в очах її членів за значенням і вагою збігається із прагненням порятувати світ – вдихнути "справжнє" життя, дати "повноцінну" культуру, принести комусь "істинні" цінності тощо.

Попри наявність усіх цих вимірів у кожній конкретній ідеології, якийсь один з них, як правило, переважає. За цим домінантним виміром можна визначити характер окремого націоналізму – його спрямованість та інтенсивність. Аналіз практичного досвіду на українському, польському і російському прикладах, викладений в другій частині роботи, щодо цього є дуже показовим: український, польський і російський досвіди націєтворення дозволяють припустити, що кожному з них відповідає певний домінантний вимір ідеології націоналізму. Це питання глибше вивчатиметься у ретроспективному аналізі нашої проблеми, де три ідеології розглядаються кожна під різним кутом зору, складаючи три різні, синтетичні, але закономірні аналітичні схеми (розділ 2.1.). Це підтверджується також сучасною зовнішньою політикою трьох держав і станом тристоронніх відносин, на чому також зупинимося нижче.

Структура ідеології націоналізму значною мірою спирається на теоретичні засади так званої психології натовпу, школи, здобутки якої присутні у багатьох сучасних теоріях націоналізму [Див. *Smith A. D. 1999*, с. 12–13]. Не надаємо надто великого значення теорії К. Юнґа про архетип як колективне несвідоме, що становить першооснову всіх психічних процесів спільноти. Однак не можемо не порушити проблему ідеології як елементу колективної психіки нації. "Особливої уваги дослідників, із зрозумілих причин, сьогодні потребує процес об'єк-

тивації етнічних і національних утворень психології народу в його політичному житті. Є підстави припускати, що ці утворення становлять суттєвий компонент, який формує масову політичну свідомість. Остання формується, спираючись, зокрема, на ті установки і стереотипи, що виникають у надрах як етнічної, так і національної психології [...]. Щодо практичного аспекту цієї проблеми, то продовжується недооцінка впливу національно-психологічних факторів на політичну свідомість і поведінку членів суспільства", – переконаний український етнопсихолог [*Гнатенко П. І. 1995*, с. 50]. Тому в наших студіях враховується судження, що витворений протягом довгого часу найрізноманітнішими обставинами, глибинний психологічний базис (на рівні засадничих цінностей і колективних стереотипів) "внутрішнього" націоналізму нерідко стає найактивнішим творцем відповідних політичних ідеологій та концепцій. Зрештою, спробуємо підтвердити це далі у нашому дослідженні.

Слід ще раз наголосити: націоналізм досі потрактовано у широкому, узагальнювальному значенні – як ідеологію-світогляд будь-якої нації. Таке значення поняття "націоналізм", яке нижче ототожнюємо з поняттям "національна ідеологія", знаходимо, наприклад, в О. Бочковського [*Бочковський О. 1998*, с. 107–109]). На нашу думку, саме "національна ідеологія" у даному випадку адекватніше відображає зміст феномена, вона також дозволяє уникнути термінологічної плутанини; тотожність понять "ідеологія націоналізму" і "національна ідеологія" з українських дослідників притаманна насамперед англосаксонській науковій традиції. Проте в українському науково-практичному вжитку таке тлумачення поняття усе ще не стало звичним. Те саме можна сказати про Росію і Польщу. "Польська мовна практика, – пише Валіцкі, – має істотну ваду: їй бракує аксіологічно нейтрального поняття, що охоплювало б усі ідеології, які підтримують національний зв'язок, національну тотожність, національну свідомість і національну державу". [*Валіцький А. Чи можливий... 2000*, с. 804] Однак аналітична цінність відокремлення такого поняття безперечна. "Насправді поняття націоналізму в його узагальненому вигляді не містить у собі ні позитивної, ні негативної оцінки; воно є констатуючою, а не оцінюючою категорією", – зауважує Колодій [*Колодій А. 1997*, с. 43].

Такий "модульний" націоналізм на практиці, проте, не існує. Ідеологія окремого націоналізму завжди наповнена певним ціннісно-утилітарним змістом. І саме якісна відмінність такого практичного наповнення, що є наочно помітною передовсім на арені міжнародних відносин, вимагає від нас виокремлення базової типології національної ідеології.

1.1.3. Націоналізм і шовінізм як категорії міжнародних відносин

"Прагнення класифікувати або типологізувати конкретні вияви націоналізму стало своєрідним інтелектуальним спортом для багатьох дослідників [...]", – зауважує Касьянов [*Касьянов Г. В. 1999*, с. 26]. Справді, нині існує безліч типологій національної ідеології, в основу яких покладено політологічний, історичний, соціологічний, психологічний, культурологічний та інші підходи.

Однак для певного кола вчених і практиків цей феномен не потребує розрізнення за змістом чи формами: він заперечується і відкидається у цілому, оскільки трактується як різко негативне або й патологічне суспільне явище. У цьому випадку націоналізм часто ототожнюється з "ідеологією людиноненависництва". Показовою тут є стаття провідного французького науковця М. Вівйорки, надрукована в офіційному виданні ЮНЕСКО [*Вівйорка М. 1996*]. Розглядаючи прояви національної нетерпимості у XX ст. в Європі, автор використовує для їхнього позначення цілий набір термінів, які вільно вживає як слова-синоніми: націоналізм, расизм, антисемітизм тощо. Набагато глибший аналіз, проте з майже ідентичним "діагнозом", подав англійський дослідник І. Кедурі. Націоналізм, дійшов висновку вчений, проаналізувавши багатий світовий досвід об'єктивації його ідей, – це надзвичайно деструктивна сила, що керується безглуздими принципами, а націоналістичні сентименти – справжні "темні боги" людського світогляду [*Kedourie E. 1994*].

Уособлення національної ідеології винятково з негативними проявами, на нашу думку, далеке від адекватного відобра-

ження дійсності, не здатне наблизити нас до практичного вирішення проблем, породжених національною ідеологією. Якщо навіть припустити істинність наведеного тлумачення, пропоноване безумовне засудження і негація усього, що пов'язане з цим феноменом, не призведе до його "капітуляції". Сучасні міжнародні відносини, як уже зазначалось, свідчать про наростання інтенсивності національних процесів на планеті, незважаючи на "заклинання" окремих дослідників. Доводиться констатувати, що світові інтеґраційні процеси, які, на думку деяких учених, мали би знівелювати нації і здолати націоналізм, не зменшили, а збільшили їхній вплив. Тому, на нашу думку, такий підхід не вирішує проблеми ні в теорії, ні на практиці.

Між тим, саме сучасна теорія міжнародних відносин потребує глибокого і неупередженого підходу в цій сфері. Насамперед це стосується опрацювання і конкретизації термінологічного апарату досліджень. Це конче необхідно, щоб належно означити та вивчити національні процеси у світі, а також пов'язані з ними проблеми міжнародної системи і глобального розвитку. І найбільшої уваги вимагає національна ідеологія: саме це явище демонструє неабияку неоднорідність, проявляючись, з одного боку, у толерантних та конструктивних формах, а з іншого – аґресивних і дестабілізаційних діях, нерідко загрожуючи стабільності усієї світової системи. Тлумачення націоналізму лише в нейтральному значенні, небхідне для проведення узагальнювального наукового аналізу, є недостатнім для відповідного відображення реалій, що мають місце у міжнародних відносинах. Цілком певною є потреба класифікації націоналізму. Причому така типологія мала б стати базовою для теорії міжнародних відносин у цій галузі досліджень, витворюючи достатньо чітке аналітичне поле, що неодмінно позначилося б на якості наукового дискурсу, сприятливо вплинуло б на вирішення складних проблем на практиці.

Намагання класифікувати націоналізми можна помітити ще від світанку націологічних студій. Це пояснюється передовсім великим утилітарним значенням таких спроб для вивчення самого об'єкта типологій: виокремивши відрубні прояви цього феномена, дослідник наближався до з'ясування націоналізму загалом. Однак справжнім поштовхом до інтенсифікації цього процесу стали згубні наслідки Другої світової війни, коли наочно проявилася величезна різниця між окремими формами національних ідеологій. У 1945 р. з'являється найвідоміша версія типології націоналізмів, автором якої став американець Г. Кон. Дослідник поділив націоналізм на "західний" (або раціональний, політичний) і "східний" (органічний, культурний): перший тип, притаманний розвиненій частині Європи (на захід від р. Рейн) і колишнім британським володінням, заснований на принципах плюралізму, рівності та братерства, а другий – зустрічається у відсталих Центрально-Східній Європі та Азії, характеризуючись колективізмом, авторитарністю та ірраціональністю. Звідси робився висновок, що лише східний націоналізм здатний на криваві аґресії і національну нетерпимість, а західний є явищем позитивним [*Kohn H. 1994*].

Упередженість висновків концепції щодо усіх східноєвропейських і азійських національних ідеологій, які поряд із німецьким нацизмом визнавались винними у жахливих трагедіях людства, можна було б пояснити близькістю пережитих воєнних лихоліть. Однак, попри очевидну необ'єктивність та суперечність емпіричному досвіду, ця концепція у цілому лягла в основу багатьох сучасних типологій націоналізмів. Склався стереотип, згідно з яким позитивні "ліберальні", "громадянські", "демократичні" націоналізми, що зародились і розвинулись на Заході (до таких тепер зараховують і німецький), протиставляються негативним "неліберальним", "негромадянським" і "недемократичним" націоналізмам східноєвропейського чи азійського походження. Як не дивно, у цьому підході можна помітити ідейні ремінісценції поділу націй на "історичні" та "неісторичні", надзвичайно популярного у XIX ст. серед імперіалістичних держав.

Сьогодні найчастіше протиставляють "ліберально-демократичний" націоналізм "етноцентричному" або "культурному", де перший вважається безперечно прогресивним, а другий – загалом деструктивним і анахронічним. "З цієї чітко сформульованої антитези вимальовується картина, на якій героїчний лібералізм, що розглядається як раціональна, матеріалістична практика демократії, опертої на загальну участь у суспільно-політичному житті, відважно воює з мерзенним націоналізмом (етнократією), зображеним як ірраціональний, спекулятивний

напрям думки з "потенційним нахилом до самоізоляції та війни" (Вердері)", – констатує румунський вчений Б. Стефанеску [*Стефанеску Б. 2000*, с. 707]. Як видається, у даному випадку має місце відверте проникнення явно упередженого способу думання до наукового аналізу, що не може не позначитися на його об'єктивності. Навмисне чи несвідомо, цей підхід рухається у фарватері спроб увиразнення чеснот або й неприхованого "вибілення" власної національної ідеології на тлі жорсткої і, нерідко, несправедливої критики усіх інших.

У теорії міжнародних відносин, де, як зазначалося вище, питанням національної ідеології і, тим більше, його типології у цілому приділяється недостатньо уваги, цей підхід також присутній. Попри те, що інтерпретація націоналізму останніми роками істотно змінилася у бік більшої об'єктивності, дослідники продовжують наголошувати на суттєвій відмінності "політичної" та "етнічної" його форм. Так, міжнародник М. Р. Амстуц поділяє націоналізм на політичний – "внутрішній" націоналізм, властивий, загалом, розвиненим незалежним державам Західної півкулі, спрямований на покращення ефективності самоврядування; етнічний – притаманний культурним спільнотам, які керуються прагненням досягти більшої політичної автономії (як приклади наводяться єврейський сіонізм, націоналізми на території колишньої Югославії, а також Вірменії, Грузії, Азербайджану); націоналізм соціальної революції – такий, що реалізується як засіб радикальних соціально-економічних реформ (комунізм та інші соціально-революційні рухи) [*Amstutz M. R. 1995*, с. 33–34].

Такий підхід, на нашу думку, неприйнятний. Зауважимо, що підважує його насамперед емпіричний досвід. Етнічні рухи у Західній Європі були і залишаються по суті такими ж інтенсивними, а етнічні націоналізми такими ж популярними, як і в Східній та Центрально-Східній, дарма що перші часто постають у латентних та ідеологічно завуальованих формах. І тут не обов'язково звертатися до прикладів Північної Ірландії, Країни Басків чи Квебеку. Так, аналізуючи минулі та сучасні етнореґіональні взаємини у державах Західної Європи, М. Гечтер і М. Леві зазначають: "Де і коли тільки це було можливо, західноєвропейські стрижневі реґіони намагались впровадити єдину мову, релігію і, у найширшому розумінні, культуру

на всіх своїх підвладних [територіях]" [*Hechter M., Levi M. 1994*, с. 186]. Зрозуміло, що ці єдині мова, релігія і культура практично завжди належали стрижневим, або титульним, етнічним формаціям і нерідко поширювались на інші підлеглі етноси зовсім не демократичними способами.

Варто наголосити, ця тенденція аж ніяк не втратила актуальності. Результатом дослідження сучасних етнічних рухів на Заході, яке провів А. Лійпгарт, став висновок: поширення ліберально-демократичних цінностей серед суспільств спричинює посилення, а не послаблення етнічних ідентичностей [*Lijphart A. 1994*]. Цю тенденцію можна прослідкувати на прикладі, що безпосередньо стосується міжнародних відносин. Аналізуючи причини фактичної кризи інституту політичного притулку в Європі, спричиненої відвертим небажанням урядів держав ЄС реаґувати на великий наплив відповідних запитів з боку громадян інших країн, британська дослідниця К. Босуел визначила дві причини, серед яких поряд із економічним націоналізмом – намаганням країн захистити свій економічний добробут – називає сплеск етноцентричного націоналізму. Випадок із входженням до урядової коаліції ультраправої Партії свободи в Австрії у січні 2000 р., як зазначає вчений, є характерною ознакою, географічно набагато ширшою від площі цієї маленької країни та глибшою за своєю природою, ніж звичайна внутрішня політична боротьба. Під загрозою, на її думку, опинився ліберально-демократичний універсалізм, покладений в основу новітньої європейської інтеґрації. Адже мобілізація етнічної націоналістичної ідентичності є відповіддю на виклики національній державі з боку зовнішніх і внутрішніх чинників: "ультраправі в Австрії, Франції, Бельгії та Італії, так само як і більш помірковані партії правого політичного спектру багатьох держав ЄС, відповіли стратегією мобілізації підтримки форм ексклюзивного націоналізму" [*Boswell C. 2000*, с. 551].

Що ж до питання присутності демократичних цінностей у Східній Європі, то не зайво зазначити, що такі країни, як Україна і Польща, володіють давніми непересічними традиціями у цій сфері, які не змогли перекреслити ні власні, ані накинуті ззовні авторитарні чинники XX століття.

Справді, "просте бінарне протиставлення "доброго" західного ліберального націоналізму "поганому" етнічному східноєвропейському є не лише спрощеним (і, отже, хибним), – слушно зауважує Стефанеску, – а й неточним описом і неправильною оцінкою реального стану речей" [*Стефанеску Б. 2000*, с. 720]. Проте ми не можемо пристати на пропоноване цим автором вирішення проблеми: критикуючи цю типологію, він відкидає й саму "маніхейську" логіку моделі класифікації. Ідеологічний і, тим більше, науковий плюралізм не обов'язково повинен заперечувати бінарність типології. У нашому ж випадку, коли йде мова про вироблення базової типології націоналізмів, що могла б стати міцним ґрунтом не лише для вишуканих теоретичних розумувань, а й стратегій трактування і реаґування на прояви націоналізмів у міжнародній практиці, такий підхід є бажаним. Адже практична логіка зовнішніх зносин націй і держав оперує чіткими недвозначними категоріями, що вимагає відповідної адаптації аналітичних схем. Тому, не погоджуючись із сутнісним наповненням повищої типології, сам методологічний підхід вважаємо слушним. Бінарна типологічна модель видається цілком прийнятною, щоб групувати націоналізми згідно з їхньою відповідністю глобально визнаній системі цінностей, а також впливом на стабільність міжнародної системи і світову безпеку.

Розрізнення характеру такого впливу логічно зводиться до першорядного оцінного поділу на "позитивний" і "негативний", який, на нашу думку, повинен бути покладений в основу базової класифікації націоналізму. Такий принцип трактування національної ідеології все частіше беруть за основу фахівці з міжнародних відносин. Насамперед відзначимо Дж. Т. Рурка (його міркування див. у параграфі 1.2.3.). Ось як про це пише Р. В. Мансбах, американський політолог у галузі міжнародних відносин: "Націоналізм може бути сприятливим, таким, що заохочує зацікавлення в історії, мові та літературі, але він може бути й згубним" [*Mansbach R. W. 1997*, с. 167].

Актуальність саме такого поділу є безперечною найперше з огляду на необхідність виокремити згубні впливи. Сучасний світ може просто не витримати чергових масштабних актів геноциду чи антинаціональної аґресії, оскільки будь-який подібний акт загрожує потужною ланцюговою реакцією і

непередбачуваними наслідками в умовах значної взаємозалежності світової системи і наявності зброї масового знищення. Чітке розрізнення відмінних за своїм змістом і практичним втіленням категорій мало б стати важливим кроком на шляху приборкання негативних чинників у цій сфері міжнародних відносин, одночасно сприяючи чинникам позитивним. Проте, на відміну від наведеного вище "горизонтального" характеру класифікації, який передбачає однозначний геополітичний поділ світу на "добру" і "погану" частини, наш підхід пропонує насамперед "вертикальний" аналіз національних процесів – тих, що відбуваються всередині окремої нації, і які, власне, є головною причиною складних і часто напружених міжнаціональних взаємин. Це дає змогу об'єктивніше трактувати такі процеси, дозволить зосередитись на суперечливих моментах їхньої внутрішньої спрямованості та структури, заглянути у корінь проблеми і накреслити можливі шляхи її вирішення, а не лише відсторонено констатувати *status quo*.

Треба підкреслити: таку нормативну модель типології формулюємо в рамках так званого традиційного або класичного підходу до вивчення міжнародних відносин, що переживає сьогодні в науці відродження. Цей підхід, на відміну від біхевйористичного, загалом позитивістського, підходу, базується насамперед на критичному філософському аналізі та постулює, що етичні питання не можна відмежовувати від політичних чи юридичних [Див. *Jackson R., Sørensen G. 1999*, с. 224–228].

Що дуже важливо, такий підхід, як видається, відповідає міркуванням розбудови *справедливого* світового порядку, де головною цінністю є людина, істотна частина незаперечних прав і потреб якої забезпечується одним типом національної ідеології та обмежується або заперечується іншим. Власне, тут криється можливість універсального застосування такої типології. В іншому випадку це буде досить проблематичним у світі різноманітних суспільно-політичних, економмічних та, головне, морально-етичних систем. "Сучасне апелювання до загальних прав людини має під собою достатній ґрунт, оскільки воно спирається на етичне міркування, згідно з яким усі ми є такими самими людьми і, значить, нам однаковою мірою нале-

жаться певні матеріальні цінності, послуги, можливості та захист", – переконаний Дж. Донеллі [*Donelly J. 1998*, с. 21].

Дотримання невід'ємних прав людини стало обов'язковою, якщо не центральною темою мови дипломатії та практики міжнародних відносин. Гуманістичні та демократичні принципи, де права особи відіграють визначальну роль (серед таких прав, зрозуміло, не останнє місце займає право належати до певної людської групи, тут – національної спільноти), мають стати головним критерієм типології націоналізму. З іншого боку, саме під таким кутом зору повинні розглядатися такі принципи сучасного міжнародного порядку, як дотримання прав національних меншин, недопущення геноциду, засудження і протидія актам аґресії тощо, а також право народів (націй) на самовизначення. Цей останній принцип набуває у нашому контексті особливого значення, оскільки його сучасна інтерпретація вказує на міжнародне визнання нерозривного зв'язку між людиною та національною спільнотою, до якої вона належить. Авторитетний фахівець з міжнародного права, естонець Р. Мюллерсон зауважує: "Право народів на самовизначення є не лише одним з фундаментальних принципів міжнародного права, що регулює міждержавні відносини. Поряд з цим воно є дуже важливою нормою прав людини і тому справедливо належить до обох конвенцій про права людини. У "Віденській декларації та програмі дій", ухваленій Всесвітньою конференцією про права людини у червні 1993 р., підкреслюється, що конференція вважає заперечення права на самовизначення порушенням прав людини, а також наголошується на важливості ефективної реалізації цього права" [*Müllerson R. 1994*, с. 61].

Підкреслимо, що наведену нижче типологію націоналізмів можна вважати доречною тільки у випадку справжнього визнання тих гуманістичних принципів, які людська цивілізація нині оголосила визначальними для леґітимізації всякої політичної діяльності. Права людини, суверенна воля народу, міжнародне співробітництво, дотримання миру і добросусідські відносини, зрештою, й виживання людства тощо – це ті високоморальні засади, які лягли в основу сучасного міжнародного права і є стрижнем ідеологічного "каркасу" теперішньої міжнародної системи.

Звернення до морально-етичних принципів під час розгляду нашої проблеми є досить небезпечним, оскільки такі принципи здатні віддалити дослідника від наукової об'єктивності, що є нібито зовсім позбавленою ціннісно-оцінних рис. Однак, на наше переконання, такий крок буде виправданий, бо ставимо собі за мету не лише зрозуміти і показати дійсність, а й хоча б якоюсь мірою сприяти позитивним змінам на міжнародній арені. Наведені ж принципи якраз лежать в основі сучасного розуміння категорії "справедливість", інтерпретація якої у міжнародно-правовому контексті, зокрема у випадку воєнного права, значною мірою ще досі належить голландцю XVII ст. Г. Ґроцію [Див. *Shearer I. A. 1994*, с. 10–11]. Важливість цієї категорії незаперечна, навіть коли брати до уваги досить нечітке визначення її змісту і ще менш однозначну артикуляцію у політичній практиці. Незважаючи на певну резонність трактування її "цинічним" напрямом теорії міжнародних відносин (реалізм) як засобу формального виправдання відстоювання власних інтересів, ця категорія є одним з головних імперативів політичної поведінки.

Тож "практичними" типами аналітично нейтрального націоналізму (націоналізму як національної ідеології) і, відповідно, основними категоріями міжнародних відносин у галузі національних стосунків – фундаментальними поняттями, що відображали б найістотніші тенденції системи міжнародних відносин у цій сфері – пропонуємо вважати поняття "націоналізм" (націоналізм у вузькому значенні) та шовінізм":

- *Націоналізм – це національна ідеологія, що відображає прагнення нації утвердити самобутність та єдність свого існування і вказує шляхи до її всебічного зміцнення та розвитку в інтересах кожного члена, передбачаючи здійснення цих ідеалів без шкоди для інших миролюбних національних спільнот, груп та індивідів чи глобальної безпеки, зокрема через досягнення компромісу з конфліктних питань.*

- *Шовінізм – це національна ідеологія, що з метою досягнення інтересів чи поривань власної нації спрямована проти інших національних об'єднань, окремих спільнот, расових, етнічних і етнорелігійних груп, національних меншин чи їхніх представників, вмотивовуючи або виправдовуючи здійснення*

послідовної експансіоністської чи якоїсь іншої аґресивної та непоступливої політики щодо них, і через провокування конфліктів та міжнародної напруженості безпосередньо загрожує глобальній безпеці та міжнародному співробітництву.

Націоналізм є потужною, але толерантною націєтворчою силою. Він спрямований на захист і розвиток національної спільноти, не замикаючись у комплексі національної винятковості. Націоналізм здатний сприймати інші нації і націоналізми не як загрозу, а передовсім як партнерів у процесі світового поступу. Він може підтримувати належне функціонування міжнародної системи. Проте дуже часто націоналізм протистоїть шовінізмам інших націй, нерідко виступаючи, як зазначає С. Трохимчук, "руйнівником колоніальних імперій і близьких до них федеративних покручів" [174, с. 67–68]. Отже, він впливає на створення справедливішого і ефективнішого світового порядку. Його можна охарактеризувати ще й як прийнятний, тобто такий, що не виходить за межі усталених правових і морально-етичних норм, – наприклад, у випадку застосування насилля.

Однак важливо наголосити, націоналізм у нашому розумінні – це не стільки менше зло у порівнянні з шовінізмом (націоналізм не відкидає застосування насилля, а лише мінімізує його використання, наприклад, коли йдеться про виборювання або відстоювання національної незалежності), скільки насамперед модель поведінки нації. Ця модель передбачає спробу поєднати забезпечення власних інтересів з дотриманням прав та інтересів інших спільнот та індивідів, а також визнання ваги принципів взаємовигідного співробітництва і мирного вирішення спорів.

У посткомуністичних країнах такий націоналізм, на думку А. Колодій, реалізує три масштабних завдання [Колодій А. 1997, с. 43]:

1) утвердження державного суверенітету, перетворення незалежності із формально проголошеної у справжню;

2) здійснення переходу від тоталітарного до демократичного ладу, створення демократичної правової національної держави із добре розвиненими громадськими та державними інститутами;

3) здійснення кардинальної економічної реформи на засадах ринку і приватної власності.

Інший тип національної ідеології, шовінізм, є антиподом цього націоналізму. Подане тут визначення шовінізму є ширшим від "класичного" – того, що виводять з походження терміна (*Chauvin* – ім'я напівлегендарного французького вояка, котрий прославився фанатичною прихильністю до загарбницької політики свого воєначальника Наполеона Бонапарта): "поняття "шовінізм" – це неодмінний атрибут імперіалізму, учадної ідеології завойовників і пануючих над іншими" [*Багряний І. 1992*, с. 75]. Це спроба об'єднати і расизм, і нацизм, й імперіалізм, так само, як і всі інші прояви національної нетерпимості будь-якої нації, реалізовувані у послідовній політиці, в один місткий термін. Необхідність виокремлення такого узагальнювального терміну для позначення таких ідеологій зумовлюється їхньою однаковою сутністю – некритичним ставленням до власної нації, свідомою або ірраціональною ненавистю і аґресивністю щодо інших національних спільнот, а також переплетеністю і дивовижною здатністю до взаємозамінності усіх цих шовіністичних "ізмів" навіть у межах однієї нації. "Розповсюджене в наш час трактування поняття "шовінізм" є досить обмеженим, – слушно зауважує Ю. Римаренко, – воно переважно асоціюється з поняттям великодержавності (що, на наш погляд, неправильно) [...]" Розглядаючи риси, які, на його думку, притаманні шовінізмові, він додає сюди національний егоїзм і снобізм, національну зверхність тощо [*Мала енциклопедія етнодержавознавства 1996*, с. 803].

Наголосимо, що типологія, яку пропонуємо, є інструменталістською і не претендує замінити інші моделі поділу національної ідеології. Така класифікація не є принципово новою для націологічних досліджень. Подібний принцип класифікації застосував ще у 1926 р. американський дослідник Н. Карлтон Гейєс, започаткувавши так званий дуалістичний підхід у тлумаченні націоналізму [Див. *Україна: етнонаціональна палітра 1997*, с. 124–125]. Подібних висновків трохи пізніше дійшов український вчений О. Бочковський. У "Вступі до націології" (1935 р.) він чітко розрізнив загалом толерантний і раціональний націоналізм попередньої доби і сучасний для нього авторитарний і аґресивний "паннаціоналізм" [*Бочковський О.*

1998, с. 110–119]. Досить популярний цей підхід і серед теперішніх вітчизняних науковців; воліють брати його за основу (хоч, як було показано вище, найчастіше в іншому тлумаченні) й багато сучасних закордонних фахівців. Так, аналогічний до нашого підходу використав, наприклад, польський вчений Я. Рущевскі: "Якщо націоналізм будемо розуміти тут як устремління до реалізації інтересів власного народу – насамперед шляхом піклування про його власні справи і внутрішнє зміцнення – то шовінізм розглядатиметься як поривання свого народу до реалізації інтересів, насамперед через експансію та аґресію щодо інших націй" [*Ruszczewski J. 1997*, с. 112]. Однак саме у нашому дослідженні чи не вперше здійснюється спроба науково обґрунтувати чітке і недвозначне виокремлення двох ідеологічних антиподів – націоналізму і шовінізму – у контексті міжнародних відносин.

Слід відзначити, що подані визначення націоналізму і шовінізму є теоретичними концептами і являють собою ідеологічні антиподи, які у "чистому" вигляді на практиці, очевидно, не зустрічаються. Навіть більше, як засвідчує, зокрема, досвід України, Польщі та Росії, у національній ідеології нерідко присутні елементи обох цих типів. Цей аспект є дуже важливим, оскільки він вказує на принаймні гіпотетичну можливість появи шовіністичного характеру національного руху на ґрунті будь-якої нації. Дещо ускладнює застосування нашої класифікації і та обставина, що насправді не існує чіткої межі, яка відділяла б націоналізм від шовінізму і навпаки і за якою можна було б легко визначити належність певної національної ідеології до одного з цих типів. Однак з'ясування реального характеру національної ідеології, як правило, не становить особливих труднощів, оскільки в конкретному випадку один з типів світогляду – націоналізм або шовінізм – є виразно домінантним.

Належність національної ідеології до націоналістичної чи шовіністичної традиції зумовлюється багатьма чинниками. Деякі з них можуть бути визначальними для окремого націоналізму чи шовінізму, однак, зрозуміло, реально впливає увесь комплекс факторів, що необхідно брати до уваги. Все ж, тут доцільно виділити три основні групи чинників, які здійснюють найбільший вплив на генезис і вкоріненість націоналізму або

шовінізму в певній нації: 1) морально-психологічні; 2) політичні; 3) соціально-економічні.

Морально-психологічні чинники складають оригінальну систему етичних засад і вартостей (дуже важливою тут може бути роль релігії) та ментальних настанов (наприклад, комплекс меншовартості, патерналізм), які є справжнім "внутрішнім" базисом для появи і характеру реалізації конкретних цілей національної спільноти, поведінки її членів. До другої групи зараховуємо низку чинників, пов'язаних з концептуальними і утилітарними особливостями політичної культури нації та рефлексіями наявних геополітичних реалій (форма здійснення влади, суверенність або бездержавність нації тощо), які безпосередньо відтворюються у внутрішньо- та зовнішньополітичних рисах і векторах. Третю групу становлять економічні та соціальні чинники, що виступають каталізаторами специфічних внутрішньонаціональних (такими можуть бути рівень матеріальної забезпеченості, соціальної напруги і т. ін.) або зовнішніх тенденцій (наприклад, специфічні економічні інтереси).

Треба підкреслити, що особливе місце у переважанні націоналізму або шовінізму в окремо взятій національній спільноті належить також закоріненості в ній націоналістичних чи шовіністичних традицій. Саме спадковість тенденцій нерідко має визначальний вплив на характер загальнонаціональної ідеології та конкретних доктрин, а також на способи і засоби їх реалізації. І націоналізм, і шовінізм нерозривно пов'язані з минулим – реальним і міфологічним – знаходячи там необхідний ґрунт, а часом і сенс національного існування. І якраз цей зв'язок може стати для нації справжнім тягарем на її шляху до кращого майбутнього. Цікаво, що нерідко саме спадковість і безальтернативність традицій, звичаїв і ритуалів, які є загальновизнаними цінностями будь-якої культури, спричинюються до консервації гіпертрофованої національної винятковості та некритичних саморефлексій. І навпаки, перервність таких традицій, наприклад, унаслідок короткотривалої втрати суверенності, як це не парадоксально, може сприятливо позначитись на трансформації національної ідеології (що спостерігаємо на прикладі польського досвіду) [Див. *Кузик П. Націоналізм... 2001,* с. 11–12]. Отож, чималої ваги набирає аналіз генезису окремих націоналізмів чи шовінізмів, чому в даній роботі

приділено значну увагу. Тим часом, окремо мусимо обмовитися про певне застереження щодо застосування даної класифікації до національних ідеологій попередніх епох. Кожна історична доба, хоч трохи віддалена від нас у часі, вимагає глибокого вивчення відповідності тодішніх етичних, політичних, економічних й інших реалій та інституцій до вжитих нами критеріїв типології. Розглядаючи досвід генезису, ми намагатимемося, наскільки це можливо, не робити однозначних висновків.

На особливу увагу заслуговує взаємозв'язок між структурними вимірами національної ідеології та її націоналістичною або, навпаки, шовіністичною природою. Домінантному виміру – оборонництву, вивищенню чи месіянству – як правило, відповідає різний за ступенем інтенсивності характер національної ідеології. Загалом, ця інтенсивність зростає від оборонництва до месіянства; тобто тут існує певна кореляція. Проте це не означає, що менш інтенсивному за проявом національному рухові конче відповідає націоналізм, а більш інтенсивному – шовінізм. Націоналізм може бути продуктом потужного національного руху, а шовінізм – неповносилого. Те саме можна сказати і про співвідношення домінантного виміру ідеології та його безпосереднього прояву. Хоча й тут, треба визнати, має місце певна співзалежність: найчастіше саме месіянству і вивищенню притаманні ті чи інші форми крайньої національної винятковості та нетолерантності.

***

1. Нація та націоналізм нерозривно пов'язані між собою. Ідея нації в ідеологічній системі національних координат є стрижневою. Незважаючи на певну абстрактність (як і "клас", "етнос" чи "держава"), "нація" є реально існуючим феноменом, вона становить неподільну єдність об'єктивних і суб'єктивних рис. Для окремої, досить великої і згуртованої групи людей, що й формують її, нація – це цілісний "світ", оптимальне життєве середовище, яке треба плекати і зміцнювати, захищати від різноманітних загроз.

2. Ідеологію націоналізму слід розглядати насамперед як світогляд нації. У цьому сенсі націоналізм є інструментом втілення ідеї нації. Внутрішню структуру ідеології націоналізму ми поділяємо на три головні компоненти, структурні виміри ідеології націоналізму: оборонництво, вивищення і месіянство. Усі вони неодмінно присутні у будь-якому націоналізмі, відображаючи певний аспект національного світогляду, хоча якийсь один з них, як правило, виразно домінує.

3. Ідеологія окремого національного руху завжди наповнена певним ціннісно-утилітарним змістом, що наочно помітно за результатами реалізації таких ідеологій, насамперед, на арені міжнародних відносин. Цим пояснюється необхідність виокремлення поряд із теоретично нейтральним значенням поняття "націоналізм" ("національна ідеологія") базових практичних категорій. Бінарна типологічна модель класифікації є найбільш прийнятною для групування національних ідеологій відповідно до їхнього впливу на стабільність міжнародної системи і глобальну безпеку: з одного боку, толерантного та конструктивного, а з іншого, – аґресивного і дестабілізаційного. Основними категоріями міжнародних відносин у галузі національних стосунків – фундаментальними поняттями, що відображали б найістотніші тенденції світової системи у цій сфері, пропонується вважати "націоналізм" (у вузькому значенні) та "шовінізм".

РОЗДІЛ 1.2. НАЦІОНАЛІЗМ І ШОВІНІЗМ НА СУЧАСНІЙ МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

1.2.1. Нація як суб'єкт міжнародних відносин

Як ми вже з'ясували, національна ідеологія є невіддільною від нації. Націоналізм і шовінізм реалізуються не лише від імені, а й за посередництвом окремих націй. Вплив тієї чи іншої національної ідеології та руху на міжнародні відносини – присутність на світовій арені взагалі, так само, як і характер та інтенсивність, – залежатимуть від нації як об'єктивної суспільної групи, її статусу та місця в глобальній системі. Тому суб'єктність нації, суспільного інституту загалом і кожної конкретної нації зокрема – як повноцінного учасника міжнародної політики, має у цьому випадку першорядне значення.

Перш ніж перейти до розгляду цієї проблеми, мусимо уточнити, що розуміємо під поняттям "нація", вживаючи його безпосередньо у міжнародно-політичному контексті. Загальне визначення, наведене у параграфі 1.1.1., вимагає наголошення тут певних ознак, без яких суб'єктність національної спільноти у міжнародних відносинах видається неможливою. Такими найголовнішими ознаками, на наш погляд, є, по-перше, політична воля спільноти до самоврядування і суверенності у здійсненні внутрішніх та зовнішніх функцій та, по-друге, юридична і/або фактична здатність бути самоврядною і суверенною одиницею, тобто бути реальним актором міжнародних відносин. Для кращої артикуляції терміном "нація" у даному контексті сформулюємо ще одне, утилітарне, визначення: *нація – це специфічна людська спільнота, що виявляє політичну волю до самоврядного і суверенного існування та є здатною юридично і/або фактично виступати суб'єктом міжнародних відносин.*

З огляду на специфіку міжнародних відносин питання суб'єктності нації на світовій арені варто розглядати під особливим кутом зору, що, загалом, зводиться до взаємовідношення нації та держави: чи є нація тотожною державі, до якої

міри і за яких умов; яким чином вони взаємодіють і якими є результати такої взаємодії?

Вестфальський мир 1648 р. започаткував, як вважається, нову еру в світовій політиці, котра формально чинна й досі. Головні зміни стосувалися побудови міжнародної системи, передусім її європейської складової: саме ця подія спричинилася до остаточного занепаду центральної політичної влади у Європі та появи на світовій арені якісно нових стрижневих елементів міжнародних відносин – тих, що їх багато дослідників називають "національними державами". Значне посилення політичної влади володарів окремих королівств та князівств Західної та Центральної Європи, що до того перебували ніби в тіні впливів Священної Римської Імперії та ідеї про єдність християнського світу (формально, за умовами миру, це втілилося у праві підписувати міжнародні угоди), стало дуже важливим етапом в утвердженні тієї суверенної держави, з якою ми усі нині так добре знайомі.

"Так, багато вчених вважають 1648 р. датою народження сучасної національної держави і світової політичної системи, заснованої на суверенних державах як найважливіших політичних акторах", – зазначає західний політолог [*Rourke J. T. 1995*, с. 42]. Як бачимо, словосполучення "сучасна національна держава" і "суверенна держава" вжито як тотожні за змістом. Використання терміну "національна держава", безперечно, належить до європейської традиції. Саме тут, в Європі, у новий час (треба сказати, не лише в західній, а й східній частині), суспільно-політичний розвиток найбільш евідентно зафіксував об'єднання нації з державою, до того ж не лише як двох концептів, а й об'єктивних феноменів. Утвердження принципу "народного суверенітету", що сприяв політичній консолідації представників усієї національної спільноти навколо державних інституцій надалі зробив цей процес незворотним: модерна (новітня, а не новостворена) нація леґітимізувала модерну суверенну державу. Як наслідок, з'явилась спокуса ототожнювати два різні за змістом поняття, що спонукало західноєвропейську і північноамериканську політичну думку не лише послуговуватися термінами "нація" і "держава" як словами-синонімами, а й витворити новий – "нація-держава" (цей термін широко використовував, наприклад,

К. Дойч у відомій праці “Аналіз міжнародних відносин” [*Deutsch K. W. 1978*]).

Підстави для такого словотвору видимі, але не переконливі. Підважує його насамперед реальна ситуація у світі. Якщо в Європі його застосування буде певним чином виправдане, то в інших частинах світу в більшості випадків зазнаємо невдачі. Найбільш кричущою ця невідповідність є в Африці. Національний розвиток тут ішов іншим, аніж у Європі шляхом, і змінити його, переінакшуючи на європейський манер, не вдалося навіть за допомогою брутального насадження чужих для нього державних інституцій протягом колоніального періоду: це тільки посилило складну політичну та економічну ситуацію на континенті. Більше того, докладніший аналіз сучасних європейських держав під цим кутом зору дозволяє засумніватися у раціональності використання терміну “національна держава” навіть тут. Варто лише навести приклади ірландців Сполученого Королівства, басків Королівства Іспанія і косовських албанців Союзної Республіки Югославія: їх так само важко асоціювати із, відповідно, британською (англійською? шотландською? валійською?), іспанською (каталанською? ґалісійською?) та югославською (сербською? чорногорською?) націями, як неможливо визнати чеченців складовою частиною нації російської. Навіть якщо брати до уваги те значення терміну “нація”, як його найчастіше розуміють нині не тільки на Заході, – політично згуртоване населення, яке, колись перетворене у таке певною державою, леґітимізує цю державу, – логічно довести можливість універсального (не ситуативного) застосування терміна “національна держава” неймовірно складно.

Можна навіть припустити, що саме критична невідповідність між нацією і державою є головною причиною феноменів, які в теорії міжнародних відносин отримали назви “слабкої” (Боснія і Герцеґовина) і “збанкрутілої” (Сомалі) держав, де центральні уряди, якщо такі існують, не визнаються її громадянами як влада і не здатні забезпечити державний суверенітет над територією.

Як бачимо, нація і держава не завжди тотожні в реальному світі, тому не повинні ототожнюватись і як специфічні концепти. Далеко не кожна нація утворює державу (за даними ЮНЕСКО, в світі сьогодні існує 800 націй, тоді як суверенних

держав нараховують трохи більше 180) [*Основи політичної науки 1997*, с. 295]). Не всяка держава складається з однієї нації (держави, де понад 90 відсотків населення – члени однієї національної спільноти, становлять усього приблизно 28 відсотків загальної кількості держав, а у 30 відсотках держав найбільша національність не перевищує 50 відсотків населення) [*Rourke J. T. 1995*, с. 190–200]. Усвідомлення цієї проблеми в науці сьогодні істотно зростає: “держава може становити єдине суспільство або ж складатися з кількох суспільств і навіть націй (чи їхніх частин), а націоналізм може перетворитися на силу, що намагатиметься досягнути відповідності між державою і нацією”, – пише американський дослідник [*Mansbach R. W. 1997*, с. 13].

Стає зрозуміло, що, попри істотне зрушення у бік поєднання національного начала з державним механізмом, реального утвердження цього загалом не відбулося. Не вдаючись до подальших термінологічних дискусій (спричинених лінґвістичними нюансами, плюралізмом політологічної та юридичної думки і нерідко неприпустимою неузгодженістю мови міжнародно-правових актів) щодо найменування визначальної одиниці сучасної міжнародно-правової системи світу, юридично закріпленої спершу Вестфальськими, а потім багатьма іншими міжнародними договорами, зазначимо, що такою є суверенна держава як особливий політично-територіальний інститут. Суверенна держава володіє засобами і винятковим правом використання примусу в межах своїх кордонів та визнається іншими такими ж інститутами.

Разом з тим факт появи терміна “національна держава” демонструє дуже важливий момент. Прагнення нації стати головним елементом світового порядку, закріпити за собою виняткові політичні функції та отримати статус суверенної величини глобального масштабу стало помітним для великої групи дослідників. Цей факт почали помічати навіть російські фахівці-міжнародними [Див. *Цыганков П. А. 2002*, с. 233–234]. Це можна вважати ще одним підтвердженням того, що як колись, так і тепер нація з її ідеологією є базою або, так би мовити, “тілом” державної формації та, разом з тим, найбільш впливовим чинником на міжнародній арені, дарма що нерідко залишається непомітною за набагато більш відчутними держав-

ними інституціями і процедурами. Державна бюрократична машина, що забезпечує роботу механізму здійснення влади на певній території та щодо певної групи людей у межах державних кордонів, найчастіше (якщо не завжди) не є наднаціональною, а, здійснюючи свої функції, послуговується власне національною ідеологією.

Це, зрозуміло, стосується найперше так званих гомогенних або мононаціональних держав, де належними до єдиної нації вважають себе дев'яносто і більше відсотків населення. Такі держави володіють потенційно найбільш згуртованим та мобільним суспільством, здатним максимально швидко і якісно реаґувати на виклики життя. Політична суб'єктність нації перестає бути безсумнівною у національно неоднорідних державних формаціях. "Справа ускладнюється у багатонаціональних державах, – пише Б. Кухта, – коли нації-члени делегують, віддають частину або більшість своїх суверенних прав наднаціональним інститутам держави. Проблематичним тоді стає питання розгляду таких націй як суб'єктів політичних процесів, оскільки тоді трансформується їх суверенність, обмежується державність – усе залежить від рівня автономності такої нації у рамках багатонаціонального державного об'єднання" [*Основи політичної науки 1997*, с. 296].

Однак навіть у багатонаціональних державах нація, на нашу думку, залишається визначальним чинником. У таких випадках державна ідеологія і політика здійснюються, в цілому, домінантною, або ще "титульною", нацією, а рівень згуртованості усього населення держави для вирішення різноманітних суспільних проблем залежатиме від здатності такої провідної нації забезпечити належні умови для розвитку представників інших національних спільнот та лояльності останніх щодо держави як взаємовигідної спільної справи. І якщо це матиме місце, така держава, за законами синергетики, перетвориться на надзвичайно ефективний суспільний організм (у цьому випадку не можна виключати появи з часом і завдяки процесові, який Е. Д. Сміт називає "політизацією і територіалізацією" [*Smith A D. 1986*, с. 209], якісно нової національної ідентичності. Проте така ідентичність, без сумніву, базуватиметься головно на світогляді та потенціалі провідної національної спільноти, тож може трактуватися як новий етап у

розвитку саме цієї нації, а не фактично асимільованих нею інших спільнот; прекрасним прикладом тут можуть слугувати франки часів Хлодвіґа (кінець V ст.) і сучасна французька нація).

Тому, на нашу думку, використання понять "нація" і "держава" як синонімів у дослідженні міжнародних відносин є методологічно виправданим лише за певних умов і з відповідним застереженням: у випадку гомогенності національного складу державної формації та визначення держави за провідною, титульною нацією у національно-неоднорідних державах, якщо цього вимагає адекватність аналізу політичних аспектів взаємодії націй з міжнародною системою.

Нижче ми звертатимемося до цього способу, аналізуючи питання, пов'язані із взаємодією націоналізму і шовінізму з сучасною міжнародною системою, а також національними ідеологіями конкретних націй, які нині відіграють першорядні ролі у відповідних державах, тобто є державними націями, зокрема повністю або принаймні великою мірою визначають державну політику. У такому ключі ми, зокрема, розглядатимемо взаємодію націоналізму і шовінізму з сучасними міжнародно-політичними процесами, а також зовнішню політику України, Республіки Польща і Російської Федерації.

Проте існує ще один арґумент на користь взаємозамінності – однаково лише ситуативної – нації та держави, який, хоч і випадає з поля зору нашого дослідження, проте через свою важливість вартий, щоб на ньому наголосити. У багатьох державах роль певної національної спільноти – провідної або, тим більше, гомогенної – є настільки визначальною, що в разі заперечення такого особливого статусу цієї нації, навіть без припинення лояльності до держави як такої, шляхом відкидання її матеріальної та духовної культури як основи державної спілки, яка власне і леґітимізує існування цієї держави, під питання буде поставлене існування самого державного дому цілого суспільства. Так, реалізація проекту "Україна без українців", тобто держави, виповненої неукраїнським змістом, що є невисловленим гаслом певних впливових політичних кіл, без сумніву, означатиме крах не лише української нації, а й України як суверенної держави.

1.2.2. Націоналізм і шовінізм в сучасних міжнародних політичних процесах: дві функції взаємодії

Специфіка впливу націоналізму і шовінізму на міжнародні відносини, а надто труднощі з визначенням об'єктивних ознак цих явищ, змушують сконцентруватися насамперед на функціональному вимірі окресленої проблеми. До цього спонукає характер та інтенсивність взаємодії націоналізму і шовінізму з міжнародною системою, обумовлювання ними зовнішньої політики окремих країн і міждержавних об'єднань, а також їхнє значення для сучасної та майбутньої міжнародної безпеки. Аналіз цих обставин дозволяє визначити дві головні функції: *усамостійнення* та *інтеґрації*. На нашу думку, саме ці дві функції були і залишаються базовими і для націоналізму, і для шовінізму власне у взаємодії з зовнішнім світом, що оточує національну спільноту. Цей аспект визначальний для вирізнення цих функцій поряд із вимірами внутрішньої структури національної ідеології, окресленими в параграфі 1.1.2. Застосовуючи наведені визначення націоналізму і шовінізму, тлумачення їхньої ролі та характеру в міжнародному контексті, можна встановити спільні та відмінні моменти розгортання цих функцій.

Національне усамостійнення, як інструмент виокремлення та захисту певної нації від решти світу, є першорядним елементом будь-якої національної ідеології. Усамостійнення сприяє кристалізації національної тотожності, усталенню і мобілізації спільноти, запобігає "розчиненню" нації у навколишньому суспільному середовищі. Якщо мати на увазі націоналізм, усамостійнення є визначальною, але не абсолютною величиною, що аж ніяк не виключає всебічного розвитку нації в активній мирній взаємодії з рештою спільнот, нерідко навіть за рахунок компромісів щодо деяких національних принципів. Порівняно з ним усамостійнення шовіністичне передбачає досягнення національної самодостатності за будь-яку ціну, заперечуючи міжнародне порозуміння і співробітництво та передбачаючи прагнення до автаркізму.

Націоналістичне чи шовіністичне усамостійнення вважають найбільш "природним" або й єдиним іманентним компонентом національної ідеології. Понад це, інтеґрація як

процес розширення співробітництва аж до об'єднання в ціле окремих частин або елементів найчастіше трактується як альтернатива націоналізмові (у широкому значенні), його антипод. Однак, на нашу думку, функція інтеґрації обов'язково притаманна національній ідеології і є нерозривно пов'язаною з функцією усамостійнення. Як і колись, в основі сучасної тенденції до зближення деяких національних спільнот або ж усього світу є раціональна поведінка окремої нації, націленої на досягнення певної мети, яку важко або неможливо досягнути наодинці, без об'єднання зусиль з іншими суб'єктами. Функція інтеґрації націоналізму передбачає сполучення зусиль або ж об'єднання у певний союз окремих націй на взаємовигідній основі з неаґресивною метою. Коли маємо справу з шовінізмом, інтеґрація означає або інкорпорацію інших спільнот до власного "силового поля" з метою задоволення власних інтересів, або об'єднання зусиль для досягнення тих або інших шовіністичних цілей.

Такий підхід дозволяє поглянути на сучасні інтеґраційні процеси в іншому світлі. Справді, останні десятиліття стали свідками інтенсифікації глобальних інтеґраційних процесів. Небувалі за темпами і результатами технологічний прогрес, зокрема розвиток комунікацій, міґрація населення, а також поява спільної для усіх континентів та переважної більшості країн філософії співіснування і співпраці зробили окремі частинки світу набагато "ближчими" одна до одної і взаємозалежнішими, що дозволяє окремим ученим стверджувати навіть про появу "глобального села" – наслідку такого специфічного явища, як глобалізація. Однак, попри те, що сучасні інтеґраційні тенденції є масштабнішими та результативнішими, ніж у попередні часи, вони аж ніяк не є принципово новим явищем, яке мало б неодмінно привести до "національного апокаліпсису" – безслідного зникнення націй і усього, що з ними пов'язане. Сьогодні немає достатніх підстав, аби стверджувати, що такі "наднаціональні" утворення вже спричинилися до цього, оскільки вони залишаються і, мабуть, ще довго залишатимуться власне національними утвореннями за своїм складом, цілями і змістом існування. Ми не заперечуємо можливості виникнення якихось інших, ніж національні, ідентичностей (свідками чого ми, зрештою, і є), лише підкреслюємо

можливість та важливість їхнього співіснування: немає сумніву, після входження Польщі до Європейського Союзу поляк не перестане почуватися і залишатися поляком, вважаючи себе ще й "повноправним" європейцем. Разом з тим не можна не припускати вихід інтеґраційного процесу з-під контролю націй у достатньо недалекому майбутньому.

Важливо наголосити на такому моменті: сучасні інтеґраційні процеси, як правило, ініційовані націоналізмами окремих націй, а не абстрактними космополітичними силами, і, загалом, здійснюються цими спільнотами, свідомо реалізуючи національні інтереси. Можна з великою імовірністю припустити, що в ці інтереси зовсім не входить розчинення в якомусь аморфному і непередбачуваному "транснаціональному" об'єднанні чи, ширше, світі. Британський вчений А. С. Мілуорд у своїй провокативній для західного наукового світу праці "Європейський порятунок національної держави" (1992) на основі аналізу історичних джерел робить висновок, що справжньою спонукою лідерів держав, які форсували "Європейський проєкт" у післявоєнний період, були власне національні інтереси. Багато відомих піонерів європейської єдності, таких, як бельгієць П.-Г. Спаак, німець К. Аденауер, італієць А. де Ґаспері та французи Р. Шуман і Ж. Моне, "були переконані, що національна держава могла бути врятована і стати основою успішного післявоєнного порядку в Європі" [Цит. за: *Morgan R. 2000*, с. 570]. Зрештою, треба пам'ятати і про можливість трансформації "форми" нації, зберігаючи одночасно її "суть". Як ми вже зазначали вище, це мало місце у минулому і, мабуть, відбуватиметься й у майбутньому.

Парадоксальна, на перший погляд, пов'язаність функції інтеґрації з функцією усамостійнення має насправді цілком логічний підтекст. Вона полягає у тому, що інтеґрація найчастіше і є тим інструментом, за допомогою якого нації намагаються зберегти і зміцнити свою самобутність, протистояти небезпечним викликам національній ідентичності воєнного, економічного, політичного та культурного характеру, сприяти внутрішньому згуртуванню спільноти. Саме у цьому ми бачимо причину прагнення і стимулювання процесу створення чи добровільного входження до широких реґіональних та світових багатонаціональних структур з боку чи не всіх національних

спільнот сучасного світу. З іншого боку, важливою передумовою повноцінної інтеґрації нації у будь-які об'єднавчі структури, як і міжнародну систему загалом, є самоідентифікація – компонент сформованої національної ідеології, якій завжди буде притаманний певний "ізоляціонізм".

Однак зрозуміло, що націоналізм, як зрештою і шовінізм, може бути стримувальним чинником інтеґрації. Від самого початку чи в процесі створення певних об'єднань функція усамостійнення національної ідеології окремих націй може не збігатися із функцією інтеґрації або переважувати її. У цьому разі постає питання про справжню мету такого об'єднання, її відповідність національним інтересам спільнот та їхніх членів. Мабуть, не можна ігнорувати і той варіант, коли об'єднання починає переростати у "транснаціональне", однак навіть у цьому випадку цілком певно можна дошукатися замаскованого національного начала такої "транснаціональності". Зрозуміло, що від поглиблення інтеґрації ЄС у довгостроковій перспективі виграють насамперед великі та потужні держави, такі, як Німеччина чи Франція, економічний, політичний і культурний потенціали котрих здатні забезпечити цим націям чільне становище у майбутній "наднаціональній" Європі. Ще простіше визначити таку національну домінанту в Співдружності Незалежних Держав нині та спрогнозувати, кому належатиме провідна національна роль у майбутньому, якщо ця організація інтеґруватиметься аж до утворення "наднаціонального" союзу. На нашу думку, у випадку просування інтеґрації цих та подібних об'єднань до згаданої якості, принаймні в сучасних умовах, досягатиметься цілком протилежний ефект: можна з певністю припустити, що насправді відбуватиметься посилення національних позицій (і, відповідно, націоналізму та шовінізму) одних спільнот за рахунок послаблення або й повної асиміляції в рамках таких об'єднань інших націй.

Попри таку небезпеку, переважна більшість націй сучасного світу, як уже зазначалось, відкидає самоізоляцію, шукаючи шляхів об'єднання зусиль з іншими спільнотами для самозбереження і зміцнення. Інтенсифікація інтеґраційних процесів сьогодні продиктована глобалізацією: внаслідок "ущільнення" світу, розширення світоглядної, політичної та економічної перспективи на усю планету та виникнення глобальної взаємо-

залежності, конкуренція між націями набула масштабнішого розмаху, створюючи умови для "умасштаблення" самих суб'єктів такої конкуренції. Об'єднання націй у різноманітні спілки і є, як бачиться, ефективною відповіддю на цей виклик новітньої міжнародної системи.

Запропоновані у параграфі 1.1.3. дефініції націоналізму і шовінізму ґрунтуються насамперед на висновках аналізу сучасних міжнародних відносин. Здатність до мирного співіснування нації з іншими спільнотами, відкритість до співпраці з ними та намагання узгоджувати національні інтереси з інтересами інших націй становлять дуже важливі і найпомітніші ознаки націоналізму, що вигідно відрізняють його від шовінізму. Останній не толерує будь-яких інших націй, крім своєї, здійснюючи щодо них аґресивну політику, якщо тільки на це дозволяють обставини. Ефективна взаємодія з іншими спільнотами у цьому випадку можлива лише для досягнення певних короткотермінових, у своїй більшості знову ж таки шовіністичних цілей. Ця взаємодія припиняється негайно після досягнення мети або, навпаки, за видимої безрезультатності такої співпраці, обертаючись на звичний для шовінізму стан відкритої або прихованої війни – тепер уже між колишніми союзниками. Такому результатові співробітництва, як свідчить історія, не зарадить підписання жодного "вічного" миру, "священного" союзу чи таємних протоколів про взаємовигідну "дружбу". З численних прикладів можна виокремити німецько-радянські стосунки часів А. Гітлера і Й. Сталіна, коли справді результативна співпраця між двома найкривавішими шовіністичними режимами, що здійснювалась зокрема й згідно з підписаним Пактом Молотова-Ріббентропа, закінчилася жорстокою і безкомпромісною сутичкою між ними. Тому інтеґрація, що проводиться спільнотою, де панує шовіністична ідеологія, своєю справжньою метою має використання ресурсів інших націй для задоволення егоїстичних інтересів цієї спільноти або ж анексію і асиміляцію чужих територій та людності.

Термін "інтеґрація", коли його використовувати у зв'язці з шовіністичними пориваннями націй, набуває істотно іншого значення. Найчастіше тут йдеться про анексію, асиміляцію, примус працювати лише задля чужих національних інтересів тощо. Ця форма інтеґрації не передбачає відкритості націй до

співробітництва в ім'я досягнення обопільної користі, дарма що нерідко подається такою в шовіністичній пропаганді, розрахованій насамперед на недостатньо згуртовані, без чіткої національної ідеї та зі слабкою самототожністю національні спільноти. Однак у сучасному світі помітною стала тенденція до ігнорування націями такої інтеґрації. Наочнішою стає згубна перспектива не лише для спільнот, втягнутих у ці сумнівні структури, а й тих, котрі розраховують отримати вигоду від експлуатації інших народів: шовінізм, як це буде показано нижче, є дуже небезпечний для майбутнього також і тих націй, які його сповідують, часто підміняючи справжнє націєтворення безконечними загарбницькими війнами та сутичками.

Усе це дозволяє нам говорити про послідовну взаємовигідну співпрацю націй – чи то на двосторонній, чи багатосторонній основі, у формі галузевих контактів або глибших інтеґраційних об'єднань – як про "прерогативу" націоналістичної політики. Саме ідеологія націоналізму з її мобілізаційними до активності та заохочувальними до результативної співпраці засадами є основою ефективності міжнаціональних спілок, спрямованих забезпечити невід'ємні потреби людини, досягнути поступу в світі. Шовінізм же не здатний до справжнього співробітництва і, тим більше, інтеґрації, націленої на отримання вигідних для усіх учасників цього процесу стратегічних результатів. Надмірна національна винятковість та самозахоплення, притаманні шовінізмові, трансформують природне для національної ідеології вивищення у стан "внутрішньої" самоізоляції. Та тепер цей стан починає поступово доповнюватися ще й зовнішньою ізоляцією – своєрідним "карантином", куди все частіше потрапляють такі держави внаслідок солідарного ігнорування або застосування щодо них санкцій з боку міжнародного співтовариства. Можна сподіватися, що в майбутньому нації, де домінує шовінізм, який проявляється у внутрішній і зовнішній політиці, попри подекуди неймовірні потуги замаскувати власні шовіністичні дії під псевдоінтеґрацію, будуть повністю відлучені від інтеґраційних процесів. Вони, ставши заручниками власної ідеології, потраплять на узбіччя міжнародної системи.

Наголосимо, здійснення націоналістичної зовнішньої політики, на відміну від шовіністичної, у сучасних умовах немис-

лиме без всебічного міжнародного співробітництва. Одним із головних його елементів треба вважати участь в інтеґраційних процесах, які нині мають місце чи не в усіх реґіонах світу і результатом яких є утворення різноманітних міцних і ефективних об'єднань. Очевидно, що такі спілки не формуються спонтанно. Головними підставами інтеґрації треба вважати збіг стратегічних інтересів, спорідненість внутрішньої системи цінностей і традицію різнобічних зв'язків та сталих контактів. Саме ці три компоненти, на нашу думку, найчастіше й формують мотивацію утворення певного багатонаціонального об'єднання, визначають напрям інтеґрації окремих націй.

Використаний тут термін "багатонаціональний", на нашу думку, точно передає суть такої спілки. Адже "наднаціональний" характер утворення не лише не відповідатиме інтересам окремих націй, а значить і загалу їхніх членів, але й не буде в змозі забезпечити достатню ефективність її функціонування. Лише завдяки об'єднанню окремих національних спільнот на рівні визначальних компонентів такої спілки, а не їхньому розчиненню в єдиному цілому, досягатиметься така ефективність. У результаті створюється певна структура, що складає підсистему відносно глобальної суспільної системи і яка є скріпленою синергетичним зв'язком. Іншими словами, тільки за умови збереження націй і націоналізму всередині такої структури вона становитиме складну самоорганізовану систему. Ефект від неї значно переважатиме, по-перше, суму тих результатів, що його досягли б нації-учасниці, інтеґровані в цій системі наодинці, а по-друге, користь, отриману від асиміляції складових спілки в єдине ціле. Зрозуміло, що така система неможлива за умови домінування серед націй, що беруть в ній участь, ідеології шовінізму. Спілка, що буде підпорядкована реалізації егоїстичних інтересів однієї або кількох націй, тобто де спільний інтерес не збігатиметься з інтересами кожної з націй-учасниць, буде малоефективною в цілому і навіть згубною для більшості цих спільнот. Таке об'єднання не ґрунтуватиметься на інтеґрації в сучасному розумінні цього слова.

На особливу увагу заслуговують максимально місткі та складні поняття, що мали б позначати "конгломерат більш чи менш пов'язаних між собою локальних соціоісторичних утворень, що мають власний життєвий цикл і – найголовніше – власну архетипічну ідею та програму її здійснення" [*Харахаш Б. 1999*, с. 90], які найчастіше позначають терміном "цивілізація". Це тим більше важливо, що нерідко якраз цивілізаційна належність країни слугує показником для визначення параметрів її зовнішньої політики.

Цивілізації, яким властива істотна аморфність та суперечність, стали сьогодні поважними об'єктами наукових досліджень: "На межі тисячоліть історико-культурна, суспільно-політична та соціально-економічна думки планети повернулись до цивілізаційного підходу, що має майже двохсотрічний науковий набуток, розвинутий у XIX–XX століттях ученими різних країн" [*Кузьменко В. П. 2000*, с. 224]. Що важливіше, категорія "цивілізація" та пов'язана з нею геополітична термінологія стали загальновживаними у колах реальної політики, істотними елементами націоналістичних і шовіністичних доктрин.

Деякі причини цієї тенденції, в загальних рисах змальовані вище, не можуть не братися до уваги. Укрупнення багатонаціональних спілок до розмірів "цивілізації" у сьогоднішніх умовах дає неабияку геостратегічну перевагу її членам. Однак у цей термін вкладають набагато глибший зміст, ніж звичайне об'єднання націй, що вимагає від нас глибше з'ясувати це питання.

Поняття "цивілізація" увійшло до широкого наукового, а згодом і політичного обігу з початку XIX століття. Істотного поштовху до її ідеологічно-практичного застосування надала праця Н. Данілєвского "Росія і Європа". Автор виступив засновником теорії культурно-історичних типів: "природна система історії повинна полягати в розрізненні культурно-історичних типів розвитку як головної основи поділу її від ступенів розвитку, за якими ці типи (а не сукупність історичних явищ) можуть поділятися" [*Данилевский Н. Я. 1991*, с. 87]. Данілєвскій розрізняв такі самобутні цивілізації в історії людства: єгипетська, китайська, ассирійсько-вавилоно-фінікійська, індійська, іранська, єврейська, грецька, римська, ново-семітська, германо-романська (європейська); ще одна цивілізація, котрій він пророкував велике майбутнє, – слов'янська – перебувала, на його думку, в процесі становлення.

У першій половині XX ст. найважливішими текстами цивілізаційної тематики, власне ідеї співіснування різноманітних цивілізацій, були "Присмерк Європи" О. Шпенґлера і "Дослідження історії" А. Тойнбі. Шпенґлер зосередив увагу не стільки на аналізі історичного минулого цивілізацій, скільки на прогнозуванні їхнього майбутнього. Висновок був провокаційним для Європи, хоча й закономірним з огляду на місце і час народження твору – кризова Німеччина після Першої світової війни (1918–1922 рр.): Європа постаріла і назавжди вичерпала себе як лідер планети. Робота Тойнбі, що розтягнулася у часі на півстоліття (1910-ті – 1960-ті рр.), досі залишається найфундаментальнішою працею у цій галузі досліджень. Спершу Тойнбі нарахував близько 100 самостійних цивілізацій, потім послідовно скорочував їх число до 36, 21 і 13. Кількість змінювалася залежно від критеріїв класифікації: спочатку самодостатньою одиницею історичного розвитку він вважав національну державу, потім групу країн, тісно пов'язаних між собою культурою, і, нарешті, релігійні системи світу.

Найбільш резонансним текстом серед сучасних досліджень, безперечно, є "Зіткнення цивілізацій?" С. Гантінґтона, директора Інституту стратегічних досліджень Гарвардського університету. У 1993 р. Гантінґтон висунув концепцію конфлікту та взаємодії восьми цивілізацій. Стверджуючи, що нація-держава залишиться важливим дійовим суб'єктом міжнародних відносин, він, однак, акцентував на питанні належності цих націй до тієї чи іншої цивілізації як головну причину конфліктів між націями з різних цивілізаційних об'єднань. На його думку, конфлікти загострюються за культурно-цивілізаційними ознаками, тобто у світі має місце справжнє суперництво між окремими цивілізаціями.

Тим часом, "тепер, як і колись, війни, як правило, ведуться між (та всередині) націями та етносами, а не окремими цивілізаціями. Ведуться вони аґентами суверенних держав чи ні, але стара, знайома логіка територій та союзів часто спонукає членів тієї самої "цивілізації" до ворожнечі, а членів різних "цивілізацій" до об'єднання своїх зусиль. [...] Типологія цивілізацій Гантінґтона не збігається з картою конфліктів, що історично мали місце у XX столітті. Скажемо більше, вона є неточною, навіть довільною систематизацією", – зауважує Дж. Ґрей

[*Gray J. 1998*, с. 156–157]. Справді, прикладів такої неузгодженості Гантінґтонової теорії з практикою, що істотно підважує цю теорію, можна навести достатньо: об'єднання зусиль православної Росії та мусульманського Таджикистану в справі протистояння натискові ісламу; збройне втручання західних держав у внутрішній конфлікт у Югославії як реакція на геноцид сербськими християнами албанських мусульман Косова на боці останніх; ірано-іракська війна тощо.

Звернемо увагу на таку обставину. В центрі усіх цих текстів стоїть не цивілізація як така, а проблема зіткнення, суперництва між цими суспільно-історичними об'єднаннями, власне питання лідерства якогось з них. Звідси можна зробити висновок про радше утилітарне використання досліджуваного поняття самими творцями "цивілізаційної теорії". Практичний же зміст таких теорій, на нашу думку, полягає у спробі з'ясувати місце окремої (найперше власної) нації в історії та, конкретніше, сучасних геополітичних умовах, а також прагненні накреслити оптимальні шляхи розвитку цієї нації у майбутньому. Цей момент перегукується з арґументом, викладеним нами вище: будь-яке, формальне чи умовне, реальне чи гадане об'єднання націй має під собою власне національну мотивацію.

Найбільш рельєфно це можна спостерегти в працях Данілєвского і Гантінґтона. Насамперед впадає у вічі практичний зміст їхніх студій, що під цим кутом зору можна сміливо зарахувати до доктрин відповідних національних ідеологій. Власна нація бачиться у центрі "кращої" цивілізації, підкреслюється її визначальна роль не лише в певній цивілізаційній спільці, а й цілому світі, відчутне намагання своїми текстами безпосередньо долучитися до вершення долі світу. "Росія не може інакше посісти достойного для себе і Слов'янства місце в історії, якщо не очолить особливу, самостійну політичну систему держав і послужить противагою Європі всією своєю спільністю і цілістю", – писав Данілєвскій [*Данилевский Н. Я. 1991*, с. 402]. Крім того, простежується проєкція національного думання на цивілізаційний контекст – категорична певність вищості власної цивілізації та переконаність у необхідності месіянських функцій з її боку щодо інших цивілізаційних об'єднань і окремих націй. Взагалі, ці моменти легко прослідкувати у чи не всіх російських та американських авторів, що досліджують цивілі-

заційну і геополітичну царину. Найяскравішими сучасними прикладами є З. Бжезіньскі та А. Дуґін (про твори останнього докладніше мова йтиме нижче). Бжезіньскі говорить уже не про цивілізацію, де домінує США, а американську глобальну систему: "Американська глобальна сила втілюється через глобальну систему власне американського типу, яка віддзеркалює внутрішній американський досвід" [*Бжезінський З. 2000*, с. 24]. У цих та інших текстах помітне загострене вивищення та месіянство. Це пояснюється передовсім непересічним місцем у міжнародній системі спільнот, до яких належать ці автори, та значенням політики цих спільнот для майбутнього світу. Зрештою, національної мотивації теоретичних конструкцій можна дошукатися й у розробника цивілізаційного підходу Шпенґлера і навіть Тойнбі. Вже сама назва праці Шпенґлера, "Присмерк Європи", вказує на власне національний песимізм твору, зумовлений, як уже зазначалось, жалюгідним становищем Німеччини у той час.

Поняття "цивілізація" не може вважатися самодостатнім об'єктом дослідження, а тим більше суб'єктом міжнародних відносин. На нашу думку, цивілізацію треба розглядати лише в національному контексті – як "цивілізацію націй", як одну з форм спілки національних спільнот, до того ж, мабуть, найбільш умовну. Хоча, треба зауважити, унікальність цієї форми об'єднання полягає у наявності особливого типу розвитку, що є чимось більшим, аніж звичайний збіг стратегічних інтересів, який ми спостерігаємо в інших об'єднаннях. До того ж ключовими "дотичними" єдності тут є спорідненість системи цінностей її членів та сталість багаторівневих контактів. "Саме цінності у кінцевому підсумку визначають об'єктивні умови і можливості, що зумовлюють виникнення і розвиток відповідних соціальних утворень" [*Кульчицький Б., Кульчицький Я. 1999*, с. 12].

Співвідношення між цією спілкою і окремими спільнотами визначається не стільки "природним", "вродженим" характером, скільки ставленням до певної цивілізації, заснованим, зрозуміло, на об'єктивних умовах розвитку націй. Релятивність належності до тієї або іншої цивілізаційної спілки найпомітніше на прикладі "межових" націй, тобто тих, котрі знаходяться на так званих цивілізаційних розламах. До таких зараховують

насамперед Україну, певною мірою також Польщу і Росію. "Межовість" їхніх національних культур і територій обумовила істотну "динамічність" зв'язку з окремими цивілізаціями – як поривання належати до однієї з них та уникнути можливості опинитися в іншій або ж "балансування" між цими цивілізаціями. Іншими словами, приналежність до певного цивілізаційного об'єднання цих трьох країн є достатньо невизначеною, а вектор цивілізаційного розвитку є тим елементом їхньої внутрішньої та зовнішньої політики, який обумовлює її смислове наповнення. Навіть більше, приклад однієї з найбільш "східних" країн, Туреччини, яка протягом уже майже століття намагається "європеїзуватися", засвідчує ту ж релятивність сталої цивілізаційної належності й у випадку націй, які в принципі не належать до "межових" спільнот.

Вдаючись до найуніверсальнішого поділу світу за цивілізаційним критерієм, доводиться констатувати, що Україна, Польща і Росія опинилися на межі (хоча й достатньо "розмитій") Західної та Східної моделей суспільного розвитку. Сутність такого поділу, а значить, і наслідки від геополітичного положення цих спільнот, полягають в існуванні двох магістральних шляхів соціоісторичного розвитку, що характеризуються, за Б. Харахашем [*Харахаш Б. 1999*, с. 92], такими рисами:

- (західний) потужний інститут власності, що відіграє вирішальну роль в економічному житті, яке ґрунтується на ринкових засадах; соціально-політичний плюралізм, поділ влади, самоврядність, світський характер влади; конкурентна та індивідуалістська соціальна етика; релігія абсолютної вартісності, спрямована на осягнення Абсолюту, "віра заради віри";
- (східний) абсолютний примат колективних, общинних, державних інтересів над індивідуальними; значне одержавлення економічного життя та відсутність або слабкість інституту приватної власності; деспотичний або теократичний тип влади; егалітарна і реґламентаційна соціальна етика; етико-нормативна і суспільно-законодавча функції релігії.

Власне ці найзагальніші типи розвитку і становлять предмет "цивілізаційної дилеми" України, Польщі та Росії. Як буде продемонстровано в розділі 2.2., у кожному з цих трьох випад-

ків проблема має не лише оригінальне відображення, а й, що важливіше, неоднакові реальні та потенційні наслідки її вирішення. Саме за цієї умови поділ світу на Захід і Схід (як і будь-який інший за "цивілізаційною" ознакою) набуває реального сенсу. Певна національна ідеологія, що визначає відмінний від інших характер поведінки національної спільноти, унаочнює цей умовний поділ, загострюючи сприйняття проблеми цивілізаційної належності країн. Можна сказати, що проблема належності до цивілізацій окремих національних спільнот, і поділу світу на цивілізації загалом, онтологізується власне у націоналістичних або шовіністичних ідеологіях, у застосуванні цих ідеологій в політичній практиці.

1.2.3. Держава чи нація? Перспективи націоналізму і шовінізму в контексті удосконалення міжнародної системи

Аналіз націоналізму і шовінізму в контексті актуальних міжнародно-політичних процесів, проведений з позицій ототожнення нації та держави із відповідними застереженнями (параграф 1.2.1.), далеко не вичерпує кола питань, що варті уваги. Проте існує проблема, без висвітлення якої навіть поверхневий розгляд взаємодії націоналізму і шовінізму з системою міжнародних відносин був би неповним. Недосконалість міжнародного порядку, якщо підходити з національних позицій, очевидна. Справді, існує невідповідність політичної світобудови національному принципу, що нерідко проявляється у таких драматичних явищах, як міжнаціональний конфлікт. Факт такої невідповідності змушує нас окремо зупинитися на деяких методологічних труднощах застосування типології національної ідеології, але крім того, і це головніше, порушити питання майбутніх провідних акторів міжнародних відносин у контексті пошуку шляхів розбудови ефективнішої міжнародної системи.

"Націоналізм: будівничий і руйнівник" – таку назву має один з підрозділів книги Дж. Т. Рурка "Міжнародна політика на світовому рівні", котра витримала вже п'ять видань. "Якими б не були об'єктивні історичні чинники, що інтенсифікують

або гальмують націоналізм, ми повинні також оцінити його нормативно. Чи є націоналізм радше позитивною чи негативною силою? Якщо б ми хотіли, щоб націоналізм відігравав у майбутньому якусь роль, то яку саме?" [*Rourke J. T. 1995*, с. 182], – зазначив автор у заголовку. "Майбутнє націоналізму є важливим, тому що, подібно до римського бога Януса, він має два обличчя. Націоналізм є позитивним чинником для політичної інтеґрації та будівництва. Але він також приніс світові відчай і руїну. У міжнародній політиці він є, по суті, як об'єднуючою, так і поділяючою силою" [Там само, с. 171].

Такий підхід, як легко помітити, базується на тому ж принципі, що й запропонована нами концепція поділу національної ідеології. Наші дефініції націоналізму і шовінізму відповідають антагоністичній природі національних ідеологій, а також політики і рухів, які керуються цими ідеологіями, не лише з огляду на їхню відповідність гуманістичним і демократичним абсолютам сьогодення, а й відносно їхнього впливу на міжнародні відносини. Насамперед береться до уваги достатньо умовний (оскільки випливає з ціннісної інтерпретації навколишнього світу), але, на наше переконання, продуктивний і необхідний поділ на "позитивний" і "негативний" вплив національних ідеологій як чинників міжнародних відносин. Проте ця умовність найперше стосується проблеми впливу власне націоналізму на стабільність міжнародної системи, від забезпечення якої, без сумніву, великою мірою залежить добробут, а може, й виживання людства.

Природне прагнення націй до самобутності за певних умов також здатне перетворити міжнародну систему на хаос, у вирі якого може не знайтися місця самим тим силам, які його спровокували, чи принаймні докластися до виникнення і загострення істотних проблем. Підкреслимо, право на повноцінний національний розвиток має будь-яка нація. Ми мусили б визнати за усяким компромісом у цій справі – визначення таких націй, які заслуговують на це більше, ніж інші, – прихований шовіністичний підхід. Проте проблема полягає в тому, що досягнення такої повноцінності найчастіше означає прагнення до суверенного політичного самоврядування – формування окремої держави – або посідання привілейованого становища

у межах багатонаціональної держави. Реалізація подібного сценарію навряд чи зміцнить стабільність нашого світу.

Справа не лише у проблематичності здійснення такого кардинального, хоча й бажаного для багатьох спільнот планети, кроку в неповороткій та надзвичайно чутливій до радикальних змін міжнародній системі. Спостерігається видима незацікавленість у цьому багатьох ключових акторів, що вже само по собі робить максимально безболісну реалізацію цього сценарію більш ніж примарною, як, зрештою, і шанси втілити його в життя взагалі. Питання стоїть щодо можливості "матеріального" втілення такого проєкту. Головною проблемою сьогодні, на наш погляд, став би поділ територій. Адже суб'єктами і, одночасно, об'єктами націоналістичних домагань є не тільки складові частини імперій: загальновідомо, що саме націоналізм є найпотужнішою силою, здатною ставити чоло імперіалізмові, цьому різновидові шовінізму. В другій половині XX ст. це привело до вражаючих позитивних змін у геополітичній ситуації в цілому світі, а поділ і занепад імперій є, мабуть, неминучою, але зовсім не обов'язково трагічною для окремих індивідів та міжнародної стабільності подією. Можна навести багато прикладів, коли дві або й більше нації небезпідставно претендують на одну й ту ж територію: це і випадок Палестини, і Косового, що стали справжніми кривавими яблуками розбрату для палестинців та ізраїльтян, косовських албанців та сербів, а для світу – небезпечними вогнищами міжнародного напруження, які можуть перекинутися на величезні ареали, якщо не всю планету. Це і десятки, а радше й сотні інших гарячих і тліючих точок (Джамму і Кашмір, Карабах і т. ін.), які неможливо погасити без покривдження котрогось із учасників конфлікту за територію, застосовуючи традиційний спосіб – проведення державного кордону. Це і тисячі інших, мирних сьогодні, але, за умови трансформації міжнародної політичної системи за справжнім національно-державним принципом, вже завтра потенційно загрозливих стабільності цілих реґіонів теренів. Ця дилема, що нагадує рівняння з нульовим результатом, є, на нашу думку, головною проблемою націоналізму.

Право домагатися реального і формального стану самобутності та гідності існування національної спільноти закріплене у найвпливовіших міжнародних документах, які визначають сучасний міжнародно-правовий режим. Вже в першій статті Статуту ООН, де вказано цілі Організації, йдеться: "розвивати дружні відносини між націями на основі поваги до принципу рівноправності та самовизначення народів [...]" [*Организация Объединенных Наций 1981*, с. 144]. Принцип "самовизначення народів" є дуже важливою, одначе і досить суперечливою у застосуванні правовою нормою. Його проблематичність полягає насамперед у деякій несумісності з принципом державного суверенітету. Так, "Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами згідно з Статутом ООН" (1970 р.) зазначає, що "народи мають право вільно визначати без втручання ззовні свій політичний статус і здійснювати свій економічний, соціальний і культурний розвиток, і кожна держава зобов'язана поважати це право згідно зі Статутом", але там само згадується, що поняття суверенної рівності держав означає, серед іншого, що "територіальна цілісність і політична незалежність держави недоторканні" [Там само, с. 466, 468].

Як пише Ж. Тускоз, принцип права народів на самовизначення "радше має політичний, ніж юридичний характер. Втілення його в життя вимагає певних обставин часу та місця, а також політичних умов" [*Тускоз Ж. 1998*, с. 69]. Норма про недоторканність державного суверенітету превалює над правом народу на самовизначеність. Разом з тим, помітними є намагання усунути невідповідність цих принципів за допомогою чіткого розрізнення понять "самовизначення" і "відокремлення". "Самовизначення і відокремлення є різними речами. У колоніальному контексті отримання колонією незалежності, по суті, не було відокремленням, оскільки території метрополій та колоній були різними. У неколоніальному контексті самовизначення є правом на демократію, правом участі в демократичному процесі", – стверджує Р. Мюллерсон [*Müllerson R. 1994*, с. 91].

Проте логіка національного руху насправді нівелює цю різницю, як правило, накреслюючи нації шлях до повної незалежності. Звичайно, можна погодитися з Е. Д. Смітом. "Ідея, ніби нація може бути вільною тільки тоді, коли має власну суверенну державу, не є ані необхідною, ані загальнопошире-

ною. [...] Не кожен націоналістичний рух мав своїм пріоритетом здобуття держави для своєї нації. Чимало каталонських, шотландських та фламандських націоналістів дужче переймалися самоврядуванням та культурним паритетом у багатонаціональній державі, ніж повною незалежністю [...]. Уявлення, ніби кожна нація повинна мати свою державу – поширений, проте не необхідний висновок з центральної доктрини націоналізму [...]" [*Смiт Е. Д. 1994*, с. 82]. Однак, важко заперечити той факт, що наведені приклади автономізму, задоволення статусом національної меншини є тільки одними з нечисленних винятків, що до того ж радше черпають з усвідомлення недосяжності державної суверенності для власної національної спільноти, аніж зі справжніх національних поривань.

Тому в цілому, якщо поглянути на фактичний, а не формальний бік справи, можна констатувати нездатність міжнародної системи забезпечити фундаментальні засади декларованого міжнародно-правового устрою світу – рівності народів-націй та верховенства народного суверенітету. "Справді, – пише Р. Мак'Коркуодейл, – багато вимог щодо самовизначення з'явилося через те, що несправедливий, заснований на інституті держави міжнародно-правовий порядок не спромігся відреаґувати на леґітимні стремління народів. Такі обмеження на підставі права на територіальну цілісність та *uti possidetis* є спробами міжнародного права забезпечити на певній території винятковість держави за рахунок народу". [*McCorquodale R. 1995*, с. 272] Це є головною причиною набуття багатьма націоналізмами революційних або, за сучасною термінологією, екстремістських рис, що, треба визнати, робить межу між такими ідеологічними рухами і шовінізмом надзвичайно крихкою.

Щодо шовінізму, то, виходячи з нашого визначення, у цьому випадку можна бути набагато категоричнішим, підсумовуючи характер його впливу на міжнародну стабільність: шовінізм можна без вагань означити як негативний чинник. Однак у випадку шовінізму існує інша важлива проблема, яка має швидше методологічне коріння і безпосередньо випливає з практики міжнародних відносин.

Відчутна несправедливість світового порядку, що найпомітніше проявляється відносно національного принципу побудови міжнародного середовища, породжує макіавелізм суб'єктів міжнародних відносин. Його головні засади тлумачать міжнародні відносини як неодмінно конфліктні, міжнародну систему – як міжнародну анархію, що є полем політичної боротьби за власні інтереси, де мають місце застосування або погрози застосування насилля, а також вбачають в акторів міжнародних відносин якості зіпсованої людської породи. Реалізм, найвпливовіший у науковому світі напрям теорії міжнароднодних відносин, заснований на песимістичному розумінні міжнародно-політичних взаємин між суб'єктами, звичайно, має під собою достатньо серйозну основу. Проблема в тому, що реалізм не лише пояснює, а й фактично формує для цих суб'єктів необхідне ідеологічне тло – заразом як матеріал, так і виправдання реальної політики. А цим він леґітимізує макіавелістську парадигму міжнародних відносин: не загальний добробут, а власний інтерес; не компроміс, а сила; не оборона, а напад; зрештою, не стійкий мир, а тимчасова рівновага сил, що де-факто й надалі претендують на "зелене світло" на маґістралях світової цивілізації.

Цей науковий та реально-політичний макіавелізм робить застосування нашої типології націоналізмів досить обмеженим власне в актуальній міжнародно-політичній практиці: підважується насамперед принцип безумовності поділу політики держав на націоналістичну і шовіністичну, оскільки певні, по суті, шовіністичні кроки суб'єкта міжнародної системи можуть бути виправдані як моральні. Саме так можуть бути потрактовані, наприклад, дії держави, що формально підпадають під принцип превентивного нападу на потенційного аґресора.

Проте це не заперечує самої концепції поділу: вона аж ніяк не стосується рамкових національних ідеологій-світоглядів, які загалом і визначають конкретні зовнішні політики націй та які є предметом наших студій. Однак треба визнати, вона створює видимі труднощі для емпіричного аналізу проявів націоналізму чи шовінізму на практиці в істотно обмеженій історичній перспективі, а надто одномоментних міжнародно-політичних актів – тобто в режимі "тут і зараз", що і є найбільшою цінністю для дипломатичної діяльності. Якщо, беручи до уваги практичний бік використання нашої типології, найвірогіднішими будуть отримані результати, наприклад, у стратегічному зовнішньополітичному плануванні, то підведення

підсумків щодо окремого, взятого із ширшого контексту епізоду політики певного суб'єкта міжнародних відносин, цілком можливо, хибуватиме на істотні неточності. Правда, треба також пам'ятати, що ця проблема є не новою в науковому аналізі ідеологічних чинників: "вчені дійшли висновку, що системи переконань є важливішими для формування загальної політики, ніж під час ухвали рішень щодо конкретних питань", – пише Дж. Т. Рурк [*Rourke J. T. 1995*, с. 236].

Усе ж, зауважимо, що навряд чи така конфігурація міжнародної системи, свідками якої ми є сьогодні і яку визначили тут як викривлену стосовно національної засади, спостерігатиметься ще довгий час. І справа тепер вже навіть не лише в подекуди кричущій невідповідності, яка, можливо, породжує значно серйозніші наслідки, ніж це здається на перший погляд. "Традиційний" міжнародний порядок, сформований загалом на національно-політичному підґрунті, нині перебуває під загрозою. Існує певна рівновага між актуальною міжнародною системою і двома аґресивними світовими тенденціями, своєрідними цивілізаційними сурогатами – глобалізацією ("інтеґрацією самою по собі", тобто інтеґрацією, що еволюціонувала від засобу досягнення певних благ, підконтрольного людині, до самодостатнього і некерованого явища) та "всезагальною дезінтеґрацією" (П. Циґанков називає це явище "партикуляризмом", кардинальним розшаруванням світу на тісні мікро- та макрокомунітарні "реконструкції" – клани, релігійні общини, расові спільноти тощо всупереч національно-державному принципу, що пов'язане з інфляцією ідентичності [*Цыганков П. 2002*, с. 34–37]). Рівновага у світі вже завтра може бути істотно порушена і загрожуватиме непередбаченими наслідками. Зрештою, симптоми вказують на це сьогодні: саме так можна тлумачити, наприклад, трагічні події 11 вересня 2001 р. у США. Мабуть, настав час визнати, що нація і націоналізм не тільки не загрожують сучасному політичного світоустрою, а й можуть стати твердим ґрунтом, щоб не допустити подальшого розхитування внутрішньої цілісності світу, об'єднаного традиційними цінностями і зв'язками.

Легко давати рекомендації з виправлення цієї ситуації і, як свідчать останні дослідження в цій галузі [Див. напр. *Lepgold J., Nincic M. 2001*], снувати малоздійсненні, з огляду на

величезну відстань між науковою майстернею ідей і реальною міжнародною політикою, проєкти. Проте нагромадження критичної "ідейної маси", тобто підтримка і розвиток нової ідеї широкими колами науковців, якщо, звичайно, вона виглядає вартою цього, певно, здатне перетворити її в інструмент реальної політики. Значно важче розробити революційну концепцію, яка змогла б реально претендувати на виправлення ситуації. Принаймні на якийсь час треба стати "ідеалістом" чи "утопістом" і перестати описувати *status quo*, з підкреслюванням "реальної" природи міжнародних відносин, заснованих на зиску та силі, та зі спокоєм стоїка спостерігати за деградацією людської цивілізації.

Один з варіантів такого "утопічного", а на наш погляд, ефективного вирішення цих проблем запропонував професор Чикаґського університету Ґ. Ґотліб. Його концепція, викладена у проникливому розгорнутому есеї "Нація і держава: новий підхід до етнічних конфліктів та обмеження суверенітету", опублікованому у 1993 р. (український переклад надруковано 1997 р.) заслуговує на пильну увагу.

Вже у вступі автор визначив мету роботи так: "Ця книга [...] розробляє новітні засоби припинення жорстоких конфліктів, які ведуться в ім'я національної державності. [...] Найважливіші норми міжнародного права й дипломатії погано пристосовані до того, аби впоратися з тими різновидами конфліктів, що спалахнули в Югославії й на Кавказі, та які можуть спалахнути будь-де в Євразії. США, найбільші держави світу та ООН повинні віднайти інші способи реаґувати на конфлікти, предметом яких є право на самовизначення чи інші права нації" [*Ґотліб Ґ. 1997*, с. 7]. Головна евристичність підходу Ґотліба, що він сам влучно схарактеризував як *держави-плюс-нації*, полягає у витворенні двох нових концептів. Їх впровадження у життя реконструювало б сучасну міжнародну систему з урахуванням національних потреб, ефективно і безболісно уникнувши глобального безладу і загрози світовій безпеці:

1. "Новий простір для націй" означає розширення діючої системи держав долученням системи націй, територіально не організованих у незалежні держави. Це досягається шляхом розділення поняття "суверенітет" на дві частини: суверенітет

як влада над народом і суверенітет як володіння і адміністрування територією, що дозволяє зберегти недоторканість територіальної єдності існуючих держав, а водночас надасть національним спільнотам на цих територіях можливість користуватись усіма громадянськими і політичними правами, досягнути реальної автономії і національної єдності, незважаючи на державні кордони. Поява системи націй передбачала би створення цілісної системи внутрішніх конституційних, реґіональних та міжнародних угод, що отримали б ґарантії з боку Ради Безпеки ООН. "Цілком можливо розширити рамки міжнародної правової спільноти, включаючи до неї, крім держав та міжнародних організацій, також народи і нації. Можна надати міжнародного правового статусу бездержавним народам й націям, зрівнюючи їх у правах із тими, що мають власні держави. [...] Статус таких народів можна затвердити, не міняючи статусу держав, в яких вони живуть. Міжнародна спільнота повинна забезпечити організовані за нетериторіальним принципом народи статусом, близьким до державного, щоправда, він мав би обмежуватися нетериторіальними інтересами" [Там само, с. 41].

2. "Режим національного дому" створюється для ґарантування плюралістичної природи багатонаціональних держав та онтологізує рамки захисту індивідуальних прав представників певної національної спільноти в межах їхнього "національного простору", які не обов'язково збігаються з державними кордонами. "Застосування цієї концепції дозволить знайти місце для двох національних домів на одній території у тому випадку, коли за неї сперечаються два народи (як от у Боснії), і таким чином попередити війну" [Там само, с. 44–45]. Це передбачає чітке розмежування понять "національність" та "громадянство", що нині суперечить практиці багатьох держав. "Національні узи зовсім не повинні збігатися (а часто й не збігаються) із узами підданства. Громадянство – юридичне поняття, що походить від поняття держави, тоді як національні узи зумовлені етнічно й культурно. Спільний національний дім – концепція, що сягає корінням в історію, культуру та мітологію. Межі національного дому (*patrie* по-французьки та *heimat* по-німецьки) визначаються радше давніми традиціями, аніж статтями законів" [Там само, с. 45].

Викладені засади концепції Ґотліба є, на наше переконання, здійсненними. По-перше, сьогодні вже склалась достатня ідейна і навіть психологічна база для такого перетворення міжнародної системи. Занепад державного суверенітету помітно без особливих зусиль, а можливі наслідки цього явища вже достатньо вивчено у спеціальній літературі. Тож навряд чи нове прочитання цього поняття в теорії та впровадження відповідних змін на практиці стане несподіванкою. Більше того, сьогодні вже помітно, що реальна практика міжнародних відносин спонукає переосмислювати це поняття, яке в процесі еволюції набуло дещо викривленої форми. Бо ж суверенітет як категорія в принципі нерозривно пов'язаний з волею народу (традицію такого тлумачення започаткували ще мислителі доби Відродження), реально належить і навіть ідентифікується з політичною владою – урядами держав і міжнародних організацій. Широкі маси, як це не парадоксально звучить сьогодні, в епоху "торжества" демократії насправді позбавлені дійових механізмів причетності до здійснення суверенітету в широкому його розумінні. Додаймо до цього профанацію еліти в сучасному суспільстві – як феномена і навіть самого поняття – і можна сміливо стверджувати, що подальше усвідомлення цієї обставини загрожуватиме, наприклад, поширенню такого специфічного і неконтрольованого явища, як антиглобалізм. А це – виклик урядам і політикам, спричинений подекуди справжнім проваллям, яке утворилося між ними і посполитим народом, – хіба що буде впроваджено справедливішу схему "причетності" до реального суверенітету, на зразок тієї, що запропонував Ґотліб. Адже діяльність урядів держав у власних вузькокланових інтересах, мабуть, загрожуватиме достоту марксистським сценарієм, призводячи до соціального розшарування вже не стільки по лінії Північ–Південь, скільки за належністю до глобальної управлінської когорти, яка зосередила в себе важелі розподілу ресурсів, та до "решти" населення.

З іншого боку, можна констатувати наявність необхідного мінімуму правових інструментів для здійснення зазначеної реконструкції міжнародного порядку. Зауважимо, що хоча в основу системи ООН із захисту прав та свобод й було покладено не спільноту, а індивід (всупереч концепції Ліги Націй, яка у міжвоєнний період охоплювала хоч і недосконалу систему

захисту національних меншин), права та обов'язки абстрактних колективних одиниць є для міжнародного права не новим явищем. Воно має місце і сьогодні [див. *Shearer I. A. 1994*, с. 89–90], тому немає необхідності доповнювати нинішню філософію міжнародного права якимись "революційними" принципами. Що ж до розмежування понять громадянства і національності, то потребу цього підтримують і західні автори. Так, в авторитетному британському підручнику з міжнародного права (витримав одинадцять видань) зазначено: "Держава зовсім не обов'язково ідентична з конкретною расою чи нацією, хоча така ідентичність може існувати" [Там само, с. 86].

По-друге, очевидною є неспроможність традиційних правових засобів вирішити проблеми, що значною мірою підготувало ґрунт для пошуку альтернативних проєктів. Як було показано трохи вище, нездатність забезпечити рівність у правах і статусі національних спільнот в рамках традиційного міжнародно-правового підходу завело реалізацію права на самовизначення у контексті наявного міжнародного порядку у глухий кут. Ще в той час, коли принцип самовизначення народів тільки входив до правової та політичної термінології завдяки знаменитим "Чотирнадцятьом статтям" В. Вільсона, держсекретар США Лансінґ в грудні 1918 р. писав: "Що більше я думаю про декларацію Президента щодо права на "самовизначення", то більше переконуюсь у небезпеці вкладання таких ідей у мізки певних рас. [...] Ця фраза просто виповнена динамітом. Вона даватиме надії, котрі ніколи не зможуть здійснитися" [Цит. за *Müllerson R. 1994*, с. 59]. Обмеження ж цього поняття до права визначати свій статус у межах наявних державних кордонів, як зазначалось, також важко вважати виходом. Справа в тому, що в сучасних міжнародних політичних умовах тільки отримання статусу суверенної держави надає нації цілу низку привілеїв, ґарантує збереження національної відрубності, а також забезпечує певну психологічну сатисфакцію, яка виходить зі самої суті національної спільноти (див. визначення та дискусію у параграфі 1.1.1.). Щодо останнього, то варто ще навести таку цитату: "Статус або престиж актора може тлумачитись як становище, що його за ним визнають інші в глобальній ієрархії. До акторів, яких вважають впливовими, відповідно ставляться" [*Mansbach R. W. 1997*, p. 161]. Сам статус актора, а тим більше впливового актора, на сьогодні неможливий без державної суверенності.

Що ж до актуальних політичних інструментів виправлення невідповідності міжнародної системи, їхнє використання не набагато дієвіше. Це легко помітити на прикладі сучасного однополюсного характеру міжнародного порядку. Глобальна домінація світового жандарма, роль якого нині успішно виконують США, що нібито дозволяє силовими чи традиційними дипломатичними методами залагоджувати національні конфлікти, – не лише має мало спільного зі справжньою рівноправністю міжнародних відносин, а й є відвертою помилкою, повторюваність якої у світовій історії спостерігаємо сотні, якщо не тисячі літ.

Навряд чи цей підхід став би панацеєю від національних проблем людства, навіть якщо б його було впроваджено на практиці. Занадто сильним, закоріненим у людській природі, є прагнення виключного і необмеженого права національної спільноти розпоряджатися власною долею, зокрема володіти територією, з якою найчастіше пов'язується минуле і без якої не мислиться майбутнє. Модель міжнародної системи "держава-плюс-нація" насправді є компромісом між самими націями та націями і традиційним міжнародним порядком, заснованим на державно-політичних інститутах. Досягнення такого компромісу здатне, на наше переконання, істотно врегулювати багато існуючих міжнародних конфліктів, а також попередити розпалювання "тліючих" суперечок, надавши їм статус міжнародних – для ефективнішого полагодження із залученням незалежних арбітрів. Зрештою, компроміс, головною метою якого є вирішити проблеми девальвації державного суверенітету на користь національного дому – нації, є високогуманним. Загалом, індивідові запропоновано шуканий "дах над головою" як захист від глобальних і реґіональних катаклізмів духовного чи матеріального характеру.

Разом з тим підхід "держава-плюс-нація" не заперечує традиційного міжнародного порядку, що склався протягом віків. Навпаки, посилюючи роль ефективних режимів співпраці (міжнародних організацій та правових механізмів), він пропонує прийнятну модель удосконалення міжнародної системи шляхом справедливішої інституалізації її компонентів та покращення взаємозв'язку між ними у бік мирної, взаємовигідної взаємодії.

***

1. Суб'єктність нації у міжнародних відносинах визначається за політичною волею спільноти до самоврядування і суверенності у здійсненні внутрішніх та зовнішніх функцій та юридичній і/або фактичній здатності бути самоврядною і суверенною одиницею, тобто бути реальним актором міжнародних відносин. Незважаючи на істотне зрушення у бік поєднання національного начала з державним механізмом, реального утвердження цього в цілому не відбулося. Проте поява терміну "національна держава" демонструє помітне прагнення нації стати головним елементом світового порядку, закріпити за собою виняткові політичні функції та отримати статус суверенної величини глобального масштабу.

2. Аналіз взаємодії націоналізму і шовінізму з міжнародними політичними процесами дозволяє визначити дві головні "зовнішні" функції національної ідеології: усамостійнення та інтеґрації. Інтенсифікація інтеґраційних процесів спричиняє потребу "умасштабленням" суб'єктів міжнародних відносин. Об'єднання націй у різноманітні інтеґраційні структури є найефективнішою відповіддю на цей виклик сучасного світового порядку. Серед інтеґраційних об'єднань на особливу увагу заслуговує максимально широке об'єднання, яке найчастіше позначають терміном "цивілізація". Здатність нації до мирного співіснування з іншими спільнотами, зокрема в рамках такого об'єднання, є дуже важливою і найпомітнішою ознакою націоналізму. Шовінізм не толерує будь-яких інших націй, крім своєї, здійснюючи щодо них аґресивну політику, якщо тільки на це дозволяють обставини.

3. Недосконалість міжнародного порядку, якщо підходити з національних позицій, очевидна. Існує невідповідність політичної світобудови національному принципові, що нерідко проявляється у таких драматичних явищах, як міжнаціональний конфлікт. Ця невідповідність створює певні методологічні труднощі в застосуванні нашої типології національної ідеології. Модель трансформації міжнародної системи "держава–плюс нація" не заперечує традиційний міжнародний порядок, а спрямована на його удосконалення через створення поряд із системою держав системи націй.

ЧАСТИНА 2

РОЗДІЛ 2.1. ГЕНЕЗИС ЗМІСТУ І СТРУКТУРИ НАЦІОНАЛІЗМУ ТА ШОВІНІЗМУ

Процес формування національної ідеології має вирішальне значення для витворення на ґрунті окремої нації ідеології націоналізму або шовінізму, котрі, як зазначалось у попередньому розділі, істотно впливають на міжнародні відносини. Генезис котроїсь із цих форм національного світогляду, проте, виходить поза межі власне минулого, того, що повинно бути ґрунтом лише для досліджень істориків або ж використовуватись як необхідне, але другорядне тло для ширшого аналізу. Історичні факти та події, безпосередньо пов'язані та пов'язувані з процесом творення певної нації, обов'язково присутні в її сучасній ідеології у формі інтерпретацій та міфів, різноманітних ідеальних схем, нерідко складених з вибіркових історичних епізодів тощо; більше того, вони становлять кістяк цієї ідеології. Поріг між минулим і сучасним буттям у національному світогляді малопомітний: минувшина є ніби частиною теперішнього, яке, до того ж, проектується на майбутнє. Термін "історія", отже, набуває максимально широкого, хоча й суб'єктивного значення, яке використовується для позначення відображеної в людській свідомості позачасової повноти буття.

Звідси можемо виснувати, що генезис націоналізму або шовінізму нації (як зрештою і нації як такої) є невпинним та всеохоплюючим процесом і об'єктивно, і суб'єктивно – на рівні ідеологічної "матерії". Тому закономірно, що в нашому контексті цей генезис вимагає глибокого критичного аналізу, оскільки є дуже важливою складовою предмета нашого дослідження.

У цьому розділі увага зосереджена насамперед на аналізі національних процесів, що відбуваються усередині окремої нації, які, віддзеркалюючись в її ідеології, стають головною причиною складних і часто напружених міжнаціональних взаємин у реґіоні та світі. Тому аналіз тут базується не лише на імперативі про, так би мовити, "горизонтальну" класифікацію "модульного" націоналізму, що проводить геополітичний

поділ націй відповідно до переважального в них типу ідеології – націоналізму або шовінізму. Дослідження українського, польського і російського досвіду ідеологічного генезису здійснюється передовсім "вертикально", тобто відповідно до внутрішньої суті та конфігурації окремої національної ідеології – згідно із запропонованою автором концепцією поділу внутрішньої структури національної ідеології на компоненти-виміри: оборонництво, вивищення і месіянство.

2.1.1. Оборонництво як елемент структури націоналізму: український досвід генезису

Ще у 1993 р. під час дебатів істориків України, присвячених питанню формування української нації, О. Толочко стверджував: "Я гадаю, що така увага української історіографії саме до ідеї безперервності, нескінченне дебатування безперервності є певною реалізацією комплексів, бо потай ми всі знаємо, що українська історія не є неперервною" [*Формування української нації 1995*, с. 54]. Йшлося про ідею тяглості української нації з часів Київської Русі, науково постульованої у схемі історії України М. Грушевського понад століття тому. Викладена у фундаментальній праці "Історія України-Руси", стислий її варіант міститься у знаменитій статті, надрукованій 1904 р. у Петербурзі: "Київський період перейшов не у володимиро-московський, а в галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV–XVI в. Володимиро-Московська держава не була ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корени [...]" [*Грушевський М. 1904*, с. 299].

Промовисто категорична позиція, яку озвучив Толочко, віддзеркалює безкомпромісність дискусії навколо істинності концепції Грушевського, що триває досі і підкреслює значення проблеми не лише для української історіографії, а й сучасної України загалом.

Це питання, відгомін котрого знаходимо у закордонній науковій літературі, безпосередньо стосується давньої академічної дискусії про датування зародження націй взагалі та кожної зокрема. Західні модерністські теорії є не менш категоричними у своїх висновках, ніж наведена вище точка зору

українського науковця. "Модернізм заперечує концепцію Грушевського: якщо ми твердимо, що Грушевський довів антинауковість іншої концепції, то тепер, якщо стати на позиції модернізму, антинауковою виявиться позиція Грушевського. [...] навіть попередні марксистські трактування історії були менш загрозливими для цього уявлення про тяглість української нації від періоду Київської Русі" [*Формування української нації 1995*, с. 50], – зазначив під час згаданої дискусії С. Плохій. На підтвердження цієї тези достатньо навести характеристику особи Грушевського західним дослідником націоналізму Дж. Гатчінсоном: "Найвизначнішою постаттю українського націоналізму кінця XIX ст. є Грушевський, харизматичний історик-популіст, сконструйована історична тяглість України котрого забезпечила леґітимність українських колективних домагань у суперечці з польським і російським націоналізмами" [*Hutchinson J. 1994*, с. 126]. Грушевський тут – ідеолог українського націоналізму, а його праці – не більше, ніж вузькі ідеологічні витвори. Подібно слід сприймати думку авторитетного вченого Дж. Армстронґа, згідно з якою Грушевський "більше, ніж хтось інший, заслуговує називатися батьком українського націоналізму" [*Armstrong J. 1990*, с. 4]. З цих теорій випливає, що український націоналізм і, відповідно, українська нація не старші від праць історика.

Однак принциповість суперечки навколо істинності схеми Грушевського, як видається, полягає не у встановленні віку української нації, а в іншому: від наукового "вердикту" щодо цієї концепції прямо чи небезпосередньо залежить дуже багато життєво важливих питань національного буття України, разом з проблемою леґітимності сучасного державного утворення. Тому справа не у довговічності існування українства у формі нації і навіть не наявності перерви в його розвиткові, а у встановленні самого факту і характеру зв'язку сучасної України з попередніми етнополітичними формаціями. Адже на відміну від росіян чи поляків, котрі мали змогу довгий час тішитися державним існуванням, така історична спадковість в українському випадку для частини дослідників, як бачимо, не є безперечною. То чи має сучасна українська нація коріння у минулому; чи, можливо, вона виникла спонтанно, внаслідок політичних обставин кінця XIX–XX століть?

Як було показано у параграфі 1.1.1., проблема має глибокий теоретичний підтекст. Ми виходимо із засад про нерозривний зв'язок ідеології-світогляду та реалій, які в ній відображені. Тому вже в самій арґументації Толочка тези про ненауковість концепції Грушевського, де зазначається, що в її основу "було покладено схему Галицько-Волинського літопису з перетіканням київської історії в Галич" [*Формування української нації 1995*, с. 53], знаходимо ключ до розв'язання проблеми тяглості української історії. Як видно, уже тоді, наприкінці XIII – початку XIV ст., існувала ідея соборності України у часі та просторі, яка, кожного разу із усе більшою силою виринала у литовсько-руський, гетьманський та новітній періоди. Так, історія України у "Кройніці" (1671–1672) Ф. Софоновича починається від давніх часів і розглядає наступні її етапи: Київська держава – Галицько-Волинське князівство – українські удільні князівства в складі Великого Князівства Литовського – Гетьманщина. За хроністом, справу Володимира Святого і Данила Галицького продовжували князь Свидригайло, представники українських князівських родів і, звичайно ж, українські гетьмани [Див. *Мицик Ю. 1996*, с. 34–35]. Взагалі, з початку XVII ст. чіткою ідейною метою екскурсів в історію, що, за словами Н. Яковенко, стали ледь не ритуалом літературної продукції, зокрема, київського інтелектуального середовища, є "продемонструвати правонаступність політичного буття руського народу на своїй території. Вищим сакральним символом цього бачиться безперервність святощів Києва – столиці першосвятителів Русі" [*Яковенко Н. 1996*, с. 25].

Тому ми маємо підстави говорити про спадковість української історії вже хоча б з погляду існування ідейної єдності, не вдаючись до емпіричного аналізу духовної та матеріальної культури народу чи інституційної спадковості цих епох. При цьому не відкидаємо можливості розривів у національному розвитку України. Проте це не заперечує чіткої схеми спадкоємності такого розвитку, своєрідного "хребта" націотворчого процесу, кожна ланка якого неодмінно спиралася на попередню: вибудовувалась певна національна (чи протонаціональна) єдність, де кожен наступний етап був би неможливий без попереднього. Без київсько-руського, галицько-волинського, козацького періодів Україна XIX–XX ст. не відбулась би, не

виникла б фактично на "порожньому місці", як це постулюють згадані вище концепції. І в цьому полягає тяглість сучасної української нації з попередніми її формами: етнічна, соціополітична і передусім ідеологічна.

Зрозуміло, будь-яка наукова історична праця не позбавлена певних ідеологічних настанов, не вільна від сьогочасної кон'юнктури. Тому не може бути сумніву в тому, що і в Грушевського присутній такий елемент інтерпретації реальних подій. Не можна вважати вагомим арґументом проти догматизації праць вченого, як, зрештою, і досліджень будь-якого іншого науковця. "Суб'єктивний", тут ідеологічний, бік творчості невіддільний від "об'єктивного", суто наукового. Проте це не заперечує того факту, що розроблена ним схема спирається на вірогідні матеріали, достатньо об'єктивно відображені у стрижневій ідеї багатьох його праць – тяглості розвитку українського народу. Можливо, критики заслуговує яскраво виражена телеологічність схеми такої тяглості – припущення щодо її наперед "заданості", чи якісь інші моменти. Але це у жодному разі не підважує науковості блискуче здійсненої розвідки генезису української нації у багатовіковому відрізку світової історії.

Детальніше затриматись на дискусії щодо істинності схеми Грушевського автора змусила не лише актуальність питання, яке неможливо оминути, розглядаючи генезис української національної ідеології, позаяк саме ця теорія стала вихідною точкою сучасного українського історіософського думання. Не дивує сам факт ревізії положень столітньої теорії. Ми навмисне загострили увагу на формі цієї спроби ревізії – категоричності та розмаху заперечуваних засад, аби констатувати наявність набагато більшої проблеми, яка, на нашу думку, і спричинилася до ситуації, що склалася. Це – невиробленість "системи координат" української національної ідеології, відсутність хоча б умовно означеного поля її розгортання. Бо ж ідеологічного вакууму не буває: спільнота мусить керуватися якоюсь ідеологією, навіть якщо це "ідеологія" загального розчарування і резиґнації одних та непомірного матеріального збагачення інших, яка має місце сьогодні. Мова йде про витворення рамкової ідеології, світоглядного стрижня, де були б визначені

загальнонаціональні цінності та пріоритети, що не давали б ґрунту для подібних дискусій.

Загалом усвідомлюючи нагальну потребу в такій ідеології, та частина сучасної української нації, котра мала б відігравати роль національної еліти і відповідати за кристалізацію нації, не в змозі наважитися на вироблення повноцінної національної ідеології. Зрозуміло, до цього причетний цілий комплекс причин, серед яких – зручність такої ситуації для певних політичних сил. Адже національно дезорієнтованим суспільством можна легко маніпулювати, використовуючи його у власних партикулярних інтересах. Однак головною причиною, на нашу думку, є неповнокровність національного руху в історії України, нерозривно пов'язаного з неповносилістю національної ідеології – переважанням в її структурі досвіду оборонництва. Безперестанне шарпання у бік ідеологічних моделей чужих національних культур та епох, спроби химерно "вживити" такі чужорідні елементи до світу рідної нації, з одного боку, та пошук виправдань новітньому акту творення держави, доведення права на національну самостійність нації та осередкової ролі українства в ній – самозрозумілих речей, які не потребують цього в принципі – з іншого боку, вже у наш час свідчать про недоконаність факту усамостійнення, насамперед, у свідомості самих українців. Комплекс ущербної національної ментальності, що наказує неодмінно оглядатися на котрогось з нібито "старших братів", творити власну політичну і економічну культуру конче як безпосередню відповідь на струнку політику чи окрему акцію чужинців є одночасно причиною і наслідком оборонницького характеру національної ідеології.

Вище ми недаремно пов'язали питання спадковості з постулатами модернізму. У зв'язку з досліджуваною проблемою, український випадок, можливо, один з найбільш вдалих для обґрунтування припущень модерністських теорій нації та націоналізму. Адже через перерви в націєтворчому процесі, зокрема, знищення Гетьманщини, коли на місце певної форми національної спільноти прийшла Малоросія як звичайна імперська провінція і коли майже столітня "пауза" була змінена активним націєтворенням у другій половині XIX ст., цього разу вже як модерної нації, на видозміненій ідеологічній основі, існує спокуса провести чітку часову риску утворення "Українського проєкту", визначивши її кінцем XIX століття. І саме ці розриви, що з'являлися через хронічну відсутність державності, замикали український націоналізм у структурному вимірі оборонництва, найбільше доклалися до вкорінення психологічно-світоглядних комплексів "захисту", "відповіді на", підмінюючи всебічний національний розвиток і нерідко ст у

межі оборонництва, українство внаслідок відомих об'єктивних і суб'єктивних обставин найчастіше не йшло далі цього виміру національного світобудування.

Звісно, це стосувалося не лише епохи Грушевського. Проблема, яку ми уклали в синтетичну схему українського оборонництва, має значно глибше історичне коріння.

Злам XVI–XVII ст. був, на нашу думку, вирішальним для зародження модерної системи національного світогляду українців. Саме у цей час відчуття етнічної спорідненості, засноване на спільності території, релігії та мови, переростає в модерне усвідомлення себе нацією – тепер уже і як політичної спільноти. Цікавими з цього погляду є спроби україноцентричного тлумачення сарматської ідеології та український хозаризм.

Досліджуючи українську відміну сарматизму на прикладі київського інтелектуального кола, Н. Яковенко зазначає, що, спираючись на твори польських ідеологів, і саме за аналогією з поняттям *natio Polona* – "польським політичним народом", з кінця XVI – поч. XVII ст. тут широко вживається поняття "руський народ". "Спершу воно є досить аморфним синонімічним окресленням православного населення Речі Посполитої, однак з часом і семантично, і територіально звужується, аж доки приблизно з 1620-х років не набуває термінологічної конкретності, позначаючи мешканців територій, історично пов'язаних з Київським і Галицько-Волинським князівствами княжої доби" [*Яковенко Н. 1996*, с. 25]. Україноцентрична візія минулого, до того ж підкріплена провіденціалізмом, була чітко зорієнтована на сучасне і майбутнє "руського народу" (неодмінного атрибута власне національного мислення) – на доведення нібито договірного характеру входження Русі-України до складу Польської Корони, спрямованого на виокремлення третього рівноправного члена (опріч польського і литовського) Речі Посполитої. "Концепція договірних взаємин ніби логічно завершила здійснене київськими інтелектуалами виокремлення руського народу як самодостатньої політичної спільноти, чиє існування 1) санкціонується Божим промислом (безперервність київських святинь), 2) легалізується наявністю власної династичної верстви (князі, нащадки Володимира Святославича і Данила Галицького), 3) персоніфікується у безперервності збройної верстви – панів-шляхти" [Там само, с. 26].

Тому загалом можна погодитися з О. Кресіним, що український сарматизм "прислужився нації у період піднесення її самосвідомості як символ емансипації. Зокрема, він підкреслював давність нації, історичну велич, багату культуру й право на свою державність" [*Мала енциклопедія етнодержавознавства 1996*, с. 136]. Однак істотним його недоліком для українського самостійництва треба вважати органічну пов'язаність цієї ідеології із сарматизмом польським, що не могло не дезорієнтувати, а у деяких випадках й відверто працювало на користь ідеї польської політичної нації. С. Оріховський-Роксолан, якого вважають передвісником українського варіанту сарматизму, у середині XVI ст. ототожнював Сарматію з Річчю Посполитою, а сарматів – з народами, які її населяють, причому польський народ він мав за ядро і об'єднавчу силу всіх інших "племен" [Там само]. Та навіть пізніші українські інтерпретації, де постулювалася чітка ідея незалежності українського "племені" від польського ("Палінодія" З. Копистенського, "Протестація" Й. Борецького), були обмежені спорідненістю ідейного простору з польським сарматизмом. Без сумніву, це вказувало на лише часткову емансипацію, про яку говорить Кресін.

Зрештою, український сарматизм можна трактувати і як відображення амбівалентності національної свідомості, влучно означеної терміном "Genti Rutheni, natione Poloni", приреченість розщеплення якої на два окремі та загалом антагоністичні у той час світогляди – український і польський, великою мірою прискорило його занепад.

Сарматизм, що у багато дечому не задовольняв українські самостійницькі домагання, поступається, зокрема, ідеології хозаризму. Головна ідея хозаризму – походження козацтва від прадавніх войовничих хозар, – зрозуміло, була покликана підвести під українську націю міцніший історичний ґрунт і таким чином леґітимізувати прагнення перетворити Гетьманщину на повноцінну державу, а ще – обґрунтувати автокефальність української церкви (хозарські кагани прийняли християнство від Константинополя ще до Володимира). На таку генеалогічну схему козацького люду опиралися фундаментальні "Пакти і Конституції законів та вольностей Війська Запорозького" П. Орлика, літописи Г. Граб'янки і С. Величка, а також "Історія Русів", яку В. Борисенко взагалі назвав апофеозом "української

національної ідеї кінця XVIII – початку XIX ст. в усіх її проявах і особливостях" [*Борисенко В. 1996*, с. 7].

Найцікавішою пам'яткою в нашому контексті є "Літопис" (1720 р.) Величка. Тут знаходимо набагато чіткіше окреслені, ніж у його попередників, поняття українського народу, виразно сформульовані ідеї самостійності та соборності України як етнополітичної одиниці. "Ці назви [Україна і український народ] виступають як цілком визначені територіальні і національні категорії", – переконаний О. Сухий [*Сухий О. 1996*, с. 150]. Загострене розуміння єдності українських земель, втілене у формулі "цьогобічної і тогобічної України", що видавалася тоді, в умовах геополітичних обставин, зумовлених Андрусівським договором 1667 р. та Вічним миром 1686 р., далеко не очевидною, заслуговує на особливу увагу. Описуючи у "Передмові до чительника" власні враження від побаченої руїни на Правобережній Україні, Волині та Галичині, де побував у час козацького походу 1701–1702 рр., Величко, зокрема, зазначив: "Надивився я того всього, що кажу, порожнього й мертвого, повболівав серцем і душею – бо ж зробилася пусткою ця красива колись і переповнена всілякими благами земля, частка вітчизни нашої україно-малоросійської, і впали в незвідь посельці її, славні предки наші!" [*Величко С. В. 1991*, с. 27]. Проте, засуджуючи поляків, що своєю політикою допровадили до українсько-польської війни, С. Величко не осуджує роль Росії у поневіряннях, які вже тоді випали на долю України по обидва боки Дніпра. З цього погляду, красномовною видається фраза, якою автор пояснює згадуваний козацький похід: "я проходив з помічним малоросійським військом, яке було послане за монаршим, його царської пресвітлої величності, указом на допомогу полякам проти шведів" [Там само, с. 26].

Узагальнюючи, можна констатувати, що і сарматизм, і хозаризм виказують оборонницьку спрямованість тогочасної української національної ідеології. І той, й інший були прямо зумовлені подібними ідеологічними концептами чужинців, аґресивна політика яких загрожувала українській спільноті, та виступали інструментами у протистоянні з ними: якщо український сарматизм намагався ставити чоло сарматизму

польському, то хозаризм був покликаний передовсім до протистояння натискові російської інтеґральної ідеології.

Іншим прикладом українського досвіду оборонництва, уже в істотно змінених політичних і соціальних умовах, є панславізм. Наважимося припустити, що саме панславізм став безпосереднім провісником української національної ідеології модерного типу. Ми зупинимося на двох панславістських концепціях, народжених у підросійській Україні XIX ст., котрі містяться у Статуті та програмному документі Кирило-Мефодіївського товариства, а також "Вільній Спілці" М. Драгоманова. Тут наводиться чітке розуміння України як нації усіх соціальних прошарків народу, подається відмінне від попередніх бачення української спільноти у співдружності рівних націй, заснованих загалом на європейському романтизмі та ліберальному соціалізмі.

Ці доктрини є цікавими для нас передусім своєю функціональною спрямованістю [Див. також *Кузик П. Слов'янофільство... 2000*]. Серед головних функцій, покладених на слов'янський міф історичною ситуацією XIX ст., які визначив Я. Поліщук [*Поліщук Я. 1997*], найвагомішими для українського випадку, на нашу думку, є такі:

1) культурно-національна і політична самоідентифікація нації. Слов'янський міф втілював певний етап цієї самоідентифікації; він обумовлював розрізнення слов'ян і неслов'ян у культурній історії людства, а також досліджував неповторні риси окремо взятого слов'янського етносу в загальному спорідненому колі;

2) ідеологічна підтримка певного етапу національного відродження, процесу "адаптації" до ідеї власної самостійності;

3) втілення ідеї братерської спільноти народів, покликаного інтеґрувати зусилля гноблених слов'янських народів у національно-визвольній боротьбі. Реалізація цієї функції була важливою саме в умовах домінування величезних імперій – Російської та Австрійської, коли про визволення окремого етносу без його інтеґрації у широкі визвольні рухи годі було й мріяти.

Ще й понині над Кирило-Мефодіївським товариством (1845–1847 рр.) тяжіє стереотип, витворений радянською кри-

тикою: трактування товариства найчастіше вміщається у кліше "революційно-демократичний". На думку Б. Якимовича, використовувати цю тезу щодо українських ідейних рухів хибно – вона є винятково російським ідеологічним продуктом [*див. Якимович Б. Книга...1996*, с. 25–41]. Але навіть якщо прийняти змістовне навантаження тези, то у випадку кирило-мефодіївців необхідно наголосити, що таким чином буде означено лише одну з граней їхньої колоритної доктрини. Скажімо, той же демократизм був насправді демократизмом глибоко християнським. Так, пункт третій першої частини Статуту ("Приймаємо, що кожне плем'я (слов'янське) повинно мати правління народне") тут же доповнювався; "приймаємо, що правління, законодавство [...] у всіх слов'ян повинні ґрунтуватись на святій релігії господа нашого Ісуса Христа" [*Статут Кирило-Мефодіївського товариства 1990*, с. 155].

"Революційність" заслуговує тут на особливу увагу. Радянські дослідники революційний характер товариства бачили винятково у його прасоціалістичних положеннях; нібито саме вони загрожували царатові та імперії. Однак спростовує це хоча б наступне. Двадцять шостого травня 1847 р. начальник Третього відділу Імператорської канцелярії О. Орлов рапортував Миколі І: "У Києві та Малоросії слов'янофільство перетворюється на українофільство. Там молоді люди з ідеєю об'єднання слов'ян поєднують думки про відновлення мови, літератури і звичаїв Малоросії, доходячи навіть до мрій про повернення часів минулої вольниці та гетьманщини [...]. Уряду необхідно вжити деяких заходів [...] особливо проти українофілів, адже думки останніх про відновлення народності їх батьківщини можуть повести малоросіян, а за ними й інших підвладних Росії народів до бажання існувати самобутньо" [*Доповідь О. Ф. Орлова 1990*, с. 309].

Зацитовані рядки, напроти яких цар власною рукою вивів "Справедливо", змушують уважніше вчитатись у, здавалось, давно вивчені тексти. Й справді, першою ідеєю Кирило-Мефодіївського братства у Статуті визначено: "духовне і політичне об'єднання слов'ян є істинне їх призначення, до якого вони повинні прагнути". Однак під номером два йде таке положення: "Приймаємо, що при об'єднанні кожне слов'янське плем'я повинно мати власну самостійність" [*Статут Кирило-Мефодіївського товариства 1990*, с. 155]. Те саме знаходимо у відозві "До братів українців" (кінець 1845 р.), де чітко сказано: "Ми приймаємо, що усі слов'яне повинні з собою поєднатися. Але так, щоб кожен народ скомпонував свою Реч Посполиту і управлявся несмісимо з другими, так, щоб кожен народ мав свій язик, свою літературу і свою справу общественну. Такії народи по-нашому: москалі, українці, поляки, чехи, словаки, хорутани, ілліро-серби і болгари" [*Відозва "Брати українці" 1990*, с. 170]. Таким чином, на противагу російському варіантові слов'янського об'єднання – "славянские ручьи сольются в русском море" (О. Пушкін), кирило-мефодіївці висунули зовсім іншу форму слов'янського союзу. Йдеться фактично про ідею створення добровільної федерації (конфедерації?) рівних слов'янських націй, яку пізніше взяв за основу М. Драгоманов і яку на початках свого існування намагалась втілити у життя Центральна Рада.

Програмний документ товариства, "Закон Божий" М. Костомарова, написаний під впливом "Книг польського народу і польського пілігримства" А. Міцкевича, йшов ще далі: "Тоді Україна пристала до Московщини [...] Але скоро побачила Україна, що попалась у неволю [...] І одбилась Україна од Московщини, і не знала, бідна, куди прихилить голову [...] І бачуть ляцькі пани і московський цар, що нічого не зробить з Україною, і сказали поміж собою: не буде Україна ні тобі, ні мені, роздеремо її по половині [...] І пропала Україна. Але так здається. Не пропала вона, бо вона знати не хотіла ні царя, ні пихи, а хоч і був цар, та чужий, і хоч були пани, та чужі; а хоч з української крові були ті виродки, одначе не псовали своїми губами мерзенними української мови і самі себе не називали українцями [...] Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янськім. Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місто, де на карті буде намальована Україна: От камєнь, єго же нє брегоша зиждущии, той бисть во главу" [*Костомаров М. І. 1990*, с. 166–169].

Наведені цитати розвіюють будь-які сумніви: Москва боялась кирило-мефодіївського панславізму через його видиму українськість. Взагалі, якщо порівняти український панславізм з російським, можна помітити різницю, яка полягає у колосальному християнському гуманізмі першого. Адже якщо

змагань, будовою, до якої повинні йти всі цеглини, буде ідеал повного, нічим не в'язаного і не обмежуваного (крім добровільних концесій, яких вимагає дружнє життя з сусідами) життя і розвою нації" [Там само, с. 284]. Про те, наскільки важко давалося це розуміння українству і в XX ст., свідчить приклад українського націонал-комунізму.

Український націонал-комунізм як довершена доктрина з'явився на початку 1919 р. з виданням у Саратові праці натхненників Української комуністичної партії В. Шахрая і С. Мазлаха "До хвилі. Що діється на Україні і з Україною". Написаний усього за чотири тижні у стилі революційного оптимізму, безкомпромісності та непідробної ідейної щирості, цей документ можна сміливо назвати "Українським комуністичним маніфестом" (таку назву йому дав І. Лисяк-Рудницький, який першим оцінив важливість цієї праці і якому належить добротна її критика) [див. *Лисяк-Рудницький І. 1973*, с. 218–227].

Автори "До хвилі" виходили з теоретичних положень класиків революційного марксизму: світ, вважали вони, перебуває у вогні боротьби капіталізму з пробудженим пролетаріатом. Однак класичні марксистські догми мали оригінальне застосування до українських умов: в ім'я революції і згідно з теорією Маркса, вірили вони, Україна має стати справді незалежною соціалістичною державою; тільки у Самостійній Робітничо-Селянській Совітській Україні можуть справедливо втілюватись принципи комунізму, лише вона здатна підготувати ґрунт для звершення революції на Україні. Інакше не може бути, переконували автори, оскільки "український народ як нація, незалежно від клясового стану, виявив свою волю відносно свого визначення, відносно свого державного стану. [...] скрізь виявилася воля до того, аби: (1) організувати себе яко державно-політичну націю; (2) об'єднати різні частини української землі, де живе переважна більшість українців, незалежно від відрізнюючих державних меж, в єдину українську республіку; (3) не через теоретичні висновки, а власним досвідом і ходом подій він висловився за самостійну республіку" [*Мазлах С., Шахрай В. 1967*, с. 157].

"До хвилі" була чи не першою спробою у світовій політичній думці поєднати націоналізм і комунізм в одне ціле. "Розпочинаючи рід комуністів "націоналістів", комуністів "шовіністів", комуністів "патріотів", ми хочемо показати, що ми не абиякі "шовіністи", "націоналісти", "патріоти", а теж "по Марксу". Україна комуністична, але самостійна – ось прагнення і суть доктрини Шахрая і Мазлаха. "Наша тактика скоріше нагадує тактику Святослава [...] котрий не крився, а прямо говорив: іду на Ви! Ми теж говоримо російському і українському ("російського походження") пролетаріатові: ідемо на Ви з "хворобою" українського "націоналізму", хочемо "отруїти" вас самостійністю України" [Там само, с. 267–268].

Положення доктрини українського націонал-комунізму Шахрая і Мазлаха безпосередньо втілились у програмі створеної у січні 1920 р. в Києві Української комуністичної партії, опозиційної до КП(б)У і більш відомої як партія "укапістів" (проіснувала до 1925 р.; найвідоміший лідер – М. Ткаченко). Та УКП не була єдиною такою партією. Найчисленнішою з них була Українська комуністична партія (боротьбистів) (1918–1920 рр.); вона чітко стояла на платформі українського націонал-комунізму. "У цій книзі викладені теоретичні основи українського комунізму, – пише І. Майстренко, – які стали пізніше плятформою усіх самостійницьких комуністичних течій в КПУ і поза нею. На всіх документах боротьбистів, укапістів, фракції федералістів в КПУ, на статях Скрипника лежить печать Шахраєвої теорії національного питання" [*Документи українського комунізму 1962*, с. 13]. Націонал-комунізм був присутній і у самій КП(б)У. Найвідомішими проявами націонал-комунізму тут були "шумськизм" і "хвильовизм".

Все висловлене вище дозволяє з упевненістю стверджувати, що український націонал-комунізм як повноцінний рух мав місце. Попри відсутність організаційної і тактичної єдності серед його течій, головні ідеологічні засади були єдині. І в теорії вони були такі ж утопічні, як і ідейний ґрунт російського націонал-більшовизму. Однак його проблема була не в тому, що ці утопічні засади об'єктивно не можна було здійснити на практиці, і не в тому, що українські націонал-комуністи все ж намагалися це зробити. Від самого початку цей рух був приречений на поразку контроверсією його внутрішньої природи.

Можна повністю погодитись з Лисяком-Рудницьким у тому, що "совєтизація, що фактично наступила, була в першу чергу наслідком російської інтервенції" [*Лисяк-Рудницький І.*

1973, с. 225]. Цей націонал-комунізм не був поміркованою соціал-демократією Центральної Ради чи радикальним соціалізмом тих партій, більшість яких пізніше змушена була злитися з КП(б)У, або ж марксизмом українських груп у складі західноєвропейських комуністичних партій (як наприклад, Закордонна група українських комуністів на чолі з В. Винниченком). Його комуністична складова, радянсько-більшовицька за своєю суттю, була принесена в Україну на багнетах червоного російського шовінізму.

Прекрасною ілюстрацією до цього є біографія наркома юстиції, а потім освіти М. Скрипника. Від початку своєї революційної діяльності він стояв на позиціях загальноросійської більшовицької революції, в планах якої Україна була частиною плацдарму для її звершення, географічною одиницею. Українське питання його не цікавило ще й тому, що ця революція мала б розв'язати будь-які національні проблеми. Лише починаючи з 1917 р., перебуваючи в Україні, куди його вислав Ленін із завданням силою долучити її до більшовицької революції, і де зіштовхнувся з могутнім національним відродженням, чимраз, то дужче почав прихилятися до української культури, а потім і українського самостійництва, щоб таки стати українцем. Те саме сталося зі щедро цитованими вище Шахраєм і Мазлахом, а також з добре відомим письменником М. Хвильовим. Це яскраво потверджує твір Хвильового "Вальдшнепи", де змальовано гірке каяття автора, колись фанатичного комунара, котрі разом з тисячами інших становили кістяк українського націонал-комунізму: "Карамазова захопила соціальна революція своїм розмахом, своїми соціальними ідеалами, що їх вона поставила на своєму прапорі. В ім'я цих ідеалів він ішов на смерть... Але як мусив себе почувати, коли він, попавши у так зване соціалістичне оточення, побачив, що з розмаху нічого не вийшло й що його Комуністична партія потихесеньку та полегесеньку перетворюється на звичайного собі "собірателя землі руської" [*Хвильовий М. 1993*, с. 5].

Цей комунізм був для них рідним до їхнього національного прозріння, але ставав чужим потому. І десь на межі рівноваги цих двох різних світоглядів поставала трагічна дилема поєднання непоєднуваного – російського більшовизму і українського націоналізму. Як пише І. Лисяк-Рудницький, ці люди, що

"хотіли сполучити віру в комуністичну революційну ідеологію із вірністю батьківщині, опинилися в надзвичайно трудному становищі. Бо в очах своїх патріотично настроєних співвітчизників вони були спільниками чужого наїзника, тоді як їхні партійні товариші дивилися на них із глибоким підозрінням, як на небезпечних ухильників" [Лисяк-Рудницький І. 1973, с. 225]. У передмові до видання "До хвилі" англійською, М. Лютер, характеризуючи цих людей, зазначив, що їхня діяльність була "криком відчаю з огляду на революцію, котра зраджувала націю" [Mazlakh S., Shakhrai V. 1970, c. V].

Український націонал-комунізм остаточно знищено в 1930-х рр., але, видається, що, навіть якби цього не сталося, у процесі свого розвитку він, "отруєний" націоналізмом (висловлюючись словами авторів "До хвилі"), неминуче розпався б на дві штучно поєднані частини, два національні світогляди – український та російський [Детальніше про це див. *Кузик П. Український... 2000*].

Як бачимо, амбівалентність української ідеології, яку ми спостерігали у концепціях ще XVI–XVII ст., сповна проявилася і на початку XX століття. Не можна забувати, що цій амбівалентності протиставили свої теорії такі визначні українці, як М. Міхновський, В. Липинський, Д. Донцов, Ю. Липа, які, йдучи слідами Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки в XIX ст., виховували цілісність та повноцінність національної ідеології у наступну епоху. Проте мусимо констатувати, що значний вплив ця риса оборонництва має і на сучасне українське націотворення.

Як уже зазначалось вище, оборонництво присутнє у будь-якій національній ідеології. Однак, на відміну від польського і російського випадків, українське оборонництво стало домінантним виміром національного світогляду і подає дослідникові найбільш "благодатний" ґрунт. Спроба показати оборонництво в певній синтетичній схемі, окрім власне наукової цінності, може мати відчутне практичне значення: чесний погляд на український досвід національної ідеології саме під цим кутом зору, на нашу думку, конче необхідний для того, щоб зробити належні висновки в процесі сучасного націєтворення. Адже постійне перебування ніби в тіні потужних сусідніх націй, відсутність рівноправного діалогу з сусідніми культурами не

могли не позначитися на світогляді українства, зокрема і його еліти. Амбівалентність, неповносилість і непослідовність, на які часто натрапляємо, аналізуючи українську національну ідеологію, – є одночасно причиною і наслідком української проблеми, своєрідним "зачарованим колом", яке протягом історії багато разів ризикувало стати "зашморгом" на тілі української нації.

2.1.2. Генезис вивищення: приклад Польщі

Модерний польський досвід вивищення, який ще можна назвати "шляхетством", – специфічно польською рисою національної ідеології, слід виводити з XV–XVI століть. Саме тоді з'явилася чітка тенденція звеличення власної національної спільноти та її культури, яке, однак, нерідко проявлялося у національній мегаломанії та упередженому ставленні до інших спільнот. "Вплив глибоко вкорінених традицій шляхетської демократії на процес формування новочасної польської нації, особливо в царині свідомості, здається, не підлягає сумнівам. Наслідки цього впливу, проте, на мою думку, тією ж мірою позитивні, як і негативні", – пише відомий польський дослідник А. Валіцкі [Валіцький А. Три патріотизми... 2000, с. 733]. Намагання замкнутися у власній "цивілізації", відгородитися від решти світу в історії Польщі значно переважали інші риси національного світогляду. Хоч у багатьох випадках польське вивищення межувало із месіянством (на що звернемо увагу нижче), все ж воно залишалося самоціллю і найчастіше домінувало над спробами активного поширення власного національного світу на інші нації. Нітко виражене за

тим станом: вона вперто осуджувала "плебеїв", котрі прагнули поламати станові та суспільні бар'єри і стати рівноправними членами національної спільноти. Лише шляхта, на думку її членів, могла ототожнюватись з охоронцем польських традицій (зокрема знаменитої "золотої волі"), володіти почуттям солідарності та, головне, відповідальності за долю нації. Це вивищення перетворилося на потужний світоглядно-психологічний комплекс, який спрямовувався не лише "усередину" суспільства, а й "назовні", стосуючись інших націй. Тому бачення поляками своєї нації, як абсолютно виняткової та унікальної у порівнянні з усіма іншими, великою мірою є продовженням цього шляхетсько-станового вивищення.

Справжнім фундаментом національної ідеології поляків у новий час став сарматизм. Центральною ідеєю цієї концепції є виведення походження поляків-шляхтичів від давнього іранського племені, легендарних гордих і волелюбних сарматів. Тому шляхетство вважалося майже містичною якістю, заснованою на безперечно кращому біологічному походженні. Починаючи ще від Я. Длуґоша, ця ідеологія отримує численних прихильників у XVI і найбільше XVII століттях.

Зміцненню сарматизму і виокремленню шляхти від решти польського суспільства якнайбільше посприяла інкорпорація чужорідних земель Польською Короною. Адже якщо ще до середини XVI ст. польський народ загалом розумівся як певна людська спільність, пов'язана культурною єдністю, історичним минулим та єдиною (народною) мовою, то пізніше цю концепцію витісняє шляхетський сарматизм. Практичне значення цієї ідеології полягало у зміцненні Речі Посполитої – притягненні литвинів та русинів-українців до польського політичного, а згодом і культурного поля. "Суть сарматського стилю життя, – пише мистецтвознавець П. Олєндзкі, – окреслювала потреба спільних моделей культури – малярства, архітектури, літератури, – які змогли б на довільному обширі створити єдиний переказ мистецтва і життя, універсальну ауру *Domus*" [*Olędzki P. 1999*, с. 12].

"У цьому значенні сарматизм був історичною документацією виправдання існування польсько-литовської Співдружності, до якої у середині XVII ст. безуспішно (бо запізно) спробувано приєднати третій, український компонент", – зауважує

відомий польський дослідник шляхетської культури Я. Тазбір [*Tazbir J. 1998*, с. 90]. Уявна кровна спорідненість аристократичної верстви усіх цих трьох спільнот швидше за все мала на меті витворити не якусь квазінаціональну шляхетську ідентичність, а сприяти асиміляції непольських етнічних груп: "Поняття шляхетського народу сприяло процесові інтеґрації цього стану на обширі усієї Речі Посполитої. Спільність привілеїв через кілька років чи десятиліть приносила зі собою спільність мови і звичаїв, доказом чого стала остаточна полонізація більшості литовсько-руської, а також української шляхти" [Там само, с. 91].

Зрозуміло, польські ідеологи не зупинялися лише на звеличенні власної спільноти, а й вдавалися до пропаганди поширення власної культури. Взагалі вивищення, як було сказано вище, є своєрідною проміжною ланкою між оборонництвом і месіянством. Однак у польському випадку цей вимір національної ідеології, принаймні у XVI–XVIII ст., є ближчим до месіянства.

Показовою у цьому зв'язку є концепція *antemurale christianitatis* ("християнського муру"). Починаючи з XV ст., у польському суспільстві надзвичайної ваги набуває ідея про архіважливу місію оборони східного кордону християнства від загроз, що виходять від варварського світу по той бік муру, місію, нібито покладену на польську націю самим Богом. Тому не дивно, що українські дослідники вважають цю концепцію месіянською [*Дашкевич Я. 1993, Трохимчук С. 1997*, с. 48–49].

Однією з перших пам'яток польської месіянської літератури був "Меморіал про освячення Речі Посполитої" Я. Остророга, написаний у 1456 році. Головна думка цього твору полягає в тому, що за праведну діяльність Польщу обдаровано Божою ласкою – покликанням бути оборонником Христової віри у світі. Невипадково удостоєні такої високої честі поляки повинні усіма силами боронити християнство і нести Божі закони іншим народам. Переконання, що польський народ є народом, вибраним Богом, яким колись був єврейський, і тому тішиться особливою Божою милістю, з надзвичайним запалом виголошували у XVII ст. Ш. Старовольскі у "Журбі матері Корони Польської" та В. Коховскі у "Псальмодії польській". Останній твір, "Псальмодія", написаний 1693 р., став найвиразнішим і

найвизначнішим ідеологічним витвором польського месіянства у доромантичну добу. На цьому творі варто зупинитись докладніше.

"Псальмодію польську" було присвячено десятій річниці з дня перемоги християнської коаліції держав під Віднем у 1683 р., очолюваної польським королем Яном III Собєскім, над османським військом, що загрожувало всій Європі: "Співайте Богові, християни, пісню нову: адже Він вчинив диво, зламавши вдруге бусурманську потугу" [Цит. за: *Starnawski J. 1988*, с. 44]. Вона складається з 36 псальм, писаних за аналогією з "Псальмами Давидовими" Святого Письма, за тією ж структурою, у тому ж стилі та інтонації, і з перекликанням сюжетної канви. Так, ідею Давидового Псальму 113 "Вихід Ізраїлю з Єгипту" переймає концепція псальму 32 "Псальмодії", де зображується вихід польських військ з Угорщини. Події 1683 р. становлять кістяк твору, з них виводяться усі важливі подані тут висновки. Віра у месіянське покликання Польщі арґументується, зокрема, тим, що Ян III "є людиною від Бога посланою, аби водив Сарматію". Наводиться і класична для месіянських ідеологічних побудов думка про Божі вчинки, здійснювані вибраним, тут польським, народом: "Рука твоя, Боже, не людська, поганів стерла" [Там само, с. 45].

На відміну від попередніх творів, "Псальмодія польська" містить ідеологічно довершену месіянську схему; бракує тут хіба що такої її складової, як перспектив на майбутнє. Однак це дуже важливий твір для розуміння характеру, а ще більше вектора польського вивищення. Перемога 1683 р., як засвідчує "Псальмодія", стала вирішальною для визнання найзапеклішими ворогами польської нації поганської Азії, кордон якої нібито був спільний зі східним кордоном Речі Посполитої Польщі. Християнство і, відповідно, Європа, таким чином, закінчувались на Польщі; далі починався ворожий поганський Схід, з яким можуть дати раду тільки поляки ("Тим Польща служить, що при правовірній вірі ворогів своїх погубить", – писав той же Коховскі [Там само]).

Варто відзначити, що польське месіянство збудувало штучний мур християнства одразу ж на польській етнічній межі, тоді як справжня границя християнського світу щодо мусульманського Сходу проходила на схід від Росії, на південний схід

від України, на схід та південь від Грузії і Вірменії і т. д. Тому, намагаючись пересувати цю "стіну" далі на схід, поляки почали атакувати не лише християнське православ'я, яке для них просто не існувало, але й уніятський католицизм, котрий не виправдав їхніх сподівань щодо полонізації українців. "З цієї причини все те, що було поза муром польського католицизму, підлягало колонізації в ім'я поширення не християнських чеснот (вони вже там були), а аґресивного і шовіністичного специфічно польського римського католицизму", – робить висновок Я. Дашкевич [*Дашкевич Я. 1993*, с. 58]. Менш категоричним є Тазбір, однак і він визнає справедливість цих арґументів: "Правда, що у XVI–XVII ст. Польщу майже рік-у-рік спустошували татарські набіги, а в її історії записані як поразка під Цецорою (1620), так і дворазові перемоги під Хотином (1621 і 1673), не згадуючи вже про знану на цілий світ Віденську вікторію (1683). [...] Але правдою є й те, що від XV ст. можна нарахувати в сумі не більше, ніж 25 р. польсько-турецьких воєн, а татарські загони з'являлись у Польщі також у характері цінних союзників проти козаків, шведів чи військ електора, тобто, що б там не казали, християн" [*Tazbir J. 1986*, с. 99].

Тому концепцію *antemurale* можна розглядати в контексті ширшої й аморфної доктрини "культурної місії", яка, еволюціонуючи і змінюючись, з месіянською ідеєю, проте, існувала нерозривно. Ця доктрина, геополітичний вектор якої був спрямований на схід, загалом ґрунтувалась на двох ідейних стрижнях, тісно переплетених між собою, які можна виокремити в поняття-принципи 1) "етнографічного матеріалу" і 2) "цивілізаційного вакууму".

1) Народи, що знаходяться на східному і, частково, північному пограниччі з Польщею (так звані кресові народи) – це ніщо інше, як "етнографічний матеріал", – недорозвинені та нездатні до самостійного існування спільноти. Порівняно з ними, польська культура перебуває на значно вищому щаблі розвитку; тому Польщі належить виняткова цивілізаційна місія – асиміляція цих "нецивілізованих" територій.

2) "Кресові" народи (українці, білоруси, частково литовці) – це смуга, позбавлена цивілізації; будучи народностями

слабкими і неспроможними витворити власну культуру, вони рано чи пізно неодмінно будуть поглинені цивілізаційним впливом. Оскільки з одного боку вони межують з Росією, їм загрожує російщення. Тому Польща повинна бути з культурною місією на цих теренах першою.

Однак уже сама назва давньої месіянської концепції (*antemurale christianitatis*) вказує на загалом статичний характер цього месіянства, що не зовсім відповідає концептуальним засадам месіянства як домінантного виміру національного світогляду. "Християнський мур", хоч і не був нерухомим, разом із національною асиміляцією поступово пересуваючись на схід, все ж у свідомості поляків залишався *муром*, який був покликаний не "штурмувати", а "захищати" польську націю від "варварів". Тому польське месіянство найчастіше постає у формі, якщо можна так сказати, оборонного месіянства. Вимір вивищення, як правило, не доповнюється ідеологічним комплексом світового владарювання, який неодмінно присутній у національному світогляді, де домінує месіянство. Головно месіянство тут є похідним від цього вивищення, воно покликане підкреслити унікальність польської спільноти, звеличити власну національну культуру. До того ж, особливо у XIX ст., воно виконувало функцію захисту, було в цьому сенсі оборонним.

Легко прослідкувати цю тенденцію на прикладі ідеологічних пам'яток, створених після втрати незалежності Польщі внаслідок поділів кінця XVIII століття. Безпосередньо у час цих національних поразок зароджується ідея, що випробування, які випали на долю поляків, змусять їх ще більше піднести Польщу і, головне, вони виказують нову високу, але ще не зрозумілу до кінця місію польського народу. Про це йдеться в піснях барських конфедератів, котрі вірили, що "Польща з мертвих встане і цілої Європи оздобою стане", політичних елегіях Чарториского ("Польський бард"), Морельовского ("Напрями"), Вороніча ("Поява Емількі") та інших. Дуже скоро постало питання: за що і для чого Бог так жорстоко покарав польську націю, позбавляючи її свободи? Відповіддю на це було переконання, що Польща і в минулому була народом вибраним і уласкавленим Богом, а її поразка – результат розірвання поляками угоди, укладеної з Богом; однак як тільки поляки виправляться, вони знову тішитимуться Божою милістю. Цю думку дуже наполегливо підтримував К. Бродзінскі. У своїй "Розповіді про національність поляків" (1831 р.) [*Brodziński K. 1966*], як і в багатьох інших творах, він запевняв, що Польщі суджено встати з могили і врятувати народи. Поляки заслужили на це, адже тільки вони впроваджували Христові заповіти у своє громадське життя: народ був учнем Христа, а Марію обрав своєю Королевою.

І якраз ця ідея містичного відродження Польщі демонструє інструменталістський характер месіянських мотивів; недаремно польська ідейно-політична думка цього часу перегукується з романтичним "будительством" українських національних ідеологів. "Книги польського народу і польського пілігримства" (1832 р.) А. Міцкевича не містять притаманних попереднім витворам польської месіянської літератури тверджень про те, що падіння Польщі було добровільною жертвою з її боку, що Польща – Христос народів. Загалом, метою "Книг" було зародити у поляків упевненість, що Польща не загинула, що вона мусить державно відродитися. Зіставлення мук Христа і поневірянь Польщі у Міцкевича є швидше аналогією: "І замучено польський народ, і покладено в гріб [...] Але польський народ не помер; тіло його лежить в домовині, а душа його зійшла із землі [...] А третього дня душа повернеться до тіла, і Народ воскресне і звільнить усі народи Європи з неволі" [*Mickiewicz A. 1920*, с. 30]. Романтичний напрям "польська метафізика", який, окрім Міцкевича, представляла ціла когорта особистостей – Є. Вроньскі, Я. Ґолуховскі, Б. Трентовскі, Я. Кремер, К. Лібельт, А. Чєшковскі

Цікавим тут є ідейний доробок З. Крашінского. Стрижень його консервативної ідеології поєднав Росію, головну ворожу потугу, і революцію як таку в один візерунок ворога. В Росії Крашінскі вбачав пряме уособлення зла – революцію (що було тим більше дивним, бо мова йшла про Росію Миколи I, "жандарма Європи"). "Спроби виведення спільного знаменника для політики царської Росії та програм радикальних демократів мали своєю метою подвійну ціль: зупинити або скомпрометувати прибічників заміни революцією часткової соціальної реформи у країні, а також нанести удар тим, хто в ім'я хибного розуміння класових інтересів вибирав Росію на противагу революції" [*Nowak A. 1994*, с. 663]. Проте насправді панічний "страх перед селянською косою" [Там само, с. 662], незалежно від того, проти кого її було б спрямовано, оскільки вона вже сама по собі уособлювала загрозу шляхетському вивищенню, продовжував утримувати польських консерваторів у спертій атмосфері шляхетських ілюзій.

І не тільки консерваторів. Так звані угодовці – ідеологи та політичні діячі, які, шукаючи компромісу між сприятливою для Польщі політичною ситуацією та власним комфортним існуванням і визнаючи російське зверхництво, фактично зраджували польські національні інтереси – також остерігалися сил, котрі ставили під сумнів засади шляхетської ідеології. Звичайно, практичною підставою справедливо вважалася значна "анаціональність" тотожності польських нешляхетських станів. Чільний представник "угодовства" В. Спасовіч стверджував, що "такого роду суспільний рух створив би серйозну загрозу для цивілізації і національності. Тоді було б добре видно [...] маси без традиції та національного почуття" [Цит. за: *Jaszczuk A. 1999*, с. 83]. Однак очевидною є тенденція безумовного нехтування цими верствами, не роблено жодних кроків, щоб навернути народні маси до націєтворення. Тому, висловлюючись про національну свідомість і відповідні настрої селян, Спасовіч не мав наміру винити їх, "оскільки з таким самим успіхом можна [...] докоряти пожежі чи повені" [Там само, с. 83]. Більше того, видається, що саме "шляхетство" поміркованих лібералів і консерваторів, які складали кістяк угодовців, і було головною причиною конформізму з чужинецькою владою.

Лише наприкінці XIX ст. традиційна ідея польської нації починає трансформуватися у бік "покриття" нею усього польського народу. Мабуть, недаремно зародилася ця тенденція в австро-угорській частині колишньої Речі Посполитої: саме тут згубність виключної шляхетської ідеології для польської справи була найнаочнішою. У середині XIX ст. польські селяни були настільки відірвані від власної еліти, що нерідко об'єднувалися з українським населенням у боротьбі проти польської шляхти в Галичині; "русинські селяни демонстрували свою підтримку несільським русинам набагато активніше, ніж польські селяни – несільським полякам" [*Lane H. 2000*, с. 376]. Історик і політик М. Бобжиньскі був одним з небагатьох поляків, хто у XIX ст., висловивши критичний погляд на польську минувшину, в "Нарисі історії Польщі" (1879 р.), де шляхта ототожнювалась з нацією, поставив під сумнів шляхетську концепцію нації. Основою нової концепції польської нації він задекларував етнічність. Бобжиньскі відкинув будь-які романтичні сентименти польської традиційної ідеології, виступив за підпорядкування вольностей міцному державному інститутові [Див. *Pająkowski P. 1998*].

Незабаром стало зрозуміло, що ідеологічні засади, які запропонував Бобжиньскі, були відображенням нової тенденції у польському націєтворенні. Натхненна не в останню чергу європейською ідейно-політичною думкою, насамперед німецькою і французькою, оновлена національна ідеологія стала відповіддю тодішнім політичним і соціальним умовам, у яких опинилася в кінці XIX – на початку XX ст. Польща. Цинічний реалізм, принцип аґресивної дії, помножені на авторитарність і національний егоїзм – це головні риси цієї ідеології, найвідомішими представниками і найактивнішими поширювачами якої стали так звані ендеки або всеполяки, польські націонал-демократи. Їхнє поняття нації включало всіх поляків, без різниці належності до певного соціального стану. Нація – це спілка окремих класів та соціальних верств, яка спирається на спільну мову, звичаї, культуру, мораль, спільність історії та традиції; чинником, який об'єднує усі ці елементи, є національна свідомість. Наприклад, саме так розумів націю один з головних ідеологів націонал-демократичного руху Р. Рибарскі [*Ryba M. 1999*].

Справді, ендеки піддали гострій критиці шляхетство як стиль життя та ідеологію. Що найпримітніше, вони відкинули будь-який сентимент у трактуванні міжнародних відносин, де, на їхню думку, не існує справедливості, а панує влада сили. Лідер ендеків Р. Дмовскі, якого дослідник українсько-польських стосунків М. Демкович-Добрянський назвав "диктатором польської політичної думки на кілька десятків років" [*Демкович-Добрянський М. 1969*, с. 101], підносив силу як єдиний арґумент, а найвищою метою оголосив національну експансію як прояв здорової національної енергії.

Ідеї не розходилися з вчинками. Ще згадуваний вище Бобжиньскі, перебуваючи на посаді заступника керівника Галицької освітньої ради, втілював свою ідею інклюзивності простого люду до польської нації, зокрема шляхом здійснення шкільної реформи (кінець 1880-х – 1890-і рр.). Проте впровадження та інтенсифікація польського за духом шкільництва в містечках і селах Галичини призвели до масової полонізації українського населення, причому більшої за розмахом і наслідками, ніж та, яка спостерігалась протягом усіх попередніх сторіч. Реалізація ж програми націонал-демократів, де не знайшлося місця для українців як суб'єкта історії, відсунула в тінь усі інші польські концепції і значною мірою вирішила долю польсько-українських стосунків на наступні десятиріччя. У своїй програмній праці "Німці, Росія і польське питання" Дмовскі чітко задекларував доконечність відсутності Української держави на східноєвропейському геополітичному просторі. Це, на його переконання, було б національно-політичним абсурдом та й прямо суперечило б інтересам Польської держави [*Dmowski R.2000*].

Однак, трансформувавши традиційну національну ідеологію таким чином, ендеки та їх численні прихильники й не спробували змінити шляхетську ідеологію у головному – ідейному комплексі вивищення. Що більше, справжнім предметом їхньої критики був принципово інший аспект традиційної національної ідеології: вони ставили "знак рівності між свободолюбним духом поляків та анархічними прагненнями", які виводили із смутного спадку "шляхетської анархії", протиставляючи ідею "сильної нації" та "сильної держави" [*Валіцький А. Три патріотизми 2000*, с. 726]. Тому, на нашу думку, ендеки

розширили соціальну базу польської нації та зробили шляхетську ідеологію прагматичнішою, але зовсім не відкинули її як таку. "Польський націоналістичний табір почав переймати від шляхетської верстви не тільки владу, але й ментальність, – пише Демкович-Добрянський, – [...] на початку XX ст. почали творитись нові суспільні прошарки, найсильніший серед них – інтеліґенція та бюрократія. Ці верстви не витворили ні свого світогляду, ні стилю, а перейняли в цілому ментальність польської шляхти з "кресів" з усіма її злими прикметами. Польський шляхтич [...] витворив спеціальний психічний тип, який пережив загибель шляхетської верстви" [*Демкович-Добрянський М. 1969*, с. 106–107]. Наприкінці XIX – на початку XX ст. відбулася "націоналізація" шляхетства: тепер уже весь польський народ опинився в ідейному полі традиційного польського вивищення. Найдієвішим інструментом консервації та поширення старої ідеології на нові групи прихильників стали твори Г. Сєнкевича: "Дмовський прийняв Сєнкевича як трубадура свого руху. З його книжкою всеполяки йшли в народ і під селянські стріхи" [Там само, с. 108].

Багато підтверджень домінування давнього шляхетського вивищення у польській спільноті знаходимо й у Другій Речі Посполитій. Знаковою тут є характеристика, що закріпилася за лідером міжвоєнної Польщі Ю. Пілсудським серед його сучасників, – "порядний шляхтич". У своїй "Шляхетській культурі в Польщі" Тазбір наводить позицію польського дослідника М. Крідля, який добачав у психіці еліти Санації багато подібностей до шляхетської психіки XVII ст. і саського періоду (мегаломанія, поєднана з неуцтвом, зневага до інших верств і національностей, ігнорування міжнародної ситуації). "Колишніх маґнатів, – писав він, – замінили полковники, що керували Польщею, немов власним фільварком" [*Tazbir J. 1998*, с. 212]. Варто лише нагадати, що загалом ізоляціоністська зовнішня політика, заснована на наївно твердому переконанні про неодмінну всебічну допомогу західних союзників у разі воєнної аґресії з боку сусідів, яке диктувало все те ж вивищення (протягом історії поляки, мовляв, так прислужилися "цивілізованому світові", що їх обов'язково кинуться рятувати, як тільки вони цього потребуватимуть), була одним з найдраматичніших

прорахунків польського керівництва, що значною мірою зумовили чергову втрату самостійності.

Період комунізму, коли Польща володіла лише формальною незалежністю, практично не похитнув традиційне шляхетство. Комуністичну ідеологію більшість поляків вважали накиненою ззовні чужорідною ідеологією, тому давній шляхетський світогляд ставав єдиною альтернативою, яка залишала шанси на збереження національної самобутності поляків. Власне, можна навіть припустити, що вимушена експлуатація комуністичних гасел у Польській Народній Республіці не еволюціонувала у повноцінну ідеологію. Тому, як зауважує Р. Шпорлюк, навіть комунізм офіційної влади "ніколи не втрачав повністю національного, патріотичного обличчя. Комуністи були патріотами комуністичної Польщі – але Польщі, а не сусідньої держави" [*Шпорлюк Р. 1999*, с. 3].

Цілком логічною у цьому зв'язку стала широкомасштабна етнічна чистка українського населення на території ПНР. Одинадцятого квітня 1947 р. Політбюро ЦК ППР ухвалило переселити українців, створивши для цього штаб оперативної групи на чолі з генералом С. Моссором. Шістнадцятого квітня Державна комісія безпеки ухвалила "Розпорядження для оперативної групи "Вісла", яке розпочиналося промовистою фразою: "Остаточно розв'язати українську пр

польська спільнота потребувала змін, справжнього оновлення, що мало б бути кардинальним і складним, оскільки безпосередньо стосувалося основи існування нації – її світогляду.

Стародавня ідеологія шляхетського вивищення загалом скомпрометувала себе; і цього не міг не помітити аванґард творців польської ідеологічної думки. Це легко прослідкувати на новому трактуванні польсько-українських взаємин. Важливим осередком ревізії польських шовіністичних доктрин, зокрема й тих, що були спрямовані проти України, стала польська еміґрація. Поряд із силами, що стояли на позиціях лондонського еміґраційного уряду в українському питанні, з'явилися авторитетні речники українсько-польського діалогу. До них зараховують насамперед паризький журнал "Культура" та видавництво "Літературний інститут" [*Українська державність у XX ст. 1996*, с. 157]. На початку 1980-х рр. важливу роль у витворенні нової національної ідеології перебирають на себе дисидентські демократичні угруповання в самій Польщі. Вдалу спробу такої корекції, безумовно, здійснила "Солідарність", яка, в цілому, мала характер руху вільного і відкритого, позбавленого зверхності та ворожості у ставленні до "інших", а також Конфедерація незалежної Польщі. Протиставляючи в геополітичному зв'язку Центрально-Східний реґіон Європи і Заходові, і Сходові (Росії), Конфедерація вже тоді надавала дружнім зв'язкам з Україною стратегічного значення.

Сьогодні можна констатувати, що поляки зробили великий прогрес у подоланні негативних моментів вивищення як домінантного виміру національної ідеології. Це не означає, проте, що цей вимір перестав відігравати значну роль у формуванні світоглядних засад національного буття Польщі.

2.1.3. Процес виникнення і розвитку месіянства: російський досвід

Російський досвід месіянської моделі національної ідеології є унікальним за своєю інтенсивністю та глибиною проникнення у світогляд багатьох поколінь росіян. Уявлювана ними винятковість власної національної спільноти відрізнялась від польського випадку – досвіду вивищення – не лише набагато

більшою безкомпромісністю цього переконання, а й, насамперед, чітко усвідомлюваною спрямованістю до активної поведінки щодо решти світу: йшлося не просто про виконання певної місії, а про порятунок світу як зміст життя російської спільноти.

Стрижневим концептом складного за своєю структурою та відмінами російського месіянства, без сумніву, є ідея "Третього Риму". "Пресвітлійшого і високостольнішого володаря нашого, у всій піднебесній єдиного християнам царя і верховоди святих божих престолів, свята вселенська церква, що замість римської та константинопольської є у богоспасенному граді Москві [у соборі] святого і славного успення пречистої богородиці, єдина у всесвіті сильніше від сонця світиться. Так, знай, христолюбче і боголюбче, що всі християнські царства прийшли до кінця і зійшлись у єдине царство нашого владаря за пророчими книгами, се є ромейське царство. Адже два рими впали, а третій стоїть, четвертому ж не бути" [*Посланіе къ Мисюре Мунехину 1901*, с. 45]. Ці слова, написані десь між 1510–1524 рр. псковським ченцем Філотеєм, становлять центральну ідею російської месіянської концепції "Москва – Третій Рим", що лягла в основу всіх наступних російських месіянських концепцій.

У сучасній літературі присутній також інший погляд на правомірність ототожнення цієї концепції з російським месіянством загалом. Так, сучасна російська дослідниця Н. Сініцина, розглядаючи методологічний доробок з цієї проблематики українського вченого І. Мірчука, який разом із багатьма вітчизняними і російськими дослідниками (у тому числі з І. Бєрдяєвим) відстоював ідею спадковості "третьоримської" ідеології в історії російської думки аж по сьогоднішній день, зазначила: "Мірчук виходив з презумпції ототожнення ідеї "Третього Риму" з месіянською ідеєю, котра, в свою чергу, так само штучно і поверхнево приписувалась авторам, яких він згадував незалежно від того, чи йшла мова про "теологічне месіянство" А. С. Хомякова, чи "революційне месіянство" А. І. Герцена" [*Синицына Н. В. 1998*, с. 15]. Правильним методичним підходом до вивчення ідеології "Третього Риму", на думку Сініциної, є залучення до дослідження лише тих текстів, які містять саму "третьоримську" формулу; недопустимим є те, що

“формула “Третього Риму” використовується як певний аксіологічний знак”, котрим вільно позначають явища та ідеї [Там само, с. 305].

Відстоюючи іншу позицію, ніж наведена точка зору російського автора, треба погодитись, що “Третій Рим” справді став символом російського месіянства. Підкреслимо, це не заперечує науковості тенденції до позначення ним усього комплексу російських месіянських концепцій, включно з тими, де текстуально цей знак не присутній. Нині це широкий і місткий термін, заслуга перетворення у який, здається, належить самому першоавторові ідеї. Недаремно різні дослідники (щоправда, у різних значеннях) називають концепцію Філотея “геніальною”. Філотей ще на початку XVI ст. підмітив і передбачив у своїх творах ті тенденції, які домінують у російській дійсності до сьогодні. Показовою у цьому зв’язку є сутнісна глибина його концепції, яку виявила сама Сініцина. Саме ця глибина, на нашу думку, охоплює усю багатогранну національну природу Росії. Тому методологічний підхід, що його запропонувала Сініцина, є занадто вузький і передбачає відхід від далекосяжних висновків про наслідки, які мав комплекс ідей Московської держави, відображений у давній “третьоримській” концепції. Насправді “Третій Рим” невіддільний від російського національного буття ні в минулому, ні зараз. Навіть не будучи висловленим вербально, він був присутній у всіх наступних месіянських теоріях імпліцитно, у тій чи іншій формі завжди був стрижнем російського світогляду.

Можна сперечатися про безпосередні причини створення цієї концепції: було це намагання псковського ченця зупинити кривавий терор московських володарів в остаточно здоланому самобутньому Пскові, звичайні підлабузницькі лестощі переможцям-москвинам, чи щира віра у “божественне” призначення Москви. Але не може бути сумніву в одному: месіянська ідея, яку сформулював Філотей, впала на благодатний ґрунт московської дійсності. Таким ґрунтом для молодої аґресивної держави були: передовсім звільнення від рабської монгольської залежності (1480 р.); набирання обертів експансіоністської машини у досить сприятливих для цього геополітичних умовах; дезорієнтація занепадом Золотої Орди сусідів на сході; занепад унаслідок наскоків та внутрішнього розбрату Києва

на півдні, незрівнянно менша войовничість Литовського князівства на заході. Не останню роль зіграли тут і панівні серед населення у той час есхатологічні та хіліастичні настрої, пов’язані з неочікувано щасливим закінченням 7000 р. за старим літочисленням (1492 р.), дати “кінця світу”: Московське князівство встояло, що на тлі занепаду колись могутньої Візантії сприймалось москвинами незаперечним доказом “богообраності” їхньої батьківщини. Москва була готова сприйняти цю месіянську формулу, яку так вдало змоделював до тодішніх московських реалій розумний чернець. Інакше навряд чи ми хоча б почули про існування самого Філотея і його витвору.

Уже дуже скоро, онтологізуючись через абсолютно некритичне й універсальне застосування з боку московських керманичів, а потім й усього соціуму, ідея “Третього Риму” почала сама творити цю реальність, впливати на хід історії у Східній та Центральній Європі, а пізніше й у цілому світі. Уже того ж таки XVI ст., за часів правління Івана IV, концепція “Москва – Третій Рим” стає повноцінною державною доктриною. За безпосереднього її впливу відбуваються такі доленосні події, як офіційне проголошення Московського князівства царством і царське вінчання Івана Грозного (1547 р.), церковні собори 1547 р. і 1549 р., Стоглав 1551 року. Саме вони значною мірою підготували утворення Московського Патріархату (1589 р.), ствердженого “Уложеною Грамотою”, куди майже дослівно увійшла Філотеєва формула. Десь у цей час концепція опановує колами владної еліти, найперше бояр, а також поступово просочується в ширші народні маси – словом, переноситься до сфери побутового вжитку. О. Оглоблин звертає увагу на такий цікавий факт. У 1594 р. двоюрідний брат майбутнього царя Б. Годунова, боярин Д. Годунов, передаючи в дар одному з монастирів рукописний “Лицевий Псалтир”, зробив напис, що це діялось “року 7102 у Богом береженому і царствуючому граді Москві, Третьому Римі” [*Оглоблин О. 1951*, с. 37]. Варто також зауважити, що десь у цей час ця концепція цілковито оволоділа навіть такою специфічною частиною московського суспільства, як старообрядці, котрі, попри затяту опозиційність і до офіційного православ’я, і до світської влади,

настільки перейнялися месіянськими постулатами, що оголосили їхнього творця – Філотея – святим.

У середині XVII ст., за царя Олексія, концепція отримує чітку зовнішньополітичну об'єктивацію з українським і константинопольським напрямами. Найбільше зусиль було кинуто на перший: незалежна православна Україна становила неабияку загрозу для "третьоримської" Москви, прямо суперечила її ідеології. Адже згідно з Філотеєвою концепцією, Москва залишалась останньою і єдиною православною державою; крім того, саме Київ відігравав у цій теорії надзвичайно важливу роль поєднуючої ланки із спадщиною "старих Римів", без нього Москва втрачала необхідну основу своєї ідеології – історичну тяглість. Тому Київ, цей потенційний IV Рим, в очах москвинів не мав права на існування і конче мусив загинути. Тоді ж було вперше накреслено плани оволодіння Константинополем, тобто Другим Римом.

Перетворення Московського царства в Російську імперію у XVIII ст. спричинилось до деякої еволюції первісної месіянської формули; однак це були лише фасадні зміни, які анітрохи не вплинули на суть московської месіянської теорії. "У багатьох ідеях, на яких будувалась система відносин петровської державності із Заходом, проглядається – чи то у вигляді полеміки, чи то продовження, часто пов'язаними з істотними трансформаціями, – концепція "Москва – Третій Рим", – зазначають знані російські вчені Ю. Лотман і Б. Успєнскій [*Лотман Ю. М., Успенский Б. А. 1982,* с. 239]. Уже сам факт перенесення столиці держави до Санкт-Петербурга – новопосталого символу імперськості, семіотичної тіні імператорського Риму [Див. *Вилинбахов Г. В. 1984*] – свідчить про намагання розвинути і зміцнити "третьоримську" ідеологему. На це вказує і тлумачення Петербурга як "святого" (чи то пак, "найсвятішого") міста, що зустрічаємо у висловлюваннях самого Петра I, а також протиставлення його древній Москві та підкреслення знакових аналогій з папським Римом. Вигулькує тут і магічне число "3" та ідея *translatio imperii*: "неправедний" Рим поступається святістю Москві, від якої вона незабаром переходить до нового і "найсвятішого" міста – Петербурга; з'являється дещо оновлена, але загалом незмінна тріада "Рим–Москва–Петербург". Крім цього, знаменита реформа Петра, спрямована передовсім на зміни у галузі внутрішнього розуміння царської влади та її взаємин із церквою, призвела не до секуляризації, а до остаточного утвердження цезаропапізму, як того вимагала стара концепція Філотея. Символіка Російської Імперії, як зрештою і будь-якої іншої форми російської держави, передбачала підкорення "святости" державі. "Сама держава виступала як категорія духовна, об'єкт старанно підтримуваного культу – державництва (*государственничества*). По суті, російська держава завжди насаджувала єдину релігію – нарцисовий культ самої себе, культ "священної держави". Так було і в епоху офіційного православ'я, і в епоху державного атеїзму", – наголошує Є. Гайдар [*Гайдар Е. 1997*, с. 53]. Природно, ще більшого значення набуває сам володар, цар-імператор: триває процес сакралізації монарха, обожнення самої людини-володаря, а не інституту монарха як такого, що проявилося, зокрема, у справжньому розквіті самозванства [*Успенский Б. А. 1982*].

Надзвичайного піднесення теорія Третього Риму досягла за владарювання Катерини II. В останню чверть XVIII ст. зовнішньополітична активність імперії, що вилилась у низку російсько-турецьких воєн, була буквально виповнена містичними "третьоримськими" мріями загарбати Близький Схід, оволодіти Чорним морем, протоками Босфор і Дарданелли та, головне, Ко

справ імперії С. Сазонов, "Східне питання" стало "головним питанням російської зовнішньої політики в сенсі вікових очікувань Росії" [*Сазонов С. Д. 1991*, с. 297].

Стара месіянська теорія не лише не була зруйнована *до основанья* більшовицьким режимом, а, навпаки, – отримала друге дихання. Химерні ідеї світової революції та всесвітнього *водительства*, концепції на кшталт "експорту революції" – незаперечно це підтверджують.

Які ж причини отієї надзвичайної ваги і настирливої безперервності Філотеєвої концепції, такого пристрасного захоплення нею росіян уже протягом шести століть? Не будемо ігнорувати суто формальний бік справи. Йдеться про незмінність протягом віків самої "третьоримської" формули (за винятком хіба що незначного коригування месіянської риторики відповідно до історичної кон'юнктури). Цьому треба завдячувати насамперед самій особі проникливого псковича, який подбав про належний жанр – послання, що крило в собі значне психологічне навантаження авторитетного напучування нащадків древнім прадідом, мудрецем з глибини віків. Ідею викладено в оригінальному стилі – таке собі релігійне заклинання, витримане в суворому церковно-біблійному дусі. Не можна не брати до уваги й численних випадків фальсифікцій грамот, літописів, легенд тощо книжниками-переписувачами і видавцями з метою їхнього "узгодження" з теорією Третього Риму, особливо у XVI–XVII і XIX століттях. Красномовним прикладом можуть слугувати пригоди із документацією свідчень очевидців укладення Флорентійської унії Римською і Константинопольською церквами з метою порятунку Візантії від турецької загрози (1439 р.). Навіть російський дослідник часів Миколи II, А. Щебіна, висловлюючись про авторство одного із творів, який нібито мав належати членові московської делегації на соборі, констатувала, що цей витвір "вийшов з-під пера людини тямущої, котра свого часу користувалась авторитетом. У будь-якому разі, тільки не з-під пера ієрея Симеона вилився цей "офіційний" компілятивний твір з доволі ретельною літературною обробкою" [*Щебина А. Д. 1902*, с. 36]. Ця та інші фальсифікації унійних джерел мали на меті спаплюжити саму ідею унії, що було конечним для ствердження важливого пункту концепції "Москва – Третій Рим", а саме – гріховну латинізацію

Візантії ("відтоді Константинопольська Церква зруйнована і розклалася, як овочеве сховище" [*Посланїе къ царю Ивану Васильевичу 1901*, с. 63]). Крім того, мали місце перекручення самого тексту послань: наприклад, вживане Філотеєм *ромъйское царство* (тобто "Римське Царство") у багатьох відомих тепер редакціях фігурує не інакше як *Росейское Царство*, хоча в часі написання послань ця самоназва ще не була поширена.

Треба звернути увагу і на те, що батьківщиною концепції є Псков, загальний культурний розвиток якого, як і древнього Новгорода, значно перевищував розвиток тодішнього московського культурного ареалу. Плідне поєднання місцевого, києво-руського, візантійського і західно-католицького культурних впливів, багата власна релігійна, філософська і політична думка стали підґрунтям, на якому виникло багато глибоких і значущих ідей та концепцій. Саме тут, у Пскові чи Новгороді, де мало місце поширення візантійських есхатологічних джерел і нагромадження власної месіянської літератури (до таких насамперед зараховуємо "Повість про Новгородський білий клобук" [*Повѣсть о Новгородском бѣлом клобукѣ 1860*]), а не в Москві, могла з'явитись ця нескладна, але довершена месіянська концепція. "У формулі "Москва – Третій Рим" є якась відчуженість від російського мовного вжитку, якась незвична наближеність до власне візантійського і європейського способу історичного мислення", – зауважує російський дослідник М. Плюханова. І тут же робить цілком логічне припущення: "Мабуть, тому вона не могла самопороджуватись подібно до формул "Москва – Новий Царгород" чи "Новий Єрусалим", а потребувала постійного контакту зі своїм першоджерелом, була саме Філотеєвою формулою" [*Плюханова М. Б. 1995*, с. 241].

Проте тут видається доцільніше зупинитись на таких шести функціональних аспектах концепції Третього Риму, котрі, на нашу думку, найбільше спричинились до вкорінення цієї форми месіянства в російській свідомості та дійсності [Див. також *Кузик П. "Москва..." 2000*]:

1. *Експансіоністська функція*. Не дивно, що про експансіонізм Москви написано томи: росіяни буквально жили нескінченними війнами і конфліктами, пов'язаними з розширенням своїх політичних кордонів. У всі часи "героїзм" кривавих підкорень держав і народів оспівувався в піснях і

поемах, а будь-яка поразка у цій справі вважалась національною трагедією. Мілітарна велич імперії переповнювала свідомість володарів і простого люду, тоді як внутрішнє, соціальне життя нації на цьому тлі, здавалось, випадало з російської дійсності, було зовсім другорядним. Навряд чи месіянська теорія була першопричиною експансіонізму; такою став невблаганний закон державного виживання у давніх (та й пізніших) часах, помножений на успадкований від Орди непомірний загарбницький запал. Тому ця концепція виконувала швидше функцію ідеологічного прикриття і морального виправдання. Однак, без сумніву, вона дуже приклалась до виховання у росіян духу завойовників, який згодом у світовій літературі назвуть "ментальністю фанатичного Шовіна" – "шовінізмом". Інакше й не могло бути, адже завдяки месіянству експансію в очах москвинів, а згодом росіян було фактично "освячено": кожна війна московського чи пітерського володаря набувала статусу "священної", "праведної". Усі ці війни провадились в ім'я і задля "божого" покликання, "вищих" цілей, несли світові "спасіння". Отоді вже процес завоювання позбавлявся будь-яких етичних бар'єрів, а сама експансія із засобу перетворювалась на самодостатні ціль і мету.

2. *Функція національної ідеї.* Так склалося, що концепція Філотея майже одразу почала виконувати національно-об'єднавчу роль насамперед через свій надзвичайно мобілізуючий характер. Звісно, це відразу позитивно позначилось на формуванні нації та стало дієвим засобом у протистоянні натиску чужоземних впливів та ідеологій. Це було життєво необхідно в умовах деморалізованого Золотою Ордою московсько-руського суспільства, а також для протиставлення українсько-руській та візантійській культурам, що тяжіли над цим соціумом. Це можна легко прослідкувати й на прикладі московсько-литовського суперництва. У цьому випадку багатій месіянській думці Литви було протиставлено подібну власну, але вже ефективнішу ідею. Згодом, приблизно у XVII ст., вона перетворилась на справжню національну ідею, здатну наділяти москвинів-росіян усіма необхідними почуваннями для формування у свідомості категорії "ми" і виокремлення себе "з-поміж". Інша справа, що ця ідея була наскрізь етатичною: власне, в усі часи вона була не так національною, як *державною* ідеєю, чи не

найголовнішим призначенням якої було утримувати багатонаціональне суспільство в межах державного простору та під впливом російського "суперетносу".

3. *Релігійна функція.* Сама формула Філотея криє в собі глибший, ніж здається на перший погляд, релігійний сенс. Побудована головно на двох засадах Старозавітного вчення – принципі спадкоємства царств (із тлумачення Давидом сну Навуходоносора випливало, що останнім і вічним, п'ятим вселенським царством мав бути Рим, звідси й намагання запозичити собі цю назву і долучитись до Римської спадщини) і принципі богообраності народів – ця формула ґарантувала успіх у підкоренні сердець православних москвинів. Та цей успіх виявився настільки великим, що якось непомітно концепція великою мірою підмінила саме християнство. Тому, мабуть, не буде помилкою стверджувати, що саме месіянська теорія була справжньою національною релігією усіх наступних російських поколінь. Віра у комплекс месіянських ідей, у якому головне місце займали святість вітчизни і вселенська місія порятунку гинучого світу, властиві і православній, і більшовицькій, і сучасній, "вестернізованій" Росії. Цей комплекс становив своєрідну релігійну систему, байдуже, допасовану до християнського православ'я чи атеїстичного більшовизму. Цим можна пояснити й оту феноменальну самобутність і винятковість російського православ'я (у догматиці, обрядах і ритуалах, риториці), яке ніколи не претендувало на універсальність і не переймалось екуменічним духом. "Не тільки визнається, що російський народ – народ християнський, але бундючно проголошується, що [...] Церква – є істинною основою нашого національного життя; але все це для того, аби стверджувати, що Церква є тільки в нас, і що ми маємо монополію віри і християнського життя", – писав визначний російський мислитель В. Соловйов [163, с. 229]. Зрештою, навіть російський комунізм мав своє, тільки йому притаманне більшовицьке обличчя. Він нагадував якесь потворне язичницьке віросповідання, до чого, зрозуміло, приклалось все те ж месіянство.

4. *Етатична функція.* Тотальну "етатизацію" московсько-російської дійсності найчастіше пояснюють монгольськими або візантійськими традиціями, вплив яких, звичайно,

неможливо применшити. Однак ця концепція зіграла не меншу роль. Месіянська ідея передбачає не метафізичну, а виключно "земну", матеріальну об'єктивацію: пригадаймо, Месію, Христа чекали у блискучих імператорських шатах могутньої держави. До того ж специфіка московської реальності спричинилась до заперечення народного елементу в месіянській ідеї. Буква і дух Філотеєвих послань скріплювала московських володарів та їхніх підданих у вірі в богообраність царя і його держави, а не народу-нації. Тому й без того великий авторитет і вага державної влади зростали непомірно: інститут держави набував значення, яке перетворювало його на структуру, виняткову у всіх сферах суспільного життя. Це легко прослідкувати на прикладі її відносин з церквою. Починаючи від Івана Грозного, за мовчазної згоди духовенства державна машина крок за кроком підпорядковувала собі церкву, аж поки Петро I остаточно не одержавив її, перетворивши інститут Церкви на один з органів державного управління – Синод. Тотальне домінування держави в суспільстві визначило безальтернативність офіційної ідеології, заперечило право індивіда до вільної, незаанґажованої творчості, загнало особистість у вузькі шовіністичні рамки. Природно, що "концепція держави і, відповідно, концепція громадянського суспільства, – пише Р. Шпорлюк, – залишалася невиробленою" [*Шпорлюк Р. 1998*, с. 382]. Це зумовлювало відсутність розрізнення категорій "нація" і "держава" – вони ставали словами-синонімами.

5. *Історіософська функція.* "Третьоримська" теорія, без перебільшення, стала призмою, через яку давні та сучасні росіяни сприймали своє місце в історії. І до викривлення такого бачення в стилі месіянської теорії найбільше приклалась історіографія. Досі панівна у Росії та світі карамзинська схема перехідності центрів *русской государственности* (Київ – Володимир – Суздальський – Москва – Петербург – Москва) є прямим втіленням формули Філотея – перенесенням ідеї спадкоємності царств. Як і саму концепцію, цю схему було покликано до життя з метою підвести під Російську державу міцний історичний ґрунт, "зафіксувати" вписуваність Москви у загальносвітовий контекст, щоб "леґітимізувати" власні світові претензії. Адже, як підмітив Б. Крупницький, вона "була і залишилася в суті ідеєю одного центру, або того центрального пункту,

до якого в дійсності був припасований цілий історичний розвиток, так само як два перші Рими мали для Москви остільки значення, оскільки вони обґрунтовували існування третього Риму" [96, с. 11].

6. *Міфотворча функція.* Концепція не лише прямо впливала на процес творення міфів (міфу про походження царської династії від римського імператора Августа чи перенесеної можновладцями на російський ґрунт давньої української легенди про освячення Русі апостолом Андрієм Первозванним тощо), вона спричинилась до консервації міфологічного типу мислення. Месіянська ідеологія, як жодна інша, здатна усталити в свідомості нерозривність і поєднаність в одне ціле минулого й майбутнього, дійсності та фантазій, матеріального і духовного, а також навіяти сприйняття світу як всезагального хаосу, який конче необхідно упорядкувати. Більше того, на думку Р. Кіся, автора єдиної вітчизняної фундаментальної праці про російську месіянську ідею, "у структурі московського месіянства (і "третьоримського", і слов'янофільського, і большевицького, і євразійського ґатунків) постійно – хоч це і не усвідомлюють носії відповідних ідей – розгортається цей універсальний міфо-ритуальний сценарій транзитивно-лімінального подолання усіх розривів і відтворення континуальности, цілісности, всеохопности світу" [*Кісь Р. 1998*, с. 138–139]. Месіянські ідеї стали тими міфологічними містками, які міцно з'єднали усі різновиди суспільно-політичного думання, скували духовно-ідеальний світ росіян, тим самим прирікши їх до блукання в зачарованому колі свого власного синтетичного світу. "Від ідеї Москви – "Третього Риму" до інспірованих Москвою ідей Третього Інтернаціоналу маємо справді чималу часову дистанцію. Одначе дистанція сутнісно-концептуальна і навіть відстань психологічна – тут зовсім незначна. І один, і другий ідеологічний комплекс перебуває в одному і тому ж типологічному просторі абсолютного "преимущества" Росії, її "водительства" у світовій історії" [*Кісь Р. 1998*, с. 177].

Абсолютне переважання месіянського виміру світогляду таїть у собі чимало небезпек для національного розвитку самої цієї спільноти. Ще до увірування у Філотеєві ідеї, та найпаче після цього, росіяни були певні, що посідають абсолютну правду, котру всі інші народи марно шукають або безнадійно втра-

тили. Починаючи від пелюшкової доби національно-державного існування, росіяни були твердо переконані, що очікуване Царство Боже настало: історія прийшла до свого вічного кінця у “богоспасенному” Третьому Римі (четвертому ж не бути!), котрий в їхніх очах тому скидався на острів істинної цивілізації в океані варварства, яке треба було рятувати. Але, незважаючи на пихату винятковість і позірну автентичність, росіяни навіть не спробували підкріпити свої непомірні амбіції повнокровним внутрішнім саморозвитком. Ба, більше, тут прослідковувалось якесь непослідовне (тому що часто несвідоме?), але постійне й нав’язливе намагання загальмувати розвиток власного духовного і матеріального життя, залишитись на актуальному рівні або й повернутись у минуле. Глибоке сутнісне значення категорій “розвиток”, “о □ ”

втілювали у життя і праві (М. Поґодін, Н. Данілєвскій, Ю. Самарін), і ліві (М. Чернишевський, М. Добролюбов), і так звані *почвенники* (Ф. Достоєвський, А. Ґріґорьєв) та ідеалісти (В. Соловйов). Десь у 1860-і рр. відбулось "опрактичнення" слов'янофільської доктрини. З неї вихолостили ранній романтизм, натомість залишили і звеличили ідею єдності слов'янських народів, яка без романтичного обрамлення ставала вульгарною. Слов'янофільство перетворилось на офіційну ідеологію: воно тепер повністю підпадало під схему традиційного російського великодержавного шовінізму, ставало ідеологічним обґрунтуванням русифікаційних заходів на теренах імперії, дієвим засобом експансії.

Присутність месіянського ідеологічного комплексу в XX ст. неважко прослідкувати на прикладі російського комунізму. Вже від самого початку більшовицької революції у Росії знайшлося дуже багато тих, хто сприйняв її як істинно російську, як таку, що служить справжнім цілям російського народу. Для багатьох росіян вона бачилася видатною подією у російській історії. Це наочно показує у своїй праці про російський націонал-більшовизм М. Аґурскій [*Агурский М. 1980*, с. 15].

Більшовиків одразу визнали як власне російську національну силу деякі кола лівих народників. Ліве крило партії соціалістів-революціонерів (есерів) вступило з більшовиками до коаліційного уряду, котрий проіснував трохи більше півроку, до літа 1918 р., а значна його частина згодом влилася до РКП(б). Але якщо це можна пояснити схожістю ідеологічних програм (до того ж ліві народники були свято переконані, що коли більшовики прийшли до влади, то це могло відбутися тільки в результаті підтримки народних мас), то пізніша підтримка більшовиків правими силами ніяк не вписується у цю схему. Наприклад, праві есери в цілому не були настільки ворожими до більшовиків, як прийнято вважати. На думку Аґурского, їх боротьба проти більшовизму завжди мала істотні самообмеження, вона майже ніколи не була послідовною. Статистичні дані показують, що у більшовицькій партії нараховувалось більше вихідців з правих есерів, ніж з лівих [Там само, с. 18].

Незабаром для позначення ситуації, що склалася, з'являється й сам термін "націонал-більшовизм". Восени 1921 р.

так почав називати себе рух, відомий до того як "зміновіхівство". Цей рух, який очолив Н. Устрялов, головним своїм лейтмотивом проголосив твердження, що у тогочасних умовах радянська влада – це єдина національно-російська влада, незважаючи на її позірний інтернаціоналізм, це єдина сила, здатна відновити російську великодержавну міць. "Пройдуть роки, зміниться сьогоднішнє покоління, і затихнуть гіркі образи [...]. І тоді всі назавжди й остаточно зрозуміють, що Ленін – наш, що Ленін – справжній син Росії, її національний герой – поряд із Дмитром Донським, Петром Великим, Пушкіним і Толстим", – писав 1925 р. у минулому переконаний кадет Устрялов [*Устрялов Н. В. 1999*, с. 200]. Саме в цього руху в Радянській Росії виявилась широка база серед інтеліґенції, спеціалістів і військових. Це вже були далеко не ліворадикальні кола, котрі вітали революцію як таку. Як вважає цитований вже Аґурскій, "зміновіхівство" вітало якраз затихання революції і перетворення Росії (усієї колишньої Російської імперії) в національну державу всупереч революції [*Агурский М. 1980*, с. 103]. На цьому прикладі стає зрозуміло, що перемога більшовиків у громадянській війні завдячувалась таким от "компромісам" між ідейним більшовизмом і зміновіхівством (та йому подібним течіям). "Цей тихий "компроміс", – пише Р. Шпорлюк, – спрямовувався проти "націоналів окраїн" Росії (у тому числі "націоналів" соціалістичної й комуністичної орієнтації) в ім'я вищої мети – збереження територіальної єдності старої Росії. Союзники більшовиків з табору правих жертвували своїми класовими інтересами на користь національної справи" [*Шпорлюк Р. 1998*, с. 405].

Цікаво прослідкувати зміни, які відбувалися на релігійному ґрунті. Десь у 1922 р. в російському православ'ї виникає явище специфічного "християнського соціалізму", так зване обновлінство (*обновленчество*) – загалом спровокована і керована ҐПУ релігійна конфесія. Згідно з її постулатами, атеїстична більшовицька влада насправді виконує християнські заповіти і нібито є навіть вмістилищем Божої благодаті. Цей "витвір" було спрямовано на ліквідацію найбільшої неурядової організації того часу в Росії – Російської Православної Церкви. Та вже починаючи з 1925 р., відбувається зближення традиційної російської церкви і радянської влади. Не далі як

29 липня 1927 р. керівництво РПЦ підписує "Декларацію про ставлення Православної Російської Церкви до існуючої публічної влади", де, з одного боку, йшлося про замирення РПЦ з радянською владою, а з другого – фактично формулювалось релігійне обґрунтування націонал-більшовицької програми [Див. *Регельсон Л. 1977*, с. 430–434]. Однак, по суті, ця декларація була ударом по "християнському соціалізму" і означала недвозначне повернення симпатії держави до РПЦ. Якщо нагадати, що це єднання відбувалося на тлі загального антирелігійного терору в інших союзних республіках, стає зрозуміло, що це було невипадково. Цікаво й те, що декларацію 1927 р. підтримали багато єпископів і священиків дуже правої політичної орієнтації [*Агурский М. 1980*, с. 247–249]. Від цього часу і надалі атеїстична радянська влада і РПЦ, наскільки це було можливо, йшли нога в ногу.

Отже, як видно, вже від самого зародження комунізму в Росії російське суспільство сприйняло його як власне російський рух, який не тільки не загрожує Росії, а навпаки, є рятівником сформованих віками цінностей, усього того, проти чого той декларативно виступав, – найперше, російського імперіалізму, національної вищості та нетерпимості. Саме підтримка більшовизму російськими есерами і монархістами, плебсом та елітою, а не німецькі гроші чи інтелект В. Леніна, наперед визначила переможну ходу більшовизму по просторах колишньої Російської Імперії. Причиною виникнення такого широкого спектру визнання більшовизму у російському суспільстві звичайно ж був російський шовінізм. Глибоко вкорінений у свідомості росіян, він, якщо й не витворив більшовизм, то принаймні від самого початку побачив у ньому свого союзника. Жовтнева революція 1917 р. стала початком нового, "червоного" етапу старого російського шовінізму.

Якнайкраще підтверджує це вся подальша історія радянської влади. Першим симптомом симпатій "інтернаціоналістів" партії більшовиків до традиційного російського шовінізму став внутріпартійний рух, що отримав назву "червоний патріотизм". Червону Росію, унікальність якої витворила більшовицька революція, протиставляли всьому іншому світові, подавали, як зразок для наслідування, іншим країнам. Цьому специфічному "інтернаціоналізмові" насправді був притаманний яскравий відтінок сумно відомого своїми поважними традиціями російського месіянства. Радянська Росія ставала в очах більшовиків та їхніх прихильників аванґардом передового людства, що запалив факел свободи пригніченому світові. Виникнення червоного патріотизму означало зокрема й те, що російські більшовики почали ототожнювати себе не лише з партією чи робітничим класом, а зі всім російським народом. Більшовизм ставав загальнонаціональним рухом – націонал-більшовизмом. Як не дивно, найбільшим "червоним патріотом", справжнім вождем цього руху, став єврей Л. Троцкій. І це відображало загальну тенденцію: зміцненню червоного патріотизму серйозно сприяли зрусифіковані представники інших народів.

Однак навіть такий стан не тривав довго. Російське національне середовище, бажаючи сконцентрувати в своїх руках весь обсяг влади у країні, не погоджувалося на зміцнення "червоного патріотизму" з огляду на присутність у партії великої кількості, як висловлювались його представники, "інородців" котрі з часом могли відійти від російського національної ідеології. У березні 1922 р. на XI з'їзді партії Ленін обґрунтував необхідність підтримки радянської влади тим, що вона будує російську державу [*Одиннадцатый съезд РКП(б) 1934*]. Це стало сигналом до дій для російської частини партії. Тепер, всупереч усім програмним положенням, тиск росіян почав відкрито проявлятися стосовно представників національних меншин навіть у самій партії.

Як не парадоксально, першу роль в остаточному закріпленні російського націонал-більшовизму в радянській державі відіграв Й. Сталін. Саме ця людина, спочатку спираючись на червоний патріотизм, придушувала будь-які прояви національного сепаратизму, починаючи з рідної йому Грузії. Всі вчинки цього грузина за походженням і яничара за суттю не дозволяють розглядати його під якимсь іншим кутом зору, ніж у світлі сучасної для нього форми власне російського шовінізму. Тому не дивно, що одним із перших кроків Сталіна з отриманням влади став розгром найсерйозніших конкурентів у боротьбі за владу в СРСР – націонал-комунізму єврейського, українського, тюркського і грузинського.

Наступний етап червоного російського шовінізму започаткував курс, якому повністю відповідало гасло “соціалізм в одній країні”, що його висунув Сталін у 1924 році. Проголошення цього гасла, здається, планувалося як хитрий маневр – офіційне витлумачення відходу від політики “інтернаціоналізму”. Фактично під націонал-більшовизм підводився офіційний ідеологічний ґрунт – режим нібито на деякий час відкладав звершення світової революції з огляду на несприятливу для цього ситуацію на планеті. Тепер більшовизм уже відверто почав спиратися на конкретну людську спільноту – російську радянську імперію. Зв’язок більшовизму і СРСР було визнано самодостатнім. Крім того, А. Авторханов визначив три головні нововведення сталінської “національної політики” [*Авторханов А. 1986*, с. 161–163]: маневрування штучним голодом як метод покарання непокірних народів (Україна, Казахстан і т. д.); відкритий етнічний геноцид як метод знищення народів (кримські татари, волзькі німці, калмики, чеченці та ін.); послідовний державний антисемітизм.

У післявоєнний період така націонал-більшовицька політика партії проявилася у формуванні “єдиного радянського народу”. У періоди правління Н. Хрущова і Л. Брежнєва воно зводилось до планомірної та інтенсивної денаціоналізації народів СРСР, насамперед через їх мовне російщення. Функціонував так званий інститут других секретарів – призначена з Москви другим секретарем ЦК союзної республіки людина була її фактичним правителем і керувала “інтернаціоналізацією” на місці. Хоча, треба сказати, тут існує й інша думка. Шпорлюк вважає, що в СРСР мало місце витворення власне радянської нації. “Загальновідомо, що Сталін та його наступники – Хрущов, Брежнєв, Андропов і Черненко – маніпулювали символами російської нації та заохочували російщення неросіян. Проте відомо, що також

Повернення до політики розпалювання світової комуністичної пожежі під час і після Другої світової війни і, найголовніше, смерть Сталіна, як виявилось, означали поступовий занепад найкривавішої форми російського шовінізму – націонал-більшовизму, а разом з ним і початок кінця самої радянської системи. Епоха “розвиненого соціалізму”, коли відбувся відхід від влади жорстоких фанатиків і появилась ціла плеяда “прагматиків” і циніків – корумпованої партійної олігархії, для яких “святіше всіх святих – не ідея давно збанкрутілої утопічної теорії, а комфортабельна ідея реальної влади” [*Авторханов А. 1986*, с. 179], підготувала кінець усієї радянської системи. Саме в ситуації, коли російський націонал-більшовизм губився у наскрізь хворому матеріалізмом суспільстві, у поневолених комуністичною системою націй з’явився шанс відродитися.

Підкреслимо, що Росія не була зруйнована більшовизмом у найголовнішому – російському месіянстві. Навпаки, втілившись у ленінсько-сталінський тоталітаризм, це месіянство набрало ще войовничішої форми. “Після 1917 р. більшовики переконували себе, що їхня система, а отже, і влада, сягне набагато далі таких неслухняних реґіонів колишньої імперії, як Польща чи Фінляндія: вони всерйоз вважали, що являють собою прототип єдиної всесвітньої цивілізації. Навіть для Сталіна “соціалізм в одній країні” був тільки початком” [*Шпорлюк Р. 1997*, с. 287].

ний, а лише захисний характер, вирішальність цього виміру обумовила виразну націоналістичність української ідеологічної моделі. Однак з цим пов'язана і велика проблема. Постійне перебування начебто в тіні сусідніх націй, відсутність рівноправного діалогу з сусідніми культурами не могли не позначитися на світогляді українства. Відбулося вкорінення психологічно-світоглядних комплексів "захисту", "відповіді", що загрожувало і загрожує підмінити всебічний національний розвиток української нації, перетворити її амбівалентність і неповносилість на константу національного життя.

2. Намагання замкнутися у власній "цивілізації", відгородитися від решти світу в історії Польщі значно переважали інші риси національної ідеології. Хоч у багатьох випадках польське вивищення межувало з месіянством, все ж воно залишалося самоціллю і найчастіше домінувало над спробами активного поширення власного національного світу на інші нації. Значне подолання шовіністичних елементів польського "шляхетства" сьогодні не перекреслило вивищення як домінантний вимір національної ідеологічної моделі, однак відкрило дорогу для вкорінення ідеології націоналізму.

3. Російський досвід месіянської моделі національної ідеології треба вважати унікальним за своєю інтенсивністю та глибиною проникнення у світогляд багатьох поколінь росіян. Саморефлексії росіян ґрунтувались на переконанні про принципову винятковість власної національної спільноти та яскраво виражену потребу активної поведінки щодо решти світу. Ця обставина стала вирішальною для консервації загалом шовіністичного світогляду російської нації і є чи не головною перешкодою для витворення міцної націоналістичної альтернативи.

РОЗДІЛ 2.2. ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ВЕКТОРИ ТА ГЕОПОЛІТИЧНІ ІМПЕРАТИВИ У КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ І ШОВІНІСТИЧНИХ ТЕНДЕНЦІЙ

2.2.1. Україна: геополітична невизначеність та стратегічна залежність

Сучасні потенційні зовнішньополітичні вектори України спираються на багату ідеологічну літературу. Тривала бездержавність української спільноти виявилась мобілізаційним чинником для розвитку геополітичного мислення. Сьогодні існує багато різних поглядів і пропозицій вирішення дилеми геостратегічної спрямованості України. Проте більшість з них перебуває в одному націоналістичному полі, модерне оформлення якого започаткував М. Грушевський. Саме цей напрям, на нашу думку, повинен бути покладений в основу послідовного зовнішньополітичного вектора сучасної України.

Цивілізаційно-геополітичні ідеї Грушевського сконцентровано представлені у роботі "На порозі Нової України" (1918 р.). Про геополітичні пріоритети, які запропонував Грушевський, свідчать хоча б назви розділів праці: "Кінець московської орієнтації", "Орієнтація чорноморська", "Наша західна орієнтація". Розглядаючи питання цивілізаційної належності української нації, він зазначав: "в порівнянні з народом великоруським український являється народом західної культури – одним з найбільш багатих східними, орієнтальними впливами, але все таки по всьому складу своєї культури й свого духу народом західнім" [*Грушевський М. 1991*, с. 13]. Грушевський запропонував достатньо компромісний варіант геополітичної орієнтації: "Історичні умови життя орієнтували Україну на захід, географічні орієнтували і орієнтують на південь, на Чорне море" [Там само, с. 16]; "Але коли школою для нас мусять бути сі краї західної культури, полем нашої діяльності, нашої власної творчості повинні бути краї, які подібно як і Україна виросли у впливах чи зв'язках східної культури – краї в сфері нашої чорноморської орієнтації, об'єднані Чорним морем як

центром комунікації й міжнародних культурних і політичних взаємин" [Там само, с. 23]. Чорноморську геополітичну концепцію розробляли також В. Садовський, В. Щербаківський, М. Міллер, А. Кримський, В. Тимошенко, Т. Зелінський, І. Шовгенів [Див. *Василенко С. 2000*, с. 64–65].

С. Рудницький висунув ідею Балто-Чорноморського геополітичного вектора України. На думку Рудницького, Україна повинна створити разом із новими незалежними державами – Фінляндією, Естонією, Латвією, Литвою і Білоруссю – Балтійсько-Понтійську федерацію, що стала б потужною східноєвропейською спілкою націй, незалежною від Росії та Польщі. "В разі здійснення цеї федеративної ідеї станула б на місці західних і південних губерній Росії державна федеративна зв'язь з поверх 1700000 кв. км простору й поверх 70 мільйонів населення. Цілий поміст між Балтійським а Чорним морем і Каспієм, так важний для світової торговлі й лучби, був би доменою цеї проектованої зв'язкової держави" [*Рудницький С. Л. 1994*, с. 154]. Дуже цікавими є напрацювання Ю. Липи, який всебічно і послідовно обґрунтовував "чорноморську доктрину". "Чорне море – це економічне й духовне опертя для чорноморських країн. Вони творять разом з ним економічну й духову єдність. Чорноморський простір – це життєдайний простір України", – вважав Липа [*Липа Ю. 1940*, с. 4]. Він постулював необхідність об'єднання зусиль української нації насамперед зі спільнотами Кавказу.

Прикметно, що цивілізаційно-геополітичні розробки цих українських класиків геополітики, як і багатьох інших авторів, переслідували насамперед ціль відторгнення України від російського культурно-політичного та економічного "силового поля". Й справді, надзвичайної важливості питання цивілізаційної належності України нині, як і в останні кілька сторіч її історії, набуває головно в контексті зазіхань російських шовіністичних сил на її самобутність та соборність. Тому, на нашу думку, пропонований деякими сучасними авторами підхід, що передбачає подолання традиційного для України вибору між Сходом і Заходом за рахунок культурно-політичного синтезу цих двох цивілізаційних начал, є хибним. Цивілізаційна дилема "Схід-Захід" має достатньо однозначне вирішення. У сучасних геополітичних умовах України категорія "Схід" репрезентує російське євразійство, де незалежній українській спільноті немає місця.

Україна, як для країни посткомуністичної Центрально-Східної Європи, адаптувала досить оригінальний зовнішньополітичний курс, який у цілому вкладається в поняття "багатовекторність" і "позаблоковість". Логічне прочитання особливостей геополітичного становища України справді сприяє такому вибору. Україна протягом усієї своєї історії зазнавала відчутних впливів і з Заходу, і зі Сходу, користаючи з надбань, як, зрештою, і потерпаючи від нещасть, пов'язаних з таким "непевним" геополітичним становищем. За багатьма ознаками внутрішнього розвитку – за наявністю інституту приватної власності, західних політичних пріоритетів, традицій зовнішніх зносин – Україна типологічно належить до європейського культурного простору. Проте заперечувати орієнтальні підвалини і набуті зв'язки з географічно і культурно східним щодо України світом, зокрема Росією, неможливо і небажано. Українська держава повинна прагнути до здійснення дружніх та обопільно вигідних стосунків з усіма сусідами, тим більше з огляду на її специфічне геополітичне розташування.

Проте йдеться не про підтримання і всебічний розвиток природних для кожної демократичної держави, де домінує ідеологія націоналізму, контактів із сусідами першого та другого порядків. Сучасна ситуація у реґіоні та світі вимагає прийняти чітку стратегію національного розвитку згідно з наявними геополітичними обставинами, які, як уже зазначалось вище, в українському випадку означають не так абстрактний вибір між Заходом і Сходом, як цілком конкретний – між Європою і Росією. Будь-яка інша цивілізаційна альтернатива для України є на сьогодні нереальною.

Фактична рівновелика "віддаленість" від Європи і Росії насправді не є і, здається, не може бути зближенням у двох напрямах і відтак сприйматися як ефективна зовнішньополітична стратегія. Для цього є кілька причин. По-перше, видима антагоністичність стосунків європейського, ширше західного, світу та Росії. У цьому випадку залишається можливість перетворити Україну на своєрідний незалежний цивілізаційно-геополітичний "міст". Але щоб відігравати таку роль, необхідна, по-перше, внутрішня база – високий рівень соціально-економо-

мічного розвитку і національної згуртованості – та істотний політичний авторитет, якими Україна на сьогодні не володіє. По-друге, сумнівна демократичність Росії, надто наявність в офіційних владних колах потужного шовіністичного антиукраїнського лобі, а також непослідовність у виконанні прийнятих зобов'язань та досягнутих домовленостей. По-третє, небажання Заходу бачити в Україні хоча б потенційного незалежного і тому неконтрольованого центру прийняття рішень, що міг би запропонувати альтернативний шлях розвитку реґіону. Підтвердженням цього є хоча б епізод з українською ядерною зброєю на початку 1990-х років.

"Геополітичне положення й історична спадщина об'єктивно зумовлюють багатовекторність зовнішньополітичних орієнтацій України. Проте ця багатовекторність не повинна нагадувати безпринципність і спроби всидіти одночасно на двох конях, що рухаються у протилежних напрямах. Такі спроби не є ориґінальними, неодноразово траплялись в історії і, як правило, погано закінчувались", – зазначили у своєму дослідженні експерти Національного інституту стратегічних досліджень і Національного інституту українсько-російських відносин [*Україна 2000 і далі 1999*, с. 19]. Видається, що за "багатовекторністю" насправді приховується принципова невизначеність зовнішньої політики України. Якщо такий курс на початку новітнього українського націєтворення, у 1991–1993 рр., міг сприйматися як певний елемент тактики, здатний принести деякі політичні та економічні дивіденди, то тепер, коли він фактично перетворився на зовнішньополітичну стратегію, за якою радше проглядає каламбур, а саме стратегічна відсутність стратегії, його ущербність стає все більш наочною. Україна не використала і надовго занедбала свій потенціал найперспективнішої в багатьох параметрах держави, що утворились на уламках СРСР, і який могла б натомість ефективно спрямувати на швидке входження до Європи. Зрештою, саме через позірність "багатовекторності", яка не була підперта вагомим внутрішнім змістом, Україна не стала достатньо відкритою до світу, не набула істотного авторитету навіть у рамках проголошеної політики. Цю позицію влучно аргументує О. Дергачов: "Одночасне декларування європейського вибору та відданості ідеї єдності братніх слов'янських народів дедалі більше перетворюється на елемент своєрідного вчення про особливий український зовнішній курс. Концептуальні підходи, пріоритети, так само як офіційні інтерпретації результатів української зовнішньої політики, є явищами суто ідеологічними і тільки як такі можуть бути об'єктом аналізу. Вони слугують передовсім потребі владарювання, а вже потім, мірою можливої сумісності, об'єктивним національним інтересам" [*Дергачов О. 2000*, с. 108].

Позитивним моментом на шляху до зовнішньополітичної визначеності України, стала чітка декларація курсу Міністерства закордонних справ України починаючи з кінця 2000 року. "Вельми важливим кроком для систематизації наших дій має також стати остаточне завершення дискусій про "багатовекторність" української зовнішньої політики. [...] У значенні руху, у значенні вибору [...] Україна не вважає себе багатовекторною державою. Наш вибір і мета – визначені. [...] Це – європейська інтеґрація України" [*Зленко А. М. 2001*, с. 105]. Факт появи подібних категоричних заяв треба вважати важливою та обнадійливою подією. Однак завершення дискусій про проблему багатовекторності України не може бути припинене самими лише деклараціями. Вже тільки дипломатична практика, здійснювана керівництвом держави протягом останнього часу, у якій, наприклад, наявний чинник Євразійського Економічного Співтовариства і яка загалом може бути охарактеризована як "до Європи – разом з Росією", викликає застереження щодо проголошеної безкомпромісності європейського курсу як складової прагматичної зовнішньої політики.

Очевидно, що розробка чіткої геополітичної стратегії та, що не менш важливо, її реальне, а не декларативне здійснення на практиці є умовою *sine qua non* для України як повноцінного суб'єкта світової політики. "У новітній системі міжнародних відносин Україна ще має знайти своє місце. Вибір доведеться робити, оскільки за умов глобалізації не тільки економічних, а й політичних процесів і явищ у сучасному світі стає очевидним, що без виразної спрямованості інтеґраційної політики жодна держава не спроможна розвиватися", – зауважують Л. Губерський та Є. Камінський [*Міжнародні відносини 2001*, с. 615]. Більше того, жодна суспільна формація не може дотримуватися нейтральності щодо принципових ціннісних

орієнтацій розвитку свого власного соціуму чи середовища, що її оточує. Саме у такому ракурсі постає нині питання вибору послідовного зовнішньополітичного вектора держави. Інакше "у найближчій перспективі Україна залишатиметься найбільшою і, можливо, єдиною країною Європи, яка прагне дотримуватись компромісних рішень з принципових міжнародних питань", – робить висновок Дергачов [*Дергачов О. 2000*, с. 107]. Вибір на користь людини як мірила суспільного устрою, демократії, поваги до закону, високої моральності, приватної власності – усього того, з чим так легко співживе і за що бореться український націоналізм, означатиме вибір якраз європейського, а не жодного іншого вектора розвитку української нації.

У зв'язку з цим важливим є питання нейтральності та позаблоковості України. Цю проблему слід розглядати у двох проєкціях. Перше, нейтралітет України як важливий елемент зовнішньополітичного курсу, закріплений у ключових законодавчих актах держави. Друге, згадуваний стан невизначеності щодо базових принципів-цінностей, якими керується національна спільнота, зокрема й у здійсненні зовнішніх зносин із навколишнім світом. Це підтверджують і закордонні фахівці. Цікаву позицію подав польський політик А. Ґлапіньскі: "Наші українські співрозмовники – представники Уряду, Адміністрації Президента, депутати парламенту, люди, що дотримуються різних політичних поглядів, переконували нас у користі для України доктрини рівної дистанції від Росії і Америки або, як кажуть, від Заходу і Сходу. Тобто Україн ю

перетворилося на елемент політичної демагогії, що не сприяє творенню позитивного іміджу України на світовій арені. Як наголошують експерти інституту, за використанням українською владою місткого і недвозначного терміна "стратегічне партнерство" у більшості випадків "стоїть не констатація дійсно стратегічного рівня двосторонніх відносин України з тією чи іншою державою, а скоріше намагання підкреслити їх важливість". Тому робиться, на нашу думку, правильний висновок: "На жаль, така практика спричиняє непорозуміння серед зарубіжних партнерів України і ставить під сумнів послідовність її зовнішньополітичного курсу" [Там само, с. 5]. Проголошення такої кількості різних за своїми ціннісними пріоритетами і цивілізаційною природою країн стратегічними партнерами неодмінно дезорієнтує й саму українську дипломатію та загалом політику через відсутність єдиного розуміння наявної проблеми.

Вільне і загалом невиправдане застосування поняття стратегічного партнерства контрастує із тим змістом, який вкладається в це поняття мовою дипломатії і, головне, реаліями міжнародних зносин. Насправді стратегічне партнерство між окремими суб'єктами міжнародних відносин націлене на досягнення життєво важливих довгострокових цілей і здійснюється, як правило, відразу в кількох сферах за допомогою ефективних механізмів співпраці.

Геополітична невизначеність відображається тут найперше у тому, що Україна проголосила стратегічними партнерами держави, які конкурують між собою. Йдеться насамперед про США і Російську Федерацію. Прагнення досягнути саме стратегічного рівня відносин з обома країнами приховує істотний недолік: внаслідок цього дуже обмежується поле маневру зовнішньої політики, збільшується ризик перетворити Україну на арену боротьби за впливи цих потужних чинників світової політики.

Крім того, нині доводиться говорити про ризик перетворення "стратегічного партнерства" на "стратегічну залежність" від деяких проголошених українською владою партнерами держав. Так, відносини України з Росією мають стратегічний характер, проте їх важко назвати по-справжньому рівноправними і партнерськими. З боку Росії це простежується у гаряч-

ковому намаганні за будь-яку ціну не допустити, щоб Україна перетворилася на союзницю російських геополітичних опонентів та загалом відірвалася від сфери російського впливу. Першорядні причини, які, на нашу думку, спричиняються до такого стану речей з українського боку детально розглянуті у параграфі 2.1.1. Українське суспільство досі перебуває у полоні надміру переважаючого оборонництва, яке і є головною причиною прагнення уникнути вибору між двома альтернативами розвитку. Звертає на себе увагу також факт взаємозалежності однозначного обрання європейського курсу Україною та демократизації Росії. "Існування такої "позаблокової" України буде перманентним подразником для Росії, постійним акумулятором, що живитиме тоталітарну свідомість росіян", – зауважує П. Жовніренко [*Україна і Польща 2000*, с. 71].

Тому інтеґрація з Європою становить на сьогодні єдиний сприятливий для української спільноти зовнішньополітичний вектор. Безкомпромісне і послідовне зближення з європейською спілкою націй є шансом для України остаточно перетворитися на згуртовану і впливову націю, яка володіє незаперечними перспективами на майбутнє. У сучасному світі Європа, що все більше асоціюється з Європейським Союзом, пропонує найсприятливіші умови для всебічного розвитку усіх залучених до цього "цивілізаційного проєкту" національних спільнот, передбачає відповідні умови для кристалізації націоналізму. Немає сумніву, що Україна, де чи не завжди домінував саме націоналізм, а не шовінізм, стала б органічною частиною цієї спілки.

Навіть більше, мусимо повністю погодитися з О. Пахльовською, що "складність ситуації полягає в тому, що, незважаючи на кризу в стосунках між Європою та Україною сьогодні, "бути чи не бути" України цілковито залежить від міри її інтеґрації в європейський консорціум. Можна дискутувати форми й динаміку цієї інтеґрації. Але поза всякою дискусією – категорична необхідність цієї інтеґрації, якщо майбутня Україна мислиться в категоріях держави, нації, культури, а не однієї з численних мовчазних периферій анахронічної агонізуючої імперії" [*Пахльовська О. 2001*, с. 78]. Європейська інтеґрація бачиться єдиним шансом для України ґарантувати

собі національну безпеку і, загалом, майбутнє високорозвиненої національної спільноти.

Головними внутрішньополітичними вигодами інтеґрації України в європейський простір є забезпечення демократичності політичної системи та правового поля, зміцнення безпеки громадян; в економічному плані вигоди від такої інтеґрації ще наочніші. У зовнішній політиці – це насамперед створення позитивного іміджу держави як важливого, послідовного і прогнозованого суб'єкта міжнародних відносин. Це, зрештою, входження до європейської сім'ї націй, до якої за головними цивілізаційними характеристиками типологічно належить Україна. "Європейська інтеґрація, таким чином, стає ключовою ланкою відкриття Україною світу, переходу від закритого тоталітарного до відкритого демократичного суспільства, відповіддю на антропологічний універсалізм глобалізації", – роблять висновки І. Бураковський, Г. Немиря і О. Павлюк [*Бураковський І., Немиря Г., Павлюк О. 2000*, с. 8].

К. Біла проаналізувала імперативи потенціалу української впливовості у європейському просторі та дійшла висновку, що до можливостей посилення впливу України на загальноєвропейські процеси треба відносити головно здійснення односпрямованої зовнішньої політики та вступ до НАТО [*Біла К. 2000*]. Справді, прагнення набути членство в НАТО мало б стати інтеґральною складовою європейського курсу України. Адже для переважної більшості європейських країн, а тим більше тих, котрі намагаються остаточно відірватися від "силового поля" Росії, НАТО становить ефективну і досі безальтернативну твердиню національної безпеки, є своєрідним ґарантом їхньої європейськості. Тому недаремно колишній посол Польщі в Україні Є. Козакєвіч зазначив: "Невизначеність української політики щодо розширення НАТО, скоріш за все, зумовлена нездатністю чи принаймні небажанням українських політичних еліт чітко окреслити політичні пріоритети держави та комплекс національних інтересів, тобто сформулювати українську *reason d'Etat*." [*Козакевич Є. 1999*, с. 87–88]. Тож "яким чином Київ сподівається уникнути ролі "розмінної монети" і зведення України до об'єкта геополітичного торгу між Заходом і Росією?" – ставить він зовсім не риторичне питання [Там само, с. 93].

Отже, стратегічний вибір України на користь Європи повинен складатися з двох головних компонентів: реальне, а не декларативне й абстрактне залучення до процесу європейської інтеґрації, що беззаперечно ототожнюється сьогодні із членством у Європейському Союзі, а також дієве просування на шляху до вступу в Північноатлантичний альянс. Ці дві складові європейського курсу України, зрозуміло, мали б доповнюватися активізацією двосторонніх стосунків з усіма європейськими країнами.

Варто звернути увагу й на інший аспект української "цивілізаційної дилеми". Геополітична невизначеність України – це не тільки українська проблема. Ця невизначеність значною мірою перешкоджає розбудовувати нову Європу, де Україна мала б посісти вагоме місце. Вже тільки специфіка геополітичного становища України, розглянута вище, у жодному разі не залишає Україну сам на сам із своїм вибором зовнішньополітичного вектора розвитку. Сьогодні відчувається великий тиск на Україну з боку конкуруючих між собою сторін, що не сприяє ані внутрішній стабільності держави, ні реалізації суверенних українських інтересів на світовій арені. Дається взнаки стратегічне положення країни. Можна з певністю прогнозувати, що цей тиск зростатиме і надалі, аж до остаточного приєднання України до однієї зі спілок – Європи (Європейського Союзу і НАТО) чи контрольованої Росією Євразії (Євразійського Економічного Співтовариства, реанімованого СНД тощо).

Підсумовуючи, зазначимо, що на сьогодні найбільш обґрунтованим є виокремлення трьох альтернатив зовнішньополітичного курсу України (таку модель пропонує, наприклад, М. Михальченко [*Михальченко М. 2001*, с. 67–68]).

1) Європейський вектор. Це достатньо важкий і тривалий шлях, який вимагає мобілізації та цілеспрямованості усього суспільства, зокрема у здійсненні кардинальних реформ у політичній, економічній, правовій, психологічній та інших сферах буття спільноти. Однак важитиме також і "об'єктивний" чинник, а саме сприятлива або, навпаки, некорисна для України кон'юнктура європейської інтеґрації, що залежатиме насамперед від інтересів лідерів об'єднаної Європи. Швидше за все, реалізація європейського курсу матиме еволюційний характер. Саме у цьому випадку Україна матиме шанс сповна

використати позитивні моменти реґіональних альянсів з найближчими європейськими сусідами, а в дальшій перспективі – сформувати навколо себе достатньо автономну від домінантної сьогодні в Європі західної частини континенту впливову центрально-східну субреґіональну структуру.

2) Євразійський вектор. Шанси збереження самобутності та соборності за умови реалізації цього курсу в України будуть мінімальні. Справа тут не лише у неприхованій аґресивності російського євразійства щодо українськості, а й у незбігу національних підвалин української нації, сформованих загалом у європейському цивілізаційному середовищі, і східного характеру євразійської спілки. Навіть за умови нейтралізації впливу російського шовінізму Україна змушена буде або асимілюватися і перетворитися на справді євразійську країну, втративши таким чином свою сучасну ідентичність, або культурно протиставити себе усьому навколишньому середовищу, що не могло б тривати довший час, і врешті-решт все одно стати новою, євразійською, спільнотою. Крім того, звертає на себе увагу факт набагато нижчого в порівнянні з європейським соціально-економічного рівня розвитку націй на схід від України, що є і, судячи з усього, ще довго залишатиметься істотним недоліком євразійського напряму інтеґрації.

3) Самоізоляція. Як вказувалось вище, в сучасних геополітичних умовах це малоперспективний і загалом невиправданий курс. Він вимагає неймовірних зусиль та використання значних ресурсів для забезпечення самодостатності, якщо така сьогодні можлива в принципі. Це неодмінно відволікатиме ресурси і зусилля спільноти від вирішення важливих внутрішніх проблем. Крім того, така стратегія пов'язана з великими зовнішніми ризиками. Найперше, це можливість перетворитися на "буфер" між двома цивілізаційними спілками або, що гірше, на "розмінну монету" у великій геополітичній грі між ними. Спроба реалізації такого курсу передбачає граничну мобілізацію усієї нації, що, за умов перспективи отримання сумнівної користі від такої політики, є малоймовірним. Проте цілком реальною виглядає можливість імітувати досягнення такого "третього шляху" під прикриттям націоналістичної або й шовіністичної демагогії. Насправді це буде означати приховану стагнацію, відсутність справжнього розвитку, що в короткому часі може закінчитися національною катастрофою – занепадом і поглиненням української спільноти окремими націями або об'єднаннями.

Можна з певністю стверджувати, що від остаточного вибору одного з цих векторів залежить і майбутній внутрішній розвиток та стан української спільноти, і поведінка України у міжнародних відносинах та її сприйняття у світі. Від цього вибору багато в дечому залежатиме також і майбутнє усього реґіону.

Повертаючись до наведених вище українських геополітичних концепцій, поряд з одною з головних прагматичних цілей – за допомогою тверезих геополітичних розрахунків обґрунтувати необхідність негайної зміни російського вектора розвитку України, – що чітко проглядає у цих авторів, підкреслимо ще одну особливість їхніх доктрин. Спостерігаємо виразне напучування про необхідність формувати міцне реґіональне об'єднання націй, у якому українська посіла б гідне свого потенціалу місце. Важливість створення такої спілки для України була очевидною тоді, коли лютував шовінізм Росії та окремих європейських націй, але залишається відчутною і тепер, коли можемо говорити не лише про збереження українства, а й його розвиток та реалізацію усього комплексу національних інтересів. Геополітичне становище і можливості України спонукають її не тільки долучатися до інтеґраційних процесів, а й ініціювати і в майбутньому, можливо, коригувати їх.

Наявні сьогодні обставини дозволяють достатньо легко ідентифікувати пріоритетність геополітичного поля реалізації таких планів із Центрально-Східною Європою. Споріднені між собою аналогічними перевагами і проблемами, подібними національними інтересами, а часто ще й спільною історією, країни цього субреґіону, насамперед Естонія, Латвія, Литва, Білорусь, Україна, Польща, Словаччина і Молдова, вже зараз становлять певну єдність, яка може за досить короткий термін трансформуватися у спілку націй загальноєвропейського чи

виняткове місце в якій, зрозуміло, відводилося польській, мала б становити силу, що здатна була протистояти Німеччині та, насамперед, Росії. Сьогодні Польща, намагаючись остаточно "європеїзуватись", позбувшись небезпек, що виходять від Росії, заснувала зовнішню політику щодо своїх найближчих східних сусідів на такому ж принципі. Незалежну Україну, Литву і Білорусь польські геополітичні стратеги і практики розглядають головно як своєрідний "буфер" між Республікою Польща і Російською Федерацією. Найвищі польські політики неодноразово підкреслювали, що суверенність цих держав належить до найбільших польських інтересів.

Однак Польща, як і більшість центральноєвропейських держав, не виявила особливої зацікавленості у побудові разом з Україною реґіональної системи безпеки чи якихось інших, ще тісніших структур. Україна, на відміну від Польщі, не продемонструвала реального прагнення щодо якнайшвидшої інтеґрації з рештою Європи, що було однією з причин знеохочення поляків до такої інституалізації відносин, а чи навіть її планування у найближчому майбутньому. Це могло б призвести до зниження європейських стандартів та уповільнити процес входження Польщі до ЄС і НАТО. "Так чи так, проте навіть Польща, найважливіший геополітичний чинник у Центральній Європі, єдина держава субреґіону, що виробила ориґінальну концепцію "багаторівневих" відносин з московським центром та його колишніми республіканськими периферіями – Києвом, Мінськом і Вільнюсом, зіткнулася із серйозними труднощами в процесі побудови своєї східної політики, надто ж – довготривалих стратегічних взаємин з Україною," – пише Козакевіч [*Козакевич Є. 1999*, с. 94].

Звичайно, істотними були й об'єктивні причини відмови нової польської зовнішньої політики від ідеї розбудови Центрально-Східної Європи як впливової спілки націй. Цей терен, країни якого проходили важкий етап трансформації, справедливо оцінювався загалом як нестабільний і потенційно конфліктогенний. Звідси й невдача концепції нейтральності як альтернативи у сфері національної безпеки Польщі, яку запропонував на початку 1990-х рр. міністр оборони П. Колоджейчик. Вже через дуже короткий час її остаточно відкинув міністр закордонних справ К. Скубішевскі. Ідея пріоритетного

розвитку субреґіональної співпраці мала у зіставленні з геополітичними реаліями реґіону істотні недоліки. "Навіть якщо б таке угруповання і було створено, то ця система однаково трактувалася б предметно, тобто постійно здійснювалися б спроби розігрування своїх сценаріїв у реґіоні державами ззовні", – переконаний Р. Кузьняр [*Kuźniar R. 2001*, с. 76].

Тому субреґіональна інтеґрація, насамперед як альтернатива національної безпеки, не стала предметом серйозного зацікавлення польської закордонної політики. "Ми вирішили, що краще синиця в жмені, аніж журавель у небі, і націлилися на реально чинну систему безпеки, не чекаючи на роками неясно змальовувану нову архітектуру європейської безпеки", – зауважив С. Цьосек [*Ciosek S. 2000*, с. 48]. Польща взяла недвозначний курс на інтеґрацію у загальноєвропейський простір, визначивши своїми зовнішньополітичними пріоритетами вступ до НАТО і ЄС.

Сучасні пріоритети і завдання польської зовнішньої політики сформулював міністр закордонних справ Б. Ґеремек у поданому 8 квітня 1999 р. Сеймові звіті, підтриманому усіма депутатськими фракціями. На перше місце поставлено завдання приєднання Польщі до європейської інтеґраційної системи і активна участь у роботі Північноатлантичного Союзу. Передбачено також підтримувати якнайширші двосторонні стосунки з головними партнерами – США, Німеччиною, Францією, Сполученим Королівством та Італією, зміцнити позиції Польщі у реґіоні, утримувати політичну відкритість та готовість до співпраці з Росією і належно оцінити стратегічне значення України. Загалом, уся польська зовнішня політика протягом останнього періоду підпорядкована першорядній меті – інтеґрації з Європою, а ширше – із Заходом. Ментально перебуваючи вже на Заході, Польща усіма силами прагне насамперед зміцнювати свою євроатлантичну орієнтацію. Серед чільних пріоритетів фігурує європейська політика, зокрема поступ у процесі інтеґрації з ЄС, адаптація до натовських стандартів, участь у європейській політиці безпеки. Особливий акцент робиться на економічній безпеці та створенні позитивного іміджу Польщі. Серед далекосяжних амбітних планів треба відзначити формування позиції лідера Центрально-Східної Європи, яке реалізується через підтримку євроатлантичних

устремлінь інших держав реґіону і розвитку реґіональної співпраці [Див. *Rocznik strategiczny 2001*, с. 356–378].

Європейський вектор зовнішньої політики Польщі поділяється на дві головні складові частини: НАТО і Європейський Союз.

Вступ до НАТО став найважливішим пріоритетом закордонної політики Польщі з кінця 1992 р. Відображенням і разом з тим інструментом цього стали ухвалені у листопаді 1992 р. два документи: "Засади польської політики безпеки" та "Політика безпеки і оборонна стратегія Республіки Польща". У цих документах було вперше офіційно задекларовано, що "стратегічною ціллю Польщі у 1990-х рр. є отримання членства Польщі в НАТО" [*Kuźniar R. 2001*, с. 81]. На думку І. Кобриньскої, це зумовлювалося, по-перше, прагненням остаточно утвердити і формувати інституційні підвалини "європейської тотожності" Польщі; по друге, істотними загрозами, пов'язаними з планами Росії щодо Центрально-Східної Європи; по-третє, актуальними серед наукової і частково політичної еліти побоюваннями щодо відродження німецького мілітаризму [*Kobryńska I. 2000*, с. 72].

Членство в НАТО стало предметом стратегічного плану – так званої стратегії членства, – згідно з яким вступ до альянсу було підпорядковано багатьом іншим питанням польської зовнішньої політики, а його досягнення реалізувалось у всіх найважливіших напрямах і аспектах цієї політики. "Інтенсивність намагань отримати членство в Союзі була така велика, що вже через кілька місяців – до середини 1993 р. – усі на Заході (столиці держав-членів, штаб-квартира, ЗМІ) були свідомі однозначності польських зусиль у цій справі" [*Kuźniar R. 2001*, с. 91]. Рішучість поляків пояснювалась загалом трьома неписаними елементами зовнішньополітичної стратегії: по-перше, прагненням остаточно утвердитись і надати інституційні рамки "європейської тотожності" польській нації; по-друге, побоюванням реалізації планів Росії щодо Східної Європи, насамперед щодо Білорусі та України; по-третє, недовірою до Німеччини, пов'язаною з пророкованим багатьма польськими істориками і політологами відродженням німецького мілітаризму.

Активність Польщі в питанні членства розвивалася у всіх важливих напрямах: найважливішим був американський напрям з огляду на роль США в процесах прийняття рішень в організації; істотним було також заручення підтримкою ключових західноєвропейських країн; що ж до Росії, то тут було проведено низку заходів, щоб нейтралізувати її протиставенство з розширення НАТО на схід. Найбільш напруженими і продуктивними для Польщі у цьому питанні стали 1996–1997 рр., які зрештою принесли історичну ухвалу про запрошення Польщі разом з Чехією та Угорщиною до обговорення умов їхнього членства в НАТО, прийняту на самміті організації у Мадриді 8–9 липня 1997 року. У квітні 1999 р. Польщу офіційно прийняли до НАТО.

Прийняття Польщі до НАТО під час Вашингтонського самміту 23–25 квітня 1999 р. безперечно стало найбільшим успіхом польської дипломатії останнього періоду. Це значною мірою обумовило, як зазначають польські експерти в авторитетному щорічнику з аналізу зовнішньої політики Польщі у розділі під промовистою назвою "Бочка меду...?", "об'єктивно кращі передумови для розширення горизонтів нашої закордонної політики, залучення до вирішення глобальних проблем. Зросли можливості здійснення активної реґіональної політики" [*Rocznik strategiczny 2000*, с. 344].

Після входження до НАТО найважливішою метою Польщі стало членство в ЄС. До реалізації цього завдання долучилися усі органи законодавчої та виконавчої влади. Найважливішими віхами на цьому шляху дотепер стали: положення про асоціативне членство Польщі в ЄС (набрало чинності 1 лютого 1994 р.), офіційна заява про прагнення вступити до ЄС (8 квітня 1994 р.), запрошення Польщі до переговорів про вступ (13 грудня 1997 р.).

М. Столярчик, згрупувавши арґументи "за" і "проти" входження Польщі до ЄС, виділив такі політичні та культурні моменти [*Stolarczyk M. 1999*, с. 83–103]:

1) (шанси і переваги) зміцнення безпеки – процес європейської інтеґрації трактувався країнами, які брали в ньому участь, як дуже важливий елемент зміцнення національної та міжнародної безпеки; зміцнення демократії – інтеґрація тут сприймається як засіб стабілізації політичної системи та внутрішньополітичного життя за західноєвропейськими стандартами; підвищення міжнародного значення – інтеґрація з ЄС

вважається можливістю досягнення державами-членами кращої політичної та економічної позиції у світі, збільшення впливу на ситуацію в інших країнах і реґіонах Європи; можливість пересилення традиційної дилеми Польщі, зумовленої геополітичним положенням між Німеччиною і Росією через участь Польщі та Німеччини в тих самих інтеґраційних структурах та часткову "європеїзацію" Росії; підтвердження культурної належності Польщі до Західної цивілізації;

2) (загрози) значна втрата суверенності – національний суверенітет залишається для більшості поляків дуже істотною цінністю, як і більшість націй Центрально-Східної Європи, вони ще не "натішилися" своєю недавно отриманою незалежністю від СРСР; непомірний розвиток внутрішньодержавного реґіоналізму – підтримувана ЄС реґіональна політика (реґіони і єврореґіони) за певних обставин здатна спричинитись до дезінтеґрації цілісного національного організму; побоювання геґемонії Німеччини в Європі – використання Німеччиною європейських структур для реалізації вузько національних інтересів, зокрема домінування в реґіоні; входження Польщі в ЄС як поглиблення поділу Європи на східних кордонах Польщі; загроза втрати національної ідентичності у наднаціональній Європі.

Стає все більш очевидним, що Польща істотно просунулася на шляху трансформації своєї національної ідеології. Певні успіхи у подоланні негативних елементів традиційного польського вивищення на тлі природних суперечностей процесу оновлення можна прослідкувати на прикладі сприйняття загалом громадянства нових реалій усередині Польщі та за її межами. У ставленні польського суспільства до європейської інтеґрації можна виділити три етапи. Спершу, одразу ж після звільнення від комуністичної системи, поляки були рішучі та єдині щодо європейського вектора розвитку. "[...] Польщу і поляків об'єднала символічна інтерпретація Європи. Коли ми говорили про Європу, то мали на увазі тьмяний історично-духовний спосіб життя, з яким були пов'язані протягом віків і від якого нас у певному часі було брутально відірвано" [*Łegutko R. 1998*, с. 10]. Проте вже незабаром, на початку 1990-х рр., виник поділ на два ідейні спрямування – "уніфікаційний" і "національний", який значною мірою поляризував польське суспільство у питанні європейської інтеґрації. Однак певну

штучність такого поділу у польському випадку демонструє та обставина, що його ініціаторами стали ті сили, які ідентифікували себе як рішуче "проєвропейські" (ліві) і які послуговувалися таким ефективним політичним інструментом, як виокремлення і осуд "антиєвропейського" напряму (правих). Насправді ж під сумнів не ставився сам європейський вектор розвитку польської спільноти, йшлося хіба що про форми та інтенсивність інтеґрації. Тому з часом цей антагонізм, від якого виграла насамперед посткомуністична номенклатура, втратив гостроту і переродився у цілком природне протистояння "євроромантиків" та "європрагматиків".

Зрозуміло, що рішучий курс на європейську інтеґрацію вже сам по собі може трактуватися як відображення значної прагматизації польського світогляду. Специфічно польський характер виміру вивищення структури національної ідеології, який ми означили як "шляхетство" і розглянули в попередньому розділі, без його істотної корекції був би не здатний реалізувати подібну стратегію. Адже справа не лише в тому, що сучасна польська політика засновується на відкиданні самоізоляції, властивої для минулого розвитку спільноти, інтеґруючись у Європу і прагнучи всебічної співпраці з членами міжнародної системи. Як зауважив Я. Н. Єзьораньскі, сучасна польська політика виразно контрастує з політикою міжвоєнного періоду, коли Польща "мала конфлікти зі всіма" [*Jeziorański J. N. 2000*, с. 9]. Сьогодні польська нація загалом демонструє реальне прагнення подолати шовіністичний спадок попередніх епох. Поглиблення польсько-українського, польсько-литовського і польсько-німецького порозуміння свідчать про це якнайбільше.

Однак помітною є й істотна контроверсійність цього процесу корекції національної ідеології. Вдало проілюструвати це можна за допомогою виділення її "романтичних" і "прагматичних" елементів, де перші слід тлумачити радше як успадковані від традиційного польського вивищення, а останні – як елементи нового світогляду. "Польська романтика, здається, надто сильно переважує прагматику геополітичного становища на світі, що нині формується. Настільки, що засоби масової інформації вибудовують занадто оптимістичне бачення Польщі та Європи. Одне десятиліття однаково не може перекресли-

ти тисячолітній досвід", – зауважує Т. Бодьо [*Bodio T. 2000*, с. 128]. Сьогодні стає зрозуміло, що новітній геополітичний перелом обумовив для Польщі не лише наочні переваги, а й істотні виклики. Не дивно, що ейфорія початку 90-х рр. XX ст. поволі поступається тверезому поглядові на геополітичну ситуацію, і це дозволяє полякам помітити численні проблеми, пов'язані з місцем і роллю Польщі в Європі та світі. "Констатації того, що ми інтеґруємося з європейськими структурами, вже не досить" [Там само].

Тяжіння старого світогляду відчувається хоча б у сприйнятті поляками самого образу Європи. Переосмислення нового місця Польщі в Європі наштовхується на цілий шар стереотипів і міфів у національній свідомості. Найпотужнішими з них виявилося бачення Польщі як "християнського муру", яке й досі впливає на погляди пересічного громадянина і політика. Як пише К. А. Пашкєвіч, у свідомості поляків досить виразно проглядає двоїстий образ Європи. З одного боку, це ототожнення її з культурною та історичною спільністю, "латинською" цивілізацією, де Польщі завжди знайдеться місце, та ще й пов'язане з месіянською місією "захисту", "порятунку". Тому досі переважає трактування східноєвропейського елементу польської зовнішньої політики як альтруїстське і невдячне противенство азійсько-російським впливам, що націлені проти європейської цивілізації. З іншого боку, сприйняття Європи звужується до її благополучної західноєвропейської частини, що породжує почуття меншовартості та цивілізаційної дистанції [*Paszkiewicz K. A. 1996*, с. 16–17].

Прагматизм в усвідомленні наявної геополітичної ситуації та відповідних пріоритетів зводиться у цілому до таких елементів [*Bodio T. 2000*, с. 166]:

- два сусіди Польщі – Росія і Німеччина – є державами, кожній зокрема з яких, а тим більше двом одразу, Польща не здатна протистояти мілітарно;
- Польща трактується великими державами як країна "другого світу" і може не братися до уваги, якщо її життєві інтереси суперечитимуть інтересам цих держав;
- ґарантії безпеки, надані Польщі, можуть виявитися порожніми словами, якщо їх виконання створювало б загрозу для території країни-ґаранта;

- ґарантії безпеки однієї з сусідніх держав можуть призвести до її домінування, що означало б втрату Польщею повної свободи вибору власної політики безпеки;
- вірогідність ґарантій безпеки, наданих Польщі, є функцією слабкості або сили країни; слабка Польща не може розраховувати на тривкість ґарантій;
- Польща не спроможна самостійно забезпечити основи тривалої безпеки, але вона може здійснити це у співпраці з іншими державами.

Під час переговорів про вступ у штаб-квартирі НАТО в Брюсселі Польщі було поставлено 70 умов. З них, за оцінкою П. Войцєховского, було виконано тільки три. "Виникає запитання: чому за таких умов [Польщу] вирішено було прийняти в НАТО [...]? Відповідь лише одна – з геополітичних міркувань. Бо в інтересах США, Західної Європи, щоб територія старого континенту, яку займають Польща, Чехія, Угорщина, ніколи в майбутньому не потрапила до сфери впливу Росії, яка колись відродиться і стане сильною, великою державою. [...] З цього привілею, з якого скористалися три держави, на мою думку, не скористається більше жодна інша країна – ані Литва, ані Латвія, ані Словенія, а тим паче Україна, якщо колись вона захоче це зробити" [*Україна і Польща 2000*, с. 60]. Тому прагматична оцінка наявної ситуації наказує позбутися ейфорії та самозаспокоєння і активно працювати над зміцненням внутрішнього та зовнішнього, геополітичного становища польської нації, зокрема й завдяки посиленню її ролі у Центрально-Східній Європі.

Тим часом Я. Клочковскі звертає увагу на цілком конкретну проблему в польській зовнішній політиці, а саме відсутність цілісної стратегії інтеґрації до Європи, зокрема структур ЄС: "вже кілька років Польща прагне отримати членство в Союзі, однак більшість коментаторів визнають, що Польща не має доктрини інтеґрації" [*Kłoczkowski J. 1998*, с. 134]. Головна причина такої видимої слабкості польської зовнішньої політики, на його думку, полягає у незадовільному стані сучасної політичної думки: "Тож геополітична дискусія точиться аж надто мляво. Нечисленні голоси політичних мислителів, як правило, залишаються без відгуку" [Там само, с. 137]. Все ж, можна навести й інші причини такої ситуації. Оминаємо цілком

об'єктивні з них, такі, як невикрастилізуваність нової зовнішньополітичної еліти тощо. Звертає на себе увагу обставина, що курс на всебічне єднання з Європою все ще не встиг обіпертися на відповідну ідеологічну базу. "Романтизм" тут проявляється у певній "імпульсивності" сприйняття реалій, використанні передусім тактичних, а не стратегічних міркувань, та недооцінці потреби доповнення основного вектора елементами інших. Зрештою, достатньо промовистим є і той факт, що польська дипломатія має аналогічні з українською проблеми застосування поняття "стратегічне партнерство" (хоч і значно меншою мірою): такого характеру партнерство було якось проголошено з Киргизстаном [Див. *Nowakowski J. M. 2000*].

З успіхами інтеґраційної політики геополітичне становище Польщі змінилося не настільки кардинально, як це тлумачать "романтики". А чи може воно змінитися кардинально й у майбутньому, якщо європейське "силове поле" не пошириться далі на схід від польських кордонів? Ідея будь-що опинитися на Заході Європи є ніщо інше, як марне поривання, що суперечить прагматизмові. На це вказує на прикладі польсько-натовських стосунків К. Бахман: "якщо Польща сподівалася, що членство в НАТО дозволить їй опинитися у постялтинській Європі однозначно по західній стороні, то ці надії виявилися марними. Будучи в НАТО, Польща зовсім не є більше на заході, оскільки саме НАТО стало більш "центральним". Польща не увійшла до фортеці НАТО, бо в цей самий момент ця фортеця розчинилася" [*Bachmann K. 1998*, с. 304].

Зрештою, на цьому ще 1994 р. наголошував Ґеремек: "Мусимо усвідомлювати те, що поєднання Польщі із Заходом веде нас до ризикованої ролі східного бастіону-муру, ролі традиційної, але для Польщі надто дорогої. Однак вибір західної орієнтації нашої закордонної політики є вдалим і, у певному сенсі, не має альтернативи" [Цит. за: *Stolarczyk M. 1999*, с. 94]. Попри те, що безальтернативність європейського вектора Польщі та його основних компонентів – НАТО і ЄС – є справді безсумнівною, власне комплексна реалізація цієї політики залишається відкритою. І прагматичність у цьому питанні повинна полягати в ефективній "східній політиці", що має бути не лише активною (такою, яку ми спостерігаємо зараз), а й націленою на формування субреґіональної спілки націй, про що йшлося вище.

Тільки у цьому разі, на нашу думку, характеристика геополітичного положення Польщі трансформується з "буферної" держави в об'єднавчу "націю-міст" у Європі.

Проте можливість створення такої спілки залежить не лише від українського і польського чинників. Іншою визначальною зовнішньополітичною величиною тут залишається Росія.

2.2.3. Росія євразійська

Сучасна російська спільнота успадкувала від попередніх епох своєї історії, мабуть, найважчий тягар національної ідеології. Так склалося, що практично від початку формування нації тут значно переважали шовіністичні елементи ідеології. Що більше, цей шовінізм не мав вагомої альтернативи ні серед російської еліти, ані загалу спільноти. Специфічне російське месіянство, яке для реалізації визначених цілей не гребувало жодними засобами, перетворило росіян на войовничу націю, національні інтереси якої сягали далеко за межі власної спільноти і найчастіше ототожнювалися із зовнішньою експансією.

Із розпадом Радянського Союзу такий шлях Росії почав справедливо сприйматися як безперспективний. Постійні анексії чужих територій та приєднання окремих націй і народностей, чого вимагала ідеологія шовінізму, спричинились до значного розчинення у цій різноликій масі власне російського начала, що ризикувало перетворити увесь процес поступу нації на глухий кут. Адже, як пише Ґайдар, "територіальна експансія (останні прирощування були зроблені вже в 1945 р.) тільки заганяла Росію в "імперську пастку": з кожним новим розширенням території збільшувалось те, що треба охороняти, утримувати, освоювати. Це висмоктувало всі соки з нечорноземної метрополії. Росія потрапила в полон, в "колонію", в заручники до воєнно-імперської системи, яка виступала перед країною, що стояла перед нею навколішках, як її вічний благодійник і рятівник від зовнішньої загрози, як ґарант існування нації" [*Гайдар Е. 1997*, с. 52].

Однак брак націоналістичної альтернативи в минулому обумовив надзвичайно важкий процес переорієнтації пара-

дигми розвитку російської нації сьогодні. Відчутний поштовх наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. до демократизації внутрішнього національного життя і переходу від традиційного шовінізму в геополітичній стратегії до націоналізму, що передбачає мирне співжиття і взаємовигідне співробітництво з іншими націями, не отримав послідовного продовження у наступні роки. Росіяни опинилася у надзвичайно складній ситуації стратегічної невизначеності базових національних інтересів, вихід із якої вимагає однозначного вибору між націоналістичною і шовіністичною ідеологіями.

На сьогодні Росія значною мірою залишається державою з неусталеними засадами зовнішньої політики. "Російська зовнішня політика, незважаючи на активні намагання реалізувати ідею спадкоємності і наступництва, значною мірою втратила реальну зовнішню мотивацію. Масштаби її участі у міжнародних справах гіперболізуються штучно, що переважно пов'язано зі станом національної ментальності і традиціями московської зовнішньої політики", – пише Дергачов [*Дергачов О. 2000*, с. 100–101]. Він виокремлює два блоки інтересів, якими керується Росія у стосунках із зовнішнім світом, зокрема Заходом. Перший відображає пріоритет цивілізаційної самобутності та геополітичної самодостатності. Це передбачає елементи автаркії, протекціонізму в економіці, жорсткість у підходах до проблем безпеки, у цілому антизахідну спрямованість російської політики. Другий блок пов'язаний з об'єктивною потребою нарощування ресурсів розвитку, що можливо лише за умов інтенсифікації співпраці у міжнародній системі, де переважають впливи західних держав. На практиці Росія змушена провадити комбінований курс, намагаючись поєднати ці загалом непоєднувані блоки.

Уже тільки окреслення головного кола імперативів, що формують сучасну зовнішню політику Росії, вказує на центральність цивілізаційної проблеми. Ця проблема, як і в українському та польському випадках, є визначальною для всебічного розвитку спільноти, і не лише для суто зовнішньополітичної орієнтації. Однак її специфіка на російському ґрунті полягає в тому, що власне цей цивілізаційний момент має вирішальне значення для вибору між націоналізмом і шовінізмом.

Справа в тому, що протягом усієї своєї історії Росія, спочатку Московське царство, потім Російська імперія та СРСР, внаслідок певних об'єктивних, але найбільше суб'єктивних обставин претендувала на статус незалежного від інших цивілізаційних систем політичного, економічного і навіть культурного центру. Самодостатність, винятковість і абсолютна вищість були невід'ємними рисами національної свідомості росіян, на яких будувалося сприйняття місця і ролі Росії у світі. Таке бачення російської нації було настільки тотальним і виразним, що буквально вкоренило месіянський тип національного думання, який ідеологічно підніс Росію до окремої цивілізації, зрозуміло, найважливішої і найперспективнішої.

Для нас важливо тут не з'ясовувати об'єктивних підстав для таких засад, зрештою, досить детально розглянутих у параграфі 2.1.3, а радше дати їх сучасну ідеологічну інтерпретацію. Найпослідовнішою і найвпливовішою сьогодні є, безперечно, євразійська течія, що безпосередньо впливає на творення політики Російської Федерації.

Євразійський рух зародився на російській еміґрації у 1920 р. у Софії, своє продовження отримав у Празі, Парижі, Берліні стараннями Н. Трубєцкого, Л. Карсавіна, Н. Лосского, Ґ. Флоровского, В. Зєнковского, Ґ. Фєдотова, Ґ. Вєрнадского і багатьох інших. Своїми досить ориґінальними ідеями він задекларував новий "російський шлях", який передбачав тлумачення Росії як своєрідного сплаву європейського і надто азійського культурно-географічного елементів, що, однак, є окремою цивілізаційною цілістю, відмінною і від Європи, і від Сходу. "Російські люди і люди народів "Російського світу" не є ні європейці, ні азіати. Зливаючись з рідною наколишньою стихією культури і життя, ми не соромимось визнати себе – євразійцями", – зазначалось у передмові до програмного збірника "Вихід до Сходу" (1921 р.) [*Предисловие к сборнику 1999*, с. 242]. Основними компонентами цієї концепції, на думку російського історика В. Шнірельмана, були ідеї замкненого географічного і культурного світу Росії-Євразії, ієрархічної побудови культури на принципах "соборності", духовної сутності культури, ідеологічної єдності на підставі "загальноєвразійського націоналізму", елітарного розчленування культури на "верх" і "низ" [Див. *Кресіна І. 1999*, с. 101]. У політичному

сенсі це була спроба порозумітися з новими російськими реаліями, визнати радянську систему як органічний російський феномен. Однак це формальний бік.

Новизна євразійства у багатьох його засадах була відносною. Воно прекрасно вписувалося у мозаїку вже існуючих течій російської думки, спиралося на традиційні російські цінності (хоч, можливо, по-іншому трактувало деякі з них), було покликане розв'язувати старі російські проблеми. Найбільше відчувалася спорідненість із слов'янофільством. Дарма що живильним джерелом російськості, тобто євразійства, вважали не Київську Русь, а імперію Чінґіс-хана, яку, за цією концепцією, слід однозначно вважати благом, оскільки без неї Росії не було б взагалі.

Головним моментом, який єднав євразійство з багатьма іншими російськими концепціями, було підкреслення своєрідності культури Росії, що неодмінно свідчило, на думку цих ідеологів, про існування відрубної російської цивілізації. Варто наголосити, що поняття "Євразія", "євразійський" ставали синонімами "Росія", "російський". Причому така синонімічність набувала буквального значення. Так, геополітично кордони Євразії покривалися з історичними кордонами Російської імперії, інтерпретованої цими ідеологами у відомому ключі – як власне російської (*исконно русской*) землі. У цьому, на нашу думку, проглядається найістотніша утилітарність цієї ідеології і головна причина визнання євразійцями радянської імперії як реалізатора ідеї євразійства у геополітичному і культурному вимірах.

Євразійство, таким чином, творило лише ланку в традиційній російській ідеології, пристосовану до нових геополітичних умов, її відміну. Як пише З. Опацкі, євразійський напрям "перегукувався з деякими ідеями Філотея, Москви – Третього Риму, ідейних суперечок XIX ст., насамперед думки російського слов'янофільства, концепцій Н. Данілєвского, К. Леонтьєва і В. Соловйова. Словом – нова концепція була міцно вкорінена в російській інтелектуальній традиції XIX століття" [*Opacki Z. 1998*, с. 308]. Ця вкоріненість полягала передовсім у спробі обґрунтувати існування чергової російської імперії у наявних кордонах, незважаючи на очевидне поривання до відокремлення поневолених нею націй, пояснити російську "винятковість" і "вищість", а також необхідність боротьби з іншими націями та спілками через проголошення нової, євразійської, себто російської, цивілізації.

Однак євразійство міцно пов'язувалось не лише з минулими доктринами. Цілком певний був його зв'язок з панівною ідеологією у СРСР. Навряд чи тут мало місце штучне калькування ідеологічних засад з одного чи іншого боку. Швидше за все, єдність ця була природною, обумовленою спільним ідеологічним полем – традиційним російським шовінізмом – та новими історичними обставинами. "Сприйняття Радянського Союзу як моделі [євразійської] держави не була лише вибором з-поміж меншого зла, що виходило з наявної ситуації. У розумінні ідеологів євразійства ця система якоюсь мірою реалізовувала їхнє бачення ідеальної держави. Вона мала бути так званою державою правди, що протиставлялось фальшивій, тобто західноєвропейській, державі", – наголошує цитований вище Опацкі [269, с. 314]. Євразійство містило чимало "радянських ідей і в цьому сенсі було частиною так званого зміновіхівства", йдучи у фарватері правого більшовизму. У радянській ідеології євразійство містилося насамперед у пропагандистських постулатах про СРСР як найдовершенішу форму суспільного ладу – окремий мікрокосм, що завдяки посіданню істини може і повинен нав'язувати свої правила решті світу, а також визнання нарівні зі слов'янським державотворчим елементом ще й так званого туранського.

Тому нема нічого дивного, що євразійське тлумачення російської ідеї було спробою віднайти нову формулу противенства між Росією і Європою, створити концепцію, що вже у нових умовах пояснила б відмінність та ворожість європейської культури щодо російської. Цей момент, пошук ворога, який неодмінно міфологізується, отримуючи статус "світового зла", "глобальної загрози" тощо, є звичним для шовіністичної ідеології. Однак в євразійському випадку він є тим більше традиційний, тому що успадкував від попередніх подібних концепцій, насамперед слов'янофільства, саму формулу протистояння – "Росія–Європа".

Євразійське письмо сьогоднішньої Росії представлене багатьма авторами, які синтезували напрацювання попередніх поколінь євразійців із новими віяннями. Провідне місце,

безперечно, займає А. Дуґін. Він, на відміну від багатьох інших євразійських ідеологів, максимально відверто викладає свої думки, пропонує недвозначні шляхи досягнення поставлених цілей. Для підтвердження цього можна було б обмежитися лише такою цитатою з першого російського навчального видання з геополітики, що стало бестселером: "Існування України в нинішніх кордонах і з нинішнім статусом "суверенної держави" тотожне нанесенню страхітливого удару по геополітичній безпеці Росії, рівнозначне вторгненню на її територію. [...] Подальше існування унітарної України неприпустиме". [*Дугин А. 1997*, с. 379–380]. Як і його попередники, Дуґін стверджує, що Росія є синтетичним поєднанням євразійського Заходу (Європи) і євразійського Сходу (Азії), одначе вона є чимось третім, ні Європою, ні Азією. До того ж він наголошує, що Росія тотожна Євразії. Теорія Дуґіна цілковито заснована на традиційних російських світоглядно-політичних імперативах: 1) месіянстві ("Російський народ безумовно належить до числа месіянських народів. [...] Це проявляється у непохитній вірі росіян у фінальне торжество Правди, Духу і Справедливості, причому не лише в межах російської держави, а й усюди" [Там само, с. 189, 191]); 2) імперськості ("Одним з насущних геополітичних потреб Росії є "збирання Імперії". [...] Якщо Росія негайно не почне відновлювати Великий Простір, тобто повертати у сферу свого стратегічного, політичного і економічного впливу тимчасово втрачені євразійські простори, вона ввергне в катастрофу і саму себе, і всі народи, які проживають на "Світовому Острові" [Там само, с. 171–172], "нова Імперія повинна бути євразійською, великоконтинентальною, а в перспективі – Світовою. Битва за світове владарювання росіян не закінчилась" [Там само, с. 213]); 3) антизахідництві ("Заперечення атлантизму, відкидання стратегічного контролю США і відмова від верховенства економічних, ринково-ліберальних цінностей – ось та спільна цивілізаційна база, той спільний імпульс, що відкриють шлях міцному політичному і стратегічному союзові, створять осьовий кістяк грядущої Імперії" [Там само, с. 216]).

Однак Дуґін, як зазначалося, зовсім не самотній у своїх потугах ідеологічно обґрунтувати євразійський шлях російської спільноти. Заслуговує на увагу праця московської дослідниці І. Орлової "Євразійська цивілізація" (1998 р.). Автор сконцентрувалася на інтерпретації Росії як ядра євразійської цивілізації – особливої географічної, соціально-історичної та соціально-культурної спільноти, яка в цілому збігається з кордонами колишньої Російської імперії та імперії комуністичної. "Після розпаду Радянського Союзу змінилися політичні форми об'єднання людей на пострадянському просторі, але глибинне, сформоване багатовіковою історичною традицією усвідомлення спільності та взаємного тяжіння у більшої частини етносів й окремих індивідів збереглося. [...] Просуванню усвідомлення цієї спільності від рефлекторного рівня до чітко вираженої ідеї, до практичних дій, як нам уявляється, може сприяти наука, засоби масової інформації, державна політика", – пише Орлова [Цит. за *Кузьменко В. П. 2000*, с. 234]. Автор цього євразійського письма також не приховує наскрізної "москвоцентричності" своєї концепції: "Для чого нам це потрібно? [...] на наше глибоке переконання, Росія відродиться, лише усвідомивши себе євразійською державою, і об'єднання навколо Росії самостійних євразійських держав надасть нового імпульсу розвиткові євразійської цивілізації, що зазнає другої за століття найтяжчої кризи" [Там само, с. 234].

Доводиться констатувати, що сучасне євразійство є не стільки чіткою доктриною, скільки часом важко означуваним, але завжди легко вловлюваним стилем геополітичного мислення та політичної доктрини, підпорядкованих єдиній меті – леґітимізувати палко відчувану росіянами національну винятковість та месіянську роль і, головне, втілити їх в особливу суспільно-географічну реальність. Проєктів такого втілення дуже багато. Вони не становлять цілісної теорії, нерідко істотно відрізняючись одне від одного. "Зазвичай євразійство змішане і з комунізмом, і з космізмом, і з націоналізмом. Тому незгоди виникають мало не з усіх питань, аж до того, з ким укладати союзи в майбутній світовій війні: з Японією чи з Китаєм?" – зауважує І. Жданова [*Жданова І. 2001*, с. 6]. Проте ці відмінності є все ж тактичного характеру і не розходяться в головному. Крім того, набагато помітнішою, ніж у випадку "класичного" євразійства – першої половини XX ст., є поєднуваність і навіть взаємодоповнюваність цього ідеологічного напряму з іншими. "У "старому" "патріотичному таборі" (кому-

ністи та монархісти) євразійські ідеї співіснують із концепцією "слов'янського братерства", православ'ям і антисемітизмом. Вибір "патріотами" тієї чи іншої риторики публічного виступу – усного або письмового – щоразу залежить тільки від "інформаційного приводу", обумовленого географічно. Якщо йдеться про Казахстан, застосовується євразійство, якщо про Білорусь – слов'янство тощо" [Там само, с. 6].

"Євразійські патріоти", як і більшість ультрашовіністичних угруповань, користуються дуже незначною підтримкою загалу російської спільноти, перебувають на марґінесі політичного життя. Однак справжня небезпека євразійства не у воєнізованих радикальних угрупованнях, що привертають до себе багато уваги, але не здатні істотно впливати на політику держави. Справа у сформульованій та усвідомленій ідеї, що знаходить собі підтримку і в пересічного, цілком "мирного" обивателя, і у владного істеблішменту. Євразійство занадто проникливо "промовляє" до російської свідомості та міфології, загострюючи відчуття спільності з традиційним ідейним полем, щоб бути проігнорованим росіянами у своїх головних принципах.

Не лише російські комуністи, що заступають чільні позиції в Думі та деяких інших органах влади, сповідують євразійство. Хоча, треба визнати, саме вони є найбільшими прихильниками цього руху, відверто спираючись у своїх програмних документах на євразійський шовінізм як на ідейну базу відновлення Радянського Союзу. Ґ. Зюґанов у своїй праці "Сучасна Російська Ідея і Держава" (1995 р.) вказує, що Росія є хранителькою стародавньої духовної традиції, фундаментальними цінностями якої є колективізм, державність і прагнення втілити найвищі ідеали на Землі, і, хоча в основі її лежить могутнє мононаціональне ядро великоросів, малоросів і білорусів, вона є складною етногеографічною спільністю; Росія, на думку Зюґанова, є головною опорою євразійського блоку, противагою геґемонізмові США і атлантичного Великого простору [Див. *Кресіна І. 1999*, с. 103].

У застосуванні головних засад євразійства державною владою загалом, євразійство фактично перетворюється на російський варіант геополітичної стратегії. Це стає все наочнішим з огляду на тотальне використання самого поняття "геополітика" в офіційній риториці: попри цілком "нейтральне" та універсальне значення цього терміна не можна не враховувати специфічний сенс, якого він набуває на російському ґрунті, де переважна більшість геополітичних концепцій є відверто або ж приховано шовіністичними. "Євразійське вторгнення в російський ідейний простір відбулося повною мірою. Річ навіть не у тих чи тих словах, а в поширенні певного способу мислення, – зауважує Жданова. – Хоч як прикро, Дуґін має рацію, стверджуючи, що слово "геополітичний" в устах Путіна слід тлумачити за його, дуґінським, "підручником" "Основи геополітики", виданим 2000 року третім виданням" [*Жданова І. 2001*, с. 6].

Тут можна навести цитату з "Концепції національної безпеки" Російської Федерації редакції 1996 р.: "З геополітичної точки зору Росія займає унікальне географічне положення в Євразії, що в поєднанні з продуманою політикою дає їй можливість відігравати важливу стабілізаційну роль у глобальному балансі сил" [*Послание Президента 1996*, с. 24]. З аналогічних позицій виходить і "Концепція зовнішньої політики Російської Федерації" від 28 червня 2000 р.: "Особлива риса російської зовнішньої політики – збалансованість. Це обумовлено геополітичним положенням Росії як величезної євразійської держави, яке вимагає оптимального поєднання зусиль у всіх напрямах. Такий підхід зумовлює відповідальність Росії за підтримання безпеки у світі і на глобальному, і на реґіональному рівнях [...]" [*Концепция внешней политики 2000*, с. 5]

Іншим прикладом впливу формованої віками ідеології на зовнішньополітичні орієнтації Російської Федерації є комплекс "великодержавності". Йдеться передовсім про політичну риторику: "Національні інтереси Росії у міжнародній сфері полягають у забезпеченні суверенітету, зміцненні позицій Росії як великої держави – одного з впливових центрів багатополярного світу", – постулює "Концепція національної безпеки Російської Федерації" від 10 січня 2000 року [*Концепция национальной безопасности 2000*, с. 4]. Ця риторика все ж підкріплюється відповідною поведінкою. "Немає значення, якою б слабкою вона не була, Росія однаково ідентифікує себе в очах своїх та інших як велика держава", – зауважує Р. Ґ. Сані [*Suny R. G. 1999*, с. 150]. Цікаву думку висловила Кресіна: "Російське

великодержавне мислення – прояв знаково-смислового емпіризму. Смисли зовнішньої політики на кшталт “національної безпеки”, “величі держави” прив’язуються до зовнішніх емпіричних знаків. Мислення не розгортається у власному ціннісному середовищі, а пересувається між емпіричними знаками “Захід”, “іслам”, “жовта загроза”, “атлантизм”, “Євразія”. Після провалу спроб апеляцій до трансцендентних цінностей комунізму основними складовими російського зовнішньополітичного мислення стали “історія”, “земля”, “культура”. Саме ці три джерела становлять підґрунтя нинішнього великодержавного мислення” [*Кресіна І. 1999*, с. 99].

Тісно пов’язана з “великодержавною” настановою інша проблема. На формування зовнішньої політики впливає також дуже поширене серед націй, що у минулому становили кістяк імперій, а тепер переживають процес відходу від базованої на цій обставині ідеології, нав’язливе почуття несправедливої покривдженості. У російському варіанті воно засновується на трьох впливових історіософських схемах: схемі великого блага і позитивного прикладу росіян – високої цивілізаторської місії Росії серед “диких” народів; схемі порятунку – “Якби не ми, то вас було б знехтувано, упосліджено, знищено і т. д.”; схемі “меншого зла” – доброго в російській історії було значно більше, ніж поганого [*Лосєв І. Етнополітичний… 1999*]. “Виховані в дусі цих концепцій, росіяни, які звикли розцінювати колоніальне панування своєї країни над іншими народами як ланцюг “благодійних” актів щодо них, ніяк не можуть зрозуміти причин “чорної невдячності” з їхнього боку”, – підкреслює І. Лосєв [Там само, с. 112].

У зв’язку з цим І. Дзюба зазначає: “На жаль, усе це стосується не лише минулого, а й проєктується на майбутнє. Ю

лася до необхідності захисту і лобіювання прав російськомовного населення навіть незалежно від його етнічного походження, що живе поза межами Росії і у своїй переважній більшості має громадянство інших держав. Практична реалізація цієї доктрини політичними відомствами (а чи тільки ними?) зводилась не лише до налагодження потужної пропагандистської машини всередині Російської Федерації та за її межами, а й застосування чи погроз застосування політичних, економічних і навіть військових важелів проти країн, що нібито порушують ці права. Проблема полягала передовсім у тому, що інтенсивність такого "захисту" у кільканадцять разів перевищувала реальні загрози, якщо такі й були взагалі. Але справжній казус у цій ситуації і вже реальна загроза міжнародній безпеці та безпеці насамперед націй колишнього Радянського Союзу полягав у тому, що ідентифікація самих суб'єктів, які опинилися під такою міцною протекцією Росії, зводилася загалом до абсурду: жодного іншого, окрім мовного (навіть не етнічного!), критерію виокремлення у містичну категорію "російськомовних співвітчизників" запропоновано не було і, зрештою, не могло бути. Виходило, що будь-хто з громадян будь-якої країни світу, хто лише володіє російською мовою, міг реально спровокувати міжнародний конфлікт, якщо тільки громадянські права цієї особи чи групи осіб виявилися якимось чином покривдженими.

Ч. Кінґ та Н. Мелвін визначили дві головні цілі, які переслідувала такою політикою офіційна Росія. Перше, ця політика дозволила дещо дезорієнтованій на початку 1990-х рр. російській номенклатурі перегрупуватися відповідно до виразного пріоритету – російськості як передовсім етнічного явища: "відкриття чи, точніше, винайдення єдиної і самоусвідомлюваної "російської" етнічної громади поза новими російськими кордонами стало основою для досягнення консенсусу у питанні нової російської ідентичності. Росію почали визначати як етнічну батьківщину, державу з обов'язками щодо культурної громади, яка сягала поза її кордони". Друге, таким примітивним, але достатньо ефективним чином Росія леґітимізувала активне втручання у внутрішні та зовнішні справи нових незалежних держав, які раніше цілковито належали до сфери її впливів. На тлі загалом справедливої критики наростаючого

російського неоімперіалізму "російський уряд отримав змогу приховувати свої інтереси у "близькому зарубіжжі" розлогими гуманістичними формулюваннями" [*King C., Melvin N. J. 1999*, с. 120–121].

Однак не можна сказати, що за нової президентської адміністрації В. Путіна ця доктрина та її реалізація відійшли у минуле. Так, та ж "Концепція зовнішньої політики РФ" від 28 січня 2000 р. однією з головних цілей зовнішньополітичного курсу визначає все той же "всебічний захист прав та інтересів російських громадян і співвітчизників за кордоном" [*Концепция внешней политики 2000*, с. 3]. Політика Путінової адміністрації характеризується значно істотнішим прагматизмом та чітким курсом на відстоювання національних інтересів, проте сама система цих інтересів майже не зазнала змін.

Якщо визначати сучасну російську політику в глобальному масштабі, то треба сказати, що вона зосередилась на досягненні такого світового порядку, де не домінувала б жодна держава, тобто існував геополітичний плюралізм, а Сполучені Штати, Росія, Китай і Європа були б рівноцінними за впливовістю. Проте складається враження, що це реалізація лише частини далекоглядних планів, тактична поступка до часу свого зміцнення, достатнього для відкритих претензій на геґемонію у світі. Тож найважливішим елементом такої стратегії стало послаблення американського домінування насамперед на європейському континенті. Це проявляється у всілякому заохочуванні "автономістських" ініціатив європейців у військово-політичній та економічній сферах, активній протидії поширення на схід Північно-Атлантичного альянсу.

Б. Парахонський виділяє такі чотири моменти сучасної європейської політики Росії [*Парахонський Б. 2000*, с. 28]:

1. У європейському просторі передбачається діяти в напрямі зменшення політичного і військового впливу США та окреслення "зон відповідальності" між Росією й ключовими державами Західної Європи. До російської зони віднесено пострадянські країни з можливим поділом сфер впливу у реґіоні Центрально-Східної Європи та Балкан. Такий розподіл має забезпечувати євразійську архітектуру можливої колективної системи безпеки, яка б виникла на ґрунті джентльменської російсько-європейської домовленості.

2. Питання розширення Європейського Союзу Росія розглядає під кутом зору зростання європейського центру геополітичного тяжіння з можливим послабленням впливів США на європейському просторі. Росія в цілому не виступає проти розширення ЄС, але прагне, щоб її інтереси в цьому процесі було враховано.

3. Москва вважає за доцільніше орієнтуватися на розвиток двосторонніх відносин з найбільш впливовими європейськими державами – насамперед з Францією і Німеччиною. Кремль спирається на певний історичний ґрунт ідей "континентальної геополітики", котрі з часів генерала де Ґоля досить вкорінені у Франції, а з часів канцлера Коля можна говорити про їх реанімацію і в Німеччині. Стримує амбіції Москви найбільше те, що ключові держави Західної Європи загалом усетаки дотримуються звичної для себе "євроатлантичної" орієнтації.

4. Не маючи реальних важелів для перешкоджання розширенню НАТО, Москва прагне включитися у процеси прийняття тих рішень Альянсу, які, на її погляд, зачіпають її інтереси. В цілому ж у відносинах з Європою вона дотримується найбільш прийнятного для себе геостратегічного курсу на зміцнення "континентальних" або євразійських елементів у європейських країнах і всіляко перешкоджатиме нарощуванню тенденцій "євроатлантичних".

Цілком очевидно, що потенційні форми інтеґрації Росії є принципово відмінними від тієї, яку обрала Польща і щодо якої ще досі вагається Україна. Експерт польського Центру східних досліджень В. Родкєвіч навіть дійшов висновку, що "росіяни визнають тільки імперську модель інтеґрації, де існує домінуючий гегемон і є "молодші брати" [*Rodkiewicz W. 1999*, с. 45]. Росія вважає, що, як велика і особлива держава, вона не повинна інтеґруватися в рамках якоїсь організації, а сама по собі становить ядро інтеґраційної структури. Треба визнати, що такої думки притримуються не тільки росіяни, а й представники багатьох інших націй, у тому числі визнані фахівці з цієї проблематики. "Події ще більше переконали в своїй правоті тих експертів, які вірять, що Росія радше має розвиватися як євразійська держава, ніж як європейська", – зазначає

Дж. Шерр, експерт Міноборони Сполученого Королівства [*Шерр Дж. 1998*, с. 19]. Справді, важко заперечити своєрідність російського національного буття і шляху розвитку. Росія є і швидше за все залишатиметься могутнім політичним і культурним центром з великим, але в усі часи занедбуваним соціально-економічним потенціалом. І, мабуть, незалежно від прагнення самих росіян чи решти світу, сьогодні і у найближчому майбутньому вона не стане повноцінною частиною ні Європи, ні Азії. Проте серйозної реконструкції вимагає фундамент, на якому будуються ця самобутність та особливий вектор розвитку російської нації, – національна ідеологія, успадкована з імперських часів.

Природно, коли унікальність розвитку спільноти є предметом гордості її членів, але якщо ця своєрідність полягає у плеканні хибної ідеології та використанні її як дороговказу на цьому шляху, то вона має бути кардинально виправлена, незважаючи на те, чи втратить ця спільнота на якомусь особливому статусі. На наше глибоке переконання, у сучасному світі неможливо сформувати міцну і перспективну націю на шовінізмі; такі спільноти приречені на самоізоляцію і швидкий занепад. Доречно зацитувати проникливу думку польського дослідника С. Цьосека: "Ті імперії, котрі відмовилися від своїх імперських амбіцій і зосередилися на собі, розквітли. Росія зі своїми ста двадцятьма мільйонами мешканців, невичерпними природними ресурсами, освіченими людьми, надзвичайною інтеліґенцією, дещо гіршою, але ще існуючою інфраструктурою, має усі дані, аби відштовхнутися від дна і розквітнути. Але росіяни повинні самі захотіти піти слідом згаданих імперій та сконцентруватися на відбудові та розвитку власної Батьківщини" [*Ciosek S. 2000*, с. 50].

Росія нині переживає важкий процес трансформації, ключовим елементом якої є трансформація національної ідеології. Він є визначальним також і для планування та здійснення зовнішньої політики Російської держави. Варто підкреслити, що від того, якими будуть результати цієї трансформації, не тільки залежить майбутнє Росії, а, як видається, і в багато дечому визначатиметься стан сусідів, у тому числі України і Польщі, та й цілого континенту. Однак надзвичайна впливовість у російському суспільстві таких концепцій, як євразій-

ство, на жаль, не свідчить на користь реалізації у найближчому майбутньому сприятливого сценарію.

***

1. Україна і Польща, а також певною мірою і Росія опинилися на межі (хоча й достатньо умовній) "західної" та "східної" моделей суспільного розвитку. Власне ці найзагальніші типи розвитку і становлять предмет "цивілізаційної дилеми" України, Польщі та Росії. Ця проблема онтологізується сьогодні власне у націоналістичних або шовіністичних ідеологіях. Відповідно до цих ідеологій вирішується дилема в кожному конкретному випадку. Сучасна геополітична невизначеність України визначається традиційним для українського націоналізму характером оборонництва. Проте геополітичне становище і можливості України спонукають її не тільки включатися до інтеґраційних процесів, а в майбутньому, можливо, й ініціювати і коригувати їх. Наявні сьогодні обставини дозволяють достатньо легко ідентифікувати пріоритетність геополітичного поля реалізації таких планів із Європою, зокрема центрально-східною її частиною.

2. Польща взяла недвозначний курс на інтеґрацію в загальноєвропейський простір, визначивши своїми зовнішньополітичними пріоритетами вступ до НАТО і ЄС. Однак сьогодні стає зрозуміло, що новітній геополітичний перелом обумовив для Польщі не лише наочні переваги, а й істотні виклики. Не дивно, що ейфорія початку 90-х рр. XX ст. поволі поступається тверезому поглядові на геополітичну ситуацію, що дозволяє полякам помітити численні проблеми, пов'язані з місцем і роллю Польщі в Європі та світі. Тяжіння старого світогляду відчувається хоча б у сприйнятті поляками самого образу Європи. Ідея будь-що опинитися на Заході Європи є ніщо інше, як марне поривання, що суперечить зовнішньополітичному прагматизмові.

3. Сучасна російська спільнота успадкувала від попередніх епох своєї історії, мабуть, найважчий тягар національної ідеології. Так склалося, що практично від початку формування нації тут значно переважали шовіністичні елементи ідеології.

Відчутний поштовх наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. до демократизації внутрішнього національного життя і переходу від традиційного в геополітичній стратегії шовінізму до націоналізму, що передбачає мирне співжиття і взаємовигідне співробітництво з іншими націями, не отримав послідовного продовження у наступні роки. Росіяни опинилася у надзвичайно складній ситуації стратегічної невизначеності базових національних інтересів, вихід з якої вимагає здійснення однозначного вибору між націоналістичною і шовіністичною ідеологіями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Авторханов А. Дела и дни Кремля от Андропова к Горбачеву. – Paris: YMCA PRESS, 1986. – 350 с.

Агурский М. Идеология национал-большевизма. – Париж: YMCA PRESS, 1980. – 321 с.

Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму: Друге, перероблене видання / Пер. з англ. В.Морозова. – К.: Критика, 2001. – 272 с.

Арон Р. Мир і війна між націями / Пер. з фр. – К.: МП "Дністер", 2000. – 688 с.

Баган О. "Слов'янська єдність": національний аспект // Українські проблеми. – 1997. – № 1. – С. 86–94.

Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух: Історія та ідеї. – Дрогобич: Відродження, 1994. – 192 с.

Багряний І. Чад імперії // Сучасність. – 1992. – № 4. – С. 71–84.

Бандера С. Перспективи української революції. – Мюнхен, 1978. – 412 с.

Баркашов А. П. Азбука Русского Националиста. – М.: Слово-1, 1994. – 104 с.

Батенко Т. Прелюдія Путіна: "Перебудова" в Кремлі. – Львів: Дзиґа, Мета, 2001. – 248 с.

Бачинський Ю. Україна irredenta: Третє вид. / Передм. В. Дорошенка. – Берлін: В-во укр. молоді, 1924. – 237 с.

Безсмертний Р. П. Соціально-політичний устрій українського суспільства (концепція Д.Донцова): Дис... канд. політ. наук: 23.00.01 / НАН України; Інститут національних відносин і політології. – К., 1997. – 179 с.

Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М.: Наука, 1990. – 222 с.

Бердяев Н. А. Русская идея и судьба России. – М., 1997. – 540 с.

Бжезінський З. Велика шахівниця: Американська першість та її стратегічні імперативи / Пер. з англ. О. Фешовець. – Львів; Івано-Франківськ: Лілея–НВ, 2000. – 236 с.

Біла К. Потенціал української впливовості в загальноєвропейському процесі // Дослідження світової політики: Збірник наукових праць. Вип. 12. – К., 2000. – С. 60–65.

Білорус О. Г. Глобалізація і національна стратегія. – К.: Батьківщина, 2001. – 300 с.

Боков Х. Х., Алексеев С. В. Российская идея и национальная идеология народов России. – М., 1996. – 96 с.

Борисенко В. Зародження української національної ідеї // Київська старовина. – 1996. – № 2–3. – С. 2–8.

Бочковський О. Вступ до націології. – К.: Генеза, 1998. – 144 с.

Бочковський О. І. Вступ до націології. – Мюнхен: Український технічно-господарський інститут, 1991–1992. – 338 с.

Брутенц К. Внешняя политика России: новый этап? // Свободная мысль – XXI. – 2001. – № 1. – С. 62–72.

Бураковський І., Немиря Г., Павлюк О. Україна і європейська інтеграція // Політика і час. – 2000. – № 3–4. – С. 5–14.

Валентинов В. Малознакомый Ленин. – Paris: Librairie des Cinq Contineuts, 1972. – 198 с.

Валіцький А. В полоні консервативної утопії: Структура і видозміни російського слов'янофільства / Пер. з польськ. В. Моренець. – К.: Основи, 1998. – 710 с.

Валіцький А. Три патріотизми // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 724–767.

Валіцький А. Чи можливий ліберальний націоналізм? // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 804–821.

Василенко С. Вітчизняна політична думка про геополітику і геостратегію України // Дослідження світової політики: Збірник наукових праць. Вип. 11. – К., 2000. – С. 61–67.

Василенко С. Двосторонній вимір євроатлантичної стратегії України // Дослідження світової політики: Збірник наукових праць. Вип. 12. – К., 2000. – С. 48–54.

Василенко С. Європейський політичний процес і Україна: діалог на межі століть // Дослідження світової політики: Збірник наукових праць. Вип. 10. – К., 2000. – С. 64–69.

Василенко-Полонська Н. Теорія III Риму в Росії протягом XVIII та XIX ст. – Мюнхен: Друкарня Апостольської Візитатури, 1951. – 48 с.

Васильєва-Чекаленко Л. Д. Україна в міжнародних відносинах (1944–1996): Навч. посібн. – К.: Основи, 1998. – 176 с.

Величко С. В. Літопис: У 2-х томах / Пер. з книжної укр. мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. Ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1. – 371 с.

Вилинбахов Г. В. Основание Петербурга и имперская эмблематика // Семиотика города и городской культуры: Труды по знаковым системам. Т. XVIII. – Тарту: Тартуский госуд. у-т, 1984. – С. 46–55.

Вівйорка М. Мутація ненависті // Кур'єр ЮНЕСКО. – 1996. – Травень. – С. 8–11.

Відозва "Брати українці" // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т. / Упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1. – С. 170–172.

Відозва "Братья великороссияне и поляки" // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т. / Упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1. – С. 172.

Власов Ю. П. Временщики. Судьба национальной России: её друзья и враги. – М.: Детектив-Пресс, 1999. – 469 с.

Гайдар Е. Государство и эволюция. Как отделить собственность от власти и повысить благосостояние россиян. – СПб.: Норма, 1997. – 224 с.

Гальчинський А. С. Суперечності реформ: у контексті цивілізаційного процесу. – К.: Українські пропілеї, 2001. – 320 с.

Гнатенко П. І. Про співвідношення етнічної і національної психології в контексті вивчення політичної свідомості суспільства // Наукові студії з політичної психології. – К.: Реклама, 1995. – С.43–59.

Ґой П. Дипломатичні стосунки України з Московщиною. 1648–1651 рр. – Львів: Червона калина, 1996. – 240 с.

Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – Нью-Йорк; Париж; Торонто: Українське слово, 1987. – 552 с.

Гришко В. Історично-правне підґрунтя теорії III Риму. – Мюнхен: Друкарня Апостоль. Візитатури, 1953. – 76 с.

Грушевський М. Звичайна схема "русскої" історії й справа раціонального укладу історії Східнього Словянства // Статьи по славяновъдънію: Вып. I. / Подъ ред. В. И. Ламанскаго. – СПб, 1904. – С. 298–304.

Грушевський М. На порозі нової України: Гадки і мрії. – К.: Наук. думка, 1991. – 128 с.

Гуржій О. Українська козацька держава в другій пол. XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К.: Основи, 1996. – 222 с.

Ґотліб Ґ. Нація і держава: Новий підхід до етнічних конфліктів та обмеження суверенітету. – Львів: ВС Просвіта, 1997. – 136 с.

Давлєтова Г. В. Націоналізм Донцова та тоталітарні рухи XX ст. // Придністровський науковий вісник: Історія. – 1998. – № 62. – С. 43–48.

Данилевский Н. Я. Россия и Европа / Сост., послесловие и комментарии Вайпачева. – М.: Книга, 1991. – 574 с.

Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України //Україна. Наука і культура. – 1993. № 26–27. – С. 57–58.

Дашкевич Я. Подзвінне операції "Вісла" // Українські проблеми. – 1997. – № 2. – С. 114–124.

Дейвіс Н. Європа: Історія / Пер. з англ. П. Таращук, О. Коваленко. – К.: Основи, 2000. – 1464 с.

Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у XIX сторіччі. – Мюнхен: Український вільний університет, 1969. – 119 с.

Дергачев В. А. Геополитика. – К.: ВИРА–Р, 2000. – 448 с.

Дергачов О. Геополітичні суперечності та національна безпека // Демони миру та боги війни: Соціальні конфлікти посткомуністичної доби. – К.: Політична думка, 1997. – С. 441–469.

Дергачов О. Міжнародне становище України // Політична думка. – 2000. – № 2. – С. 92–110.

Дзюба І. Старі страхи і нові загрози // Сучасність. – 1999. – № 1. – С. 62–70.

Документи українського комунізму: Вступ. ст. І. Майстренка. – Нью-Йорк: Пролог, 1962. – 233 с.

Донцов Д. Де шукати наших історичних традицій: 2-е видання. – Львів: Українське в-во, 1941. – 112 с.

Доповідь О. Ф. Орлова Миколі І про діяльність слов'янофілів // Кирило-Мефодіївське товариство: Документи у 3 т. / Упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 3. – С. 309.

Драгоманівський збірник. "Вільна спілка" та сучасний український конституціоналізм / Ред. Т. Г. Андрусяк. – Львів: Світ, 1996. – 256 с.

Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997. – 608 с.

Евзеров Р. Я. Украина: с Россией вместе или врозь? – М.: Весь мир, 2000. – 160 с.

Ефимов Г. К. Устав ООН – инструмент мира. – (без зазначення місця видання) Наука, 1986. – 137 с.

Жданова І. Євразійське вторгнення: ідеологія без берегів // Критика. – 2001. – № 3. – С. 6–9.

Жижко С. Про національну ідею // Українські проблеми. – 1998. – № 1. – С. 77–79.

Заздравнова О. И. Идеология в эволюционирующем социуме / Институт востоковедения и международных отношений "Харьковский коллегиум". – Х., 1999. – 207 с.

Засади стратегічного партнерства (круглий стіл) // Політика і час. – 2001. – № 1. – С. 84–92.; № 3. – С. 40–52.

Заявление Государственной Думы в связи с обострением политической ситуации в ряде государств Балканского региона // Славянский мир: Информационный бюллетень. – 1997. – № 4. – С. 12–15.

Зиновьев А. Западнизация / Карамурза С. Смена курса реформ: что это такое? / Нилов В. Сталин. Вынужденная необходимость. – К.: Оріяни, 1999. – 60 с.

Зленко А. М. Зовнішня політика України: від романтизму до прагматизму. (Виступи, промови, інтерв'ю та статті Міністра закордонних справ України А. М. Зленка). – К.: Преса України, 2001. – 370 с.

Иванов А. В. Евразийское мировоззрение и геополитические приоритеты России в XXI в. // Вестник Московского университета. – 2000. – № 3. – С. 31–42.

Ильченко О. От Европы к Евразии // Компаньон. – 2001. – № 43. – С. 10–12.

Івченко О. Г. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан / Українська академія наук національного прогресу. – К. : РІЦ УАННП, 1997. – 687 с.

Калтахчян С. Т. Марксистско-ленинская теория нации и современность. – М., 1983. – 367 с.

Камінський А. Вступ до міжнародних відносин: Курс лекцій. – Львів: Світ, 1995. – 144 с.

Кантор В. К. Россия: трудный путь к цивилизации // Вестник Российского гуманитарного научного фонда. – 1997. – № 2. – С. 87–92.

Кара-Мурза А. Між Євразією й Азіопою // Незалежний культурологічний часопис "Ї". – 2000. – № 16. – С. 178–188.

Картунов О. В. Західні етнонаціональні та етнополітичні концепції: теоретико-методологічний аналіз: Автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / НАН України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 1996. – 41 с.

Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: Монографія. – К.: Либідь. 1999. – 352 с.

Кінан Е. Російські історичні міфи. – К.: Критика, 2001. – 283 с.

Кісь Р. Фінал Третього Риму. (Російська месіянська ідея на зламі тисячоліть). – Львів: Інститут народознавства НАН, 1998. – 746 с.

Козакевич Є. Розширення НАТО та європейська політика України // Політична думка. – 1999. – № 1–2. – С. 87–102.

Колаковський Л. Геноцид та ідеологія // Незалежний культурологічний часопис "Ї". – 2000. – № 16. – С. 33–53.

Колодій А. Нація як суб'єкт політики. – Львів: Кальварія, 1997. – 56 с.

Кононенко С. Обриси світового суспільства – соціотворення в міжнародних відносинах // Дослідження світової політики: Збірник наукових праць. Вип. 10. – К., 2000. – С. 96–113.

Концепция внешней политики Российской Федерации // Дипломатический вестник. – 2000. – № 8. – С. 3–11.

Концепция национальной безопасности Российской Федерации // Дипломатический вестник. – 2000. – № 2. – С. 3–13.

Костомаров М. І. Книга буття українського народу // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т. / Упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1. – С. 155–169.

Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / Пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – 423 с.

Кресіна І. Російська національна ідея: нарис у контексті сучасности // Розбудова держави. – 1999. – № 7–17. – С. 99–106.

Крупницький Б. Теорія III Риму і шляхи російської історіографії. – Мюнхен: Друкарня Апостольської Візитатури, 1952. – 29 с.

Кузик П. "Москва – третій Рим": місія загибелі з власної волі // Людина і політика. – 2000. – № 5. – С. 55–61.

Кузик П. Націоналізм і шовінізм як категорії міжнародних відносин // Вісник Львівського національного університету. Серія: міжнародні відносини. – 2001. – Вип. 2. – С. 6–13.

Кузик П. Нація у контексті сучасних наукових досліджень: спроба методологічного розв'язання проблеми // Людина і політика. – 2001. – № 5. – С. 86–95.

Кузик П. Слов'янофільство: двобій націоналістичної та шовіністичної ідеологій (український, російський і польський досвід) // Вісник Львівського національного університету. Серія: міжнародні відносини. – 2000. – Вип. 2. – С. 122–129.

Кузик П. Український націонал-комунізм: балансування на межі двох світоглядів // Універсум. – 2000. – № 7–10. – С. 40–43.

Кузик С. Суспільно-географічна макрорегіоналізація Європи // Україна та глобальні процеси: географічний вимір. – Т. 4. – К.: Обрій, 2001. – С. 54–57.

Кузик С., Олесневич Д. Економіко-географічний вимір міжнародних інтеграційних процесів країн Північної Америки // Теоретичні та прикладні проблеми країнознавства: Матеріали Першої всеукраїнської науково-практичної конференції (Рівне, 24–25 квітня 2002 р.). – Рівне: РІС КСУ, 2002. – С. 71–74.

Кузьменко В. П. Мегатренди людського розвитку в розбудові нового світового порядку цивілізацій та місце в ньому України і Росії // Стратегічна панорама. – 2000. – № 1. – С. 224–241.

Кульчицький Б., Кульчицький Я. Методологія аналізу проблеми прогресу: соціально-філософський та політико-економічний аспекти // Актуальні проблеми економіки перехідного періоду. Науковий збірник / За ред. Ватаманюка З. Г. – Львів: Інтереко, 1999. – 309 с. – С. 9–14.

Лернатович В. Б. Правий радикалізм і національна ідея (духовно-ідеологічний зріз української і російської націоналістичної преси 1989–1997 рр.). – Л.: Євразія, 1998. – 71 с.

Лизанчук В. В. Навічно кайдани кували: Факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1995. – 415 с.

Липа Ю. Чорноморська доктрина. Ч. 1. – Український чорноморський інститут. (На правах рукопису). – 1940. – 165 с.

Лисяк–Рудницький І. Між історією й політикою. Статті до історії та критики української суспільно-політичної думки. – Нью-Йорк: Сучасність, 1973. – 443 с.

Лісовий В. Поняття ідеології. Ідеологія націоналізму // Світоглядні й ідейні засади українського націоналізму. – К.: Козаки, 1997. – 96 с.

Лісовий В. С. Культура – ідеологія – політика. – К.: Видавництво ім. О. Теліги, 1997. – 352 с.

Лосєв І. Етнополітичний "нарцисизм" російської свідомости // Сучасність. – 1999. – № 9. – С. 107–113.

Лосєв І. Україна в контексті російського "неослов'янофільства" // Сучасність. – 1999. – № 5. – С. 106–111.

Лотман Ю. М., Успенский Б. А. Отзвуки концепции "Москва – Третий Рим" в идеологии Петра Первого. (К проблеме средневековой традиции в культуре барокко) // Художественный язык средневековья. – М.: Наука, 1982. – С. 236–249.

Мадіссон В. В., Шахов В. А. Політологія міжнародних відносин: Навч. посібник для студ. гуманітарних фак. вищ. закладів освіти. – К.: Либідь, 1997. – 174 с.

Мазлах С., Шахрай В. До хвилі. Що діється на Україні і з Україною: 2-е видання. – Нью-Йорк: Пролог, 1967. – 320 с.

Макар Ю. Акція "Вісла": характер та наслідки для українців Польщі // Буковинський журнал. – 1997. – № 1. – С. 102–116.

Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.

Манжола В. А., Білоусов М. М., Бруз В. С., Гайдуков Л. Ф., Галака С. П. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945–70-ті роки): Підруч. для студ. гуманіт. спец. вищих закладів освіти. – К. : Либідь, 1999. – 560 с.

Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія // Твори (в 30-ти т.): Пер. з 2-го рос. вид. – К., Держполітвидав УРСР, 1959. – Т. 3. – С. 7–521.

Махмурян Г. Г. К теории и терминологии геноцида // Вестник общественных наук НАН Республики Армения. – 1998. – № 1. – С. 76–89.

Мигул І. Політичні ідеології: порівняльний аналіз. – К.: Українська перспектива, 1997. – 52 с.

Миллер А. И. "Украинский вопрос" в политике властей и русском общественном мнении (втор. пол. XIX в.). – СПб.: Алетейя, 2000. – 260 с.

Михальченко М. Україна XXI століття: спроба політико-соціологічного прогнозування // Сучасність. – 2001. – № 4. – С. 59–74.

Михасюк І. Р., Мальський М. З. Реґіональна економічна політика: Навчальний посібник – Львів: Українські технології, 2001. – 208 с.

Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. в опінії повстанців // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів: Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–3 жовтня 1995 р.) / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів; Люблін, 1996. – С. 31–44.

Мицкевич А. Собрание сочинений в 5 т. / Под ред. М. Ф. Рыльского, М. С. Живого. – М.: Художественная литература, 1954. – Т. 4. – 240 с.

Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980–2000 роки): Підручник / Л. Ф. Гайдуков, В. Г. Кремень, Л. В. Губерський та ін. – К.: Либідь, 2001. – 624 с.

Мірчук І. Історико-ідеологічні основи Теорії III Риму. – Мюнхен, 1954. – 64 с.

Молчанов Н. Н. Дипломатия Петра Первого. – М.: Междунар. отнош., 1984. – 440 с.

Наконечний Є. П. Украдене ім'я: (Чому русини стали українцями). – Львів, 1998. – 164 с.

Национализм. Полемика 1909–1917. Сборник статей / Сост. и прим. М. А. Колерова. – М.: Дом интел. Книги, 2000. – 240 с.

Национальные интересы России и реальные приоритеты государственной политики за полтора века: Круглый стол // Отечественная история. – 1996. – № 6. – С. 110–139.

Національне питання на Сході Європи: матеріали й документи / Під ред. Н.Григоріїва. – Прага, 1925. – 106 с.

Основи

отношении Эстонской Республики // Дипломатический вестник. – 1995. – № 5. – С. 36.

Постановление Правительства Российской Федерации “О Программе мер по поддержке соотечественников за рубежом” // Дипломатический вестник. – 1996. – № 6. – С. 58–63.

Предисловие к сборнику “Исход к Востоку” // Политическая история русской эмиграции. 1920–1940 гг.: Документы и материалы: Учеб. Пособие / Под ред. А. Ф. Киселева. – М.: Владос, 1999. – 776 с. – С. 239–242.

Психологія масової політичної свідомості та поведінки / Відп. ред. В. О. Васютинський. – К.: “ДОК–К”, 1997. – 164 с.

Путин В.В. Россия: новые восточные перспективы // Дипломатический вестник. – 2000. – № 12. – С. 9–11.

Радевич–Винницький Я. Україна: від мови до нації. – Дрогобич: Відродження, 1997. – 360 с.

Ребет Л. Теорія нації. – Мюнхен: Сучасна Україна, 1955. – 199 с.

Регельсон Л. Трагедия Русской Церкви. 1917–1945. – Париж: YMCA–PRESS, 1977. – 629 с.

Римаренко Ю. І. Національний розвій України: проблеми і перспективи. – К.: Юрінком, 1995. – С. 272.

Россия, Европа и мы. Сборник статей Г.П.Федотова. – Париж: YMCA–PRESS, 1973. – Т. 2. – 320 с.

Рудницький С. Л. Чому ми хочемо самостійної України / Упор., передмова О. І. Шаблія. – Львів: Світ, 1994. – 416 с.

Русская идея / Сост. и авт. вступ. статьи М. А. Маслин. – М.: Республика, 1992. – 496 с.

Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. – К.: Критика, 2000. – 304 с.

Сазонов С. Д. Воспоминания / С. Д. Сазонов. – [Репринт. воспроизведение изд. 1927 г.]. – М.: Междунар. отношения, 1991. – 398 с.

Світова та європейська інтеграція: організаційні засади. Навч. посібник / За ред. Я. Й. Малика, М. З. Мальського. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – 402 с.

Сивак О. В. Формування та здійснення зовнішньої політики України (1990–1999 рр.): Дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут міжнародних відносин. – К., 2000. – 208 с.

Синицына Н. В. Третий Рим. Истоки и эволюция русской средневековой концепции. (XV–XVI вв.). – М.: Индрик, 1998. – 416 с.

Сміт Е. Д. Національна ідентичність / Пер. з англ. П. Таращук. – К.: Основи, 1994. – 224 с.

Соловьев В. С. Русская идея // Сочинения в 2 т. – М.: Правда, 1989. – Т. 2. – С. 219–246.

Сорос Дж. Криза глобального капіталізму: (Відкрите суспільство під загрозою) / Пер. з англ. Р. Ткачук, А. Фролкін. – К.: Основи, 1999. – 259 с.

Старосольський В. Теорія нації. – Відень: Український соціольогічний інститут, 1922. – 144 с.

Статут Кирило-Мефодіївського товариства // КирилоМефодіївське товариство: Документи у 3 т. / Упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1. – С. 150.

Степико М. Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз). – К.: Знання, 1998. – 251 с.

Стефанеску Б. Про “хороші” та “погані” націоналізми // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 704–723.

Стратегічне партнерство України з іншими державами: підходи та оцінки // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 12. – С. 3–22.

Сухий О. Традиції козацтва в українській історичній літературі XVIII ст. // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів: Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.) / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів; Люблін, 1996. – С. 145–155.

Теория международных отношений: Хрестоматия / Сост., науч. ред и коммент. П. А. Цыганкова. – М.: Гардарики, 2002. – 400 с.

Тиводар М. Етнологія: Навч. посібник для студентів історичного ф-ту. – Ужгород: Ужгородський держ. Університет, 1998. – 578 с.

Тишков В. А. Забыть о нации (Постнационалистическое понимание национализма) // Этнографическое обозрение. – 1998. – № 5. – С. 3–26.

Тойнбі А. Дж. Дослідження історії: У 2 –х т. / Пер. з англ. В. Шовкуна. – К.: Основи, 1995. – Т. 1. – 614 с.

Толочко П. П. Від Русі до України: Вибрані науково-популярні та публіцистичні праці. – К.: Абрис, 1997. – 400 с.

Трохимчук С. Модерний націоналізм і його вороги // Україна та світ. Геополітичні нариси. – Львів, 1996. – С. 66–71.

Трохимчук С. Політична географія світу з основами геополітики. – Львів, 1997. – 140 с.

Трохимчук С., Кузик П. Національна безпека і воєнна доктрина України // Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи: Матеріали науково-практичної конференції 22.11.2001. – Ч. 1. – Львів, 2001. – С. 300–306.

Троян С. С. Вступ до теорії міжнародних відносин: Навч. посіб. для студ. вузів / Науково-методичний центр вищої освіти; Рівненський ін-т слов'янознавства Київського ін-ту "Слов'янський ун-т". – К., 2000. – 139 с.

Трухан М. Негативний стереотип українця в польській післявоєнній літературі. – Львів: Троян, 1992. – 256 с.

Туренко В. Філософія ненасильства в контексті проблем націоналізму // Людина і політика. – 2001. – № 6. – С. 122–128.

Тускоз Ж. Міжнародне право: Підручник / Пер. з фр. – К.: Артек, 1998. – 416 с.

Угоди між Україною і ЄС // Політика і час. – 2000. – № 3–4. – С. 36–39.

Удовик С. Л. Глобализация: семиотические подходы. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2002. – 480 с.

Указ Президента України "Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу" (із змінами від 12.04.2000) // Політика і час. – 2000. – № 3–4. – С. 30–35.

Україна–Росія, 1990–2000 рр.: Документи та матеріали / Редкол.: О. О. Чалий (відп. ред.), Г. В. Берденніков (голова) та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 776 с.

Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку / Монографія Національного інституту стратегічних досліджень і Національного інституту українсько-російських відносин. – К.: НІСД, 1999. – 384 с.

Україна в міжнародних відносинах XX ст.: Навч. посіб. / Кол. авт. за заг. ред. В. Трофимовича. – Львівський державний університет ім. І. Франка, 1997. – 224 с.

Україна і Польща після розширення НАТО (З міжнародного семінару) // Політика і час. – 2000. – № 3–4. – С. 56–71.

Україна на шляху європейської інтеграції: соціологічне опитування УЦЕПД // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 9. – С. 2–14.

Україна: етнонаціональна палітра суспільного розвитку: Слов.-довід. / УАДУ при Президентові України; відп. ред. Ю. І. Римаренко. – К.: Вид-во УАДУ, 1997. – 272 с.

Українська державність у XX ст.: Історико-політологічний аналіз / О. Дергачов (керівник авт. колективу). – К.: Політична думка, 1996. – 436 с.

Українська революція: Документи, 1919–1921 / Ред. Т. Гунчак. – Нью-Йорк, 1984. – 478 с.

Успенский Б. А. Царь и патриарх: харизма власти в России (Византийская модель и ее русское переосмысление). – М.: Языки русской культуры, 1998. – 680 с.

Успенский Б. А. Царь и самозванец: самозванчество в России как культурно-исторический феномен // Художественный язык средневековья. – М.: Наука, 1982. – С. 201–235.

Устрялов Н. В. Памяти В. И.Ленина // Политическая история русской эмиграции. 1920–1940 гг.: Документы и материалы: Учеб. Пособие / Под ред. А. Ф. Киселева. – М.: Владос, 1999. – 776 с. – С. 199–201.

Федосова Е. Н., Ревякин А. В. Нация и национальность в воззрениях французских либералов и демократов 1-й пол. XIX в. // Новая и новейшая история. – 1999, № 6. – С. 39–58.

Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу істориків України (Львів–Брюховичі, 27 серпня 1993 р.). – Львів, 1995. – 128 с.

Франко І. Поза межами можливого // Зібрання творів у п'ятдесяти томах. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 45. – С. 276–285.

Харахаш Б. Культурно-цивілізаційна дискретність: філософія, геополітика, етноконфліктологія // Сучасність. – 1999. – № 3. – С. 90–109.

Хвильовий М. Україна чи Малоросія?: Памфлети / Заг. ред. М. Г. Жулинського. – К.: Смолоскип, 1993.

Хобсбаум Э. Нации и национализм после 1780 года / А. А. Васильев (пер. с англ.). – СПб.: Алетейя, 1998. – 306 с.

Цыганков П. А. Теория международных отношений: Учеб. пособие. – М.: Гардарики, 2002. – 590 с.

Чаадаев П. Я. Философические письма. Письмо первое // Сочинения. – М.: Правда, 1989. – С. 15–34.

Шерр Дж. Коли ж росіяни усвідомлять реальність незалежності України? // Політика і час. – 1998. – № 6. – С. 17–20.

Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм. Карл Маркс проти Фрідріха Ліста / Пер. з англ. Г.Касьянов. – К.: Основи, 1998. – 479 с.

Шпорлюк Р. Польща, Європа – і нова українська географія. "З москалями чи з ляхами?" // День. – 1999. – 19 травня. – С. 1, 3.

Шпорлюк Р. Російське питання й імперська експансія // Демони миру та боги війни: Соціальні конфлікти посткомуністичної доби. – К.: Політична думка, 1997. – С. 280–296.

Щебина А. Д. Литературная исторія русскихъ сказаній о Флорентійской Уніи. – Одесса: Экономическая типографія, 1902. – 48 с.

Якимович Б. Збройні Сили України: Нарис історії. – Львів: Місіонер, 1996. – 360 с.

Якимович Б. Книга. Просвіта. Нація. Видавнича діяльність І.Франка у 70–80 роках XIX ст. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 307 с.

Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К.: Критика, 2002. – 416 с.

Яковенко Н. Шляхта в козацькій революції середини XVII ст. (полемічні зауваги до схеми В'ячеслава Липинського) // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів: Матеріали Другої польсько-української наукової зустрічі (Львів, 12–13 жовтня 1995 р.) / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів; Люблін, 1996. – С. 21–30.

Яськів Б. І. Релігія в контексті генези української національної ідеї: Дис... канд. філос. наук: 09.00.11 / Українська держ. академія водного господарства. – Рівне, 1996. – 183 с.

Яцько А. Ю. Національна безпека у контексті сучасних геополітичних імперативів // Стратегічна панорама. – 2000. – № 1–2. – С. 190–199.

Adomeit H. Great to be Russia? Russia as a 'great power' in world affairs: images and reality // International Affairs. – 1995, Vol.71. – No. 1. – P. 35–68.

After the Cold War. International Institutions and State Strategies in Europe, 1989–1991 / Ed. by R. O. Keohane, J. S. Nye, S. Hoffmann. – Cambridge; London: Harvard University Press, 1993. – 482 p.

Akcja "Wisła": Dokumenty / Oprac. E.Misiło. – Warszawa: Archiwum ukrainskie, 1993. – 524 s.

Amstutz M.R. International Conflict and Cooperation. An Introduction to World Politics. – Dubuque: Wm.C. Brown Communication, Inc., 1995. – 485 p.

Armstrong, John. Ukrainian Nationalism. – Englewood: Ukrainian Academic Press, 1990. – 271 p.

Bachmann K. Geopolityczne miejsce Polski i integracja Polski z Unią Europejską // Polska i jej sąsiedzi wobec przemian

cywilizacyjnych i geopolitycznych: Geopolitical Studies. Vol. 4. – Warsaw: PAN, 1998. – S. 33–56.

Ball T., Dagger R. Political Ideologies and the Democratic Ideal. – New York: Harper Collins Publishers Inc., 1991. – 270 p.

Baranovsky V. Russia: a part of Europe or apart from Europe? // International Affairs. – 2000. – № 3. – P. 443 –458.

Bodio T. Między romantyzmem i pragmatyzmem: Psychopolityczne aspekty trasformcji w Polsce: Wydanie II. – Warszawa: Elipsa, 2000. – 206 s.

Boswell C. European values and the asylum crisis // International Affairs. – July 2000, Vol. 76. – No. 3. – P. 537–557.

Brock P. Polish Nationalism // Nationalism in Eastern Europe: Third printing / Ed. by P. F. Sugar, I. J. Lederer. – Seattle; London: University of Washington Press, 1994. – P. 310–372.

Brodzinski K. Wiersze Wybrane / Wybrał i opatrzył P. Hertz. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1966. – 149 s.

Brubaker R. Nacjonalizm inaczej. Struktura narodowa i kwestie narodowe w nowej Europie / Przekład J.Łuczyński. – Warszawa; Kraków: Wydawnictwo naukowe PWN, 1998. – 244 s.

Cerny P. G. Globalization and Politics // Swiss Political Science Review. – 1997, Vol. 3. – No. 4. – P. 171–203.

Ciosek S. Stosunki polsko-rosyjskie // Polska polityka wschodnia: Materiały konferencji międzynarodowej "Nowy kształt stosunków Polski z jej wschodnimi sąsiadami", 12–13 czerwca w Krakowie. – Kraków: Meritum, 2000. – S. 41–51.

Cisek J. Kilka uwag o myśli federacyjnej Józefa Piłsudskiego // Polska i kraje Europy Srodkowo –Wschodniej. XIX–XX wiek. – Warszawa: Instytut historii PAN, 1995. – S. 91–99.

Deutsch K. W. The Analysis of International Relations: 2-nd ed. – Englewood Cliffs, N. J.: Prentice–Hall, 1978. – 312 p.

Dmowski R. Niemcy, Rosja i kwestia polska / Posłowie N. Tomczyk. – Wrocław: Nortom, 2000. – 149 s.

Dmowski R. Wybór pism. Tom czwarty. – Nowy Jork: Instytut R. Dmowskiego, 1988. – 319 s.

Donnelly J. Human rights: a new standard of civilization? // International Affairs. – 1998, Vol.74. – No.1. – P. 1–24.

Duber B. Problematyka narodu jako społeczności ideologiczno-kulturowej (na przykładzie narodu polskiego) // Między Polską a Ukrainą: Pogranicze-mniejszości, współpraca regionalna / Pod redakcją M. Malikowskiego, D.Wojakowskiego. – Rzeszów, 1999. – S. 37–43.

Ethnic Relations in Eastern Europe: A Selected and Annotated Bibliography / Ed. by M. Feischmidt. – Budapest: Open Society Institute, 2001. – 256 p.

Gray J. Global utopias and clashing civilizations: misunderstanding the present // International Affairs. – 1998, Vol. 74. – No. 1. – P. 149–164.

Griffin R. Nationalism As a Modern Political Ideology // Contemporary Political Ideologies: Second Ed. / Ed. by R.Eatwell, A. Wright. – London; New York: Pinter, 1999. – P. 152–179.

Halliday R. International relations and its discontents // International Affairs. – 1995, Vol. 71. – No. 4. – P. 733–746.

Hechter M., Levi M. Ethno-Regional Movements in the West // Nationalism / Ed. by J. Hutchinson, A. D. Smith. – Oxford; New York: Oxford University Press, 1994. – P. 184–195.

Hemenway E. J. Mother Russia and the Crisis of the Russian National Family: the Puzzle of Gender in Revolutionary Russia // Nationalities Papers. – 1997, Vol. 25. – No. 1. – P. 105–116.

Hutchinson J. Cultural Nationalism and Moral Regeneration // Nationalism / Ed. by J. Hutchinson, A. D. Smith. – Oxford; New York: Oxford University Press, 1994. – P. 122–131.

Jackson R., Sørensen G. Introduction to International Relations. – New York: Oxford University Press, 1999. – 294 p.

Jaszczuk A. Liberalizm contra Nacjonalizm: Problem europejski przelomu wieków. – Lublin: Instytut Liberalno-Konserwatywny, 1999. – 288 s.

Jeziorański J. N. Polska i jej wschodni sąsiedzi // Polska polityka wschodnia: Materiały konferencji międzynarodowej "Nowy

kształt stosunków Polski y jej wschodnimi sąsiadami", 12–13 czerwca w Krakowie. – Kraków: Meritum, 2000. – S. 9–19.

Kamiński A. S. Historia Rzeczypospolitej wielu narodów. 1505–1795: Obywatele, ich państwa, społeczeństwo, kultura. – Lublin: Instytut Europy Srodkowo-Wschodniej, 2000. – 264 s.

Kedourie E. Dark Gods and their Rites // Nationalism / Ed. by J.Hutchinson, A. D. Smith. – Oxford; New York: Oxford University Press, 1994. – P. 205–209.

Khazanov A. The Collapse of the Soviet Union: Nationalism during Perestroika and Afterwords // Nationalities Papers. – 1994, Vol. 22. – No. 1. – P. 157–174.

King C., Melvin N. J. Diaspora Politics: Ethnic Linkages, Foreign Policy, and Security in Eurasia // International Security. – 1999, Vol. 24. – No. 3. – P. 108–138.

Kłoczkowski J. Dlaczego Polska ne ma doktryny integracyjnej? // Czy Polska ma doktrynę integracyjną? – Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 1998. – S. 133–143.

Kuźniar R. Polityka bezpieczeństwa w polskiej polityce zagranicznej // Polska polityka bezpieczeństwa: 1989–2000. – Warszawa: Scholar, 2001. S. 45–126.

Lane H. Class Interest and the Shaping of a "Non–Historical" Nation: Reassessing the Galician Ruthenian Path to Ukrainian Identity // Cultures and Nations of Central and Eastern Europe: Essays in Honor of Roman Szporluk. – Cambridge: Harvard University Press, 2000. – P. 373–392.

Łegutko R. Debata europejska – retoryka i polityka // Czy Polska ma doktrynę integracyjną? – Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 1998. – S. 9–14.

Lepgold J., Nincic M. Beyond the Ivory Tower: International Relations Theory and the Issue of Policy Relevance. – New York: Columbia University Press, 2001. – 228 p.

Lerche C. O., Abdul A. S. Concepts of International Politics. – Englewood Cliffs: Prentice–Hall Inc., 1965. – 314 p.

Light M., White S., Lowenhardt J. A wider Europe: the view from Moscow and Kyiv // International Affairs. – 2000, Vol.

Mickiewicz A. Księgi narodu polskiego i pielgrzymstwa polskiego / Wstęp i objaśnienia H.Gallego. – Warszawa: W-wo M. Arcta, 1920. – 142 s.

McCorquodale R. Self –Determination: A Human Rights Approach // Dixon M., McCorquodale. Cases and Materials on International Law: 2nd Edition. – Gosport: Ashford Colour Press, 1995. – P. 271–273.

Morgan R. A European 'society of states' – but only states of mind? // International Affairs. – 2000, Vol. 76. – No. 3. – P. 559 –574.

Morgentau H. J. Politics Among Nations. The Struggle for Power and Peace: Fourth Edition. – New York: Alfred Knopf, 1967. – 615 p. (Index – XXIII p.).

Motyka G., Wnuk R. Pany i rezuny. Współpraca AK –WiN i UPA, 1945–1947. – Warszawa, 1997. – 233 s.

Müllerson R. International Law, Rights and Politics. Developments in Eastern Europe and the CIS. – London: T. J. Press (Padstow) Ltd, 1994. – 230 p.

Nationalism // International Relations in the Twentieth Century: A Reader / Ed. by M. Williams. – Hong Kong: Macmillan, 1992. – P. 42–77.

Nationalism and Empire. The Habsburg Empire and the Soviet Union / Ed. by R. L. Rudoph, D. F. Good. – New York: St. Martin's Press, 1992. – 321 p.

Non-State Actors in World Politics /Ed. by D. Josselin, W. Wallace. – Chippenham: Palgrave Publishers Ltd, 2001. – 294 p.

Nowak A. Rosja i rewolucja – wizja polskiego konserwatysty: Zygmunt Krasinski // Przegląd Wschodni. – 1994. – Nr. 4. – T.III. – S. 659–688.

Nowak J. R. Zagrożenia dla Polski i polskości. – Warszawa: Ad astra, 1998. – T. 1. – 474 s.; T. 2. – 456 s.

Nowakowski J.M. Trudne partnerstwo strategiczne // Polska polityka wschodnia: Materiały konferencji międzynarodowej "Nowy kształt stosunków Polski z jej wschodnimi sąsiadami", 12–13 czerwca w Krakowie. – Kraków: Meritum, 2000. – S. 31–40.

Olędzki P. Wspólne dziedzictwo: Portret sarmacki w dziedzictwie narodów Rzeczypospolitej Szlacheckiej. – Białystok, 1999. – 69 s.

Olszewski E. Ideologia // Encyklopedia politologii. T. 1.: Teoria polityki. – Zakamycze: Kantor Wydawniczy Zakamycze, 1999. – S. 125–127.

Opacki Z. Rosjanie w poszukiwaniu własnej tożsamości. Koncepcja eurazjatyzmu // Rosja–Polska–Bałkany w XVIII–XX wieku: Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi M. Tantemu. – Szczecin: W-wo naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 1998. – S. 301 –315.

Pacholski A. Kim jest Mickiewicz? // Kultura. – 1999. – Kwiecień. – Nr. 4. – S. 113–126.

Pajakowski P. History, the Peasantry, and the Polish Nation in the Thought of Michal Bobrzyński // Nationalities Papers. – 1998, Vol. 26. – No. 2. – P. 249–264.

Palmer M. Comparative Politics: Political Economy, Political Culture, and Political Interdependence. – Itaska: F. E. Peacock Publishers, Inc., 1997. – 648 p.

Parthe K. The Empire Strikes Back: How Right–Wing Nationalists Tried to Recapture Russian Literature // Nationalities Papers. – 1996, Vol. 24. – No. 4. – P. 601–624.

Paszkiewicz K. A. Koncepcje "powrotu do Europy" we współczesnej polskiej myśli politycznej // Współczesna polska myśl polityczna. – Wrosław; Warszawa: Uniw. Wrocławski, 1996. – S. 13–38.

Pietraś Z. J. The Post-Communist Nationalism // Polish Political Science Yearbook. – 1994. – No. 25. – P. 5–14.

Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa / Red. naukowa Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka. – Toruń, 1997. – 564 s.

Polska polityka zagraniczna w latach 1926–1932: Na podstawie tekstów min. Józefa Becka / Oprac. A. M. Cienciała. – Paryż: Instytut literacki, 1990. – 448 s.

Polska polityka zagraniczna w procesie przemian po 1989 roku / Pod red. A. Żukowskiego. – Olsztyn: Ośrodek badań naukowych, 1999. – 328 s.

Post G. Medieval and Renaissance Ideas of Nation // Dictionary of the History of Ideas: Study of Selected Pivotal Ideas / Editor in chief P. P. Wiener. – New York: Charles Sriber's Sons, 1973. – Vol. 3. – P. 318–324.

Rejai M. Ideology // Dictionary of the History of Ideas: Studies of Selected Pivotal Ideas. – New York: Charles Scribner's Sons, 1973. – Vol. 2. – P. 552–559.

Renan E. Qu'est–ce qu'une nation? // Nationalism / Ed. by J. Hutchinson, A. D. Smith. – Oxford; New York: Oxford University Press, 1994. – P. 17–18.

Rengger N. Political theory and international Relations: promised land or exit from Eden? // International Affairs. – 2000, Vol. 76. – No. 4. – P. 755–770.

Rocznik strategiczny. 1999/2000: Przegląd sytuacji politycznej, gospodarczej i wojskowej w środowisku międzynarodowym Polski. – Warszawa: Scholar, 2000. – 527 s.

Rocznik strategiczny. 2000/2001: Przegląd sytuacji politycznej, gospodarczej i wojskowej w środowisku międzynarodowym Polski. – Warszawa: Scholar, 2001. – 467 s.

Rodkiewicz W. Rosja wobec Europy – możliwe scenariusze // Polska polityka zagraniczna: Materiały Szkoły Letniej Towarzystwa Oświatowo-Naukowego / Pod red. Michała Kwitlińskiego. – Warszawa; Kraków: DANE, 1999. – S. 41–48.

Rourke J. T. International Politics on the World Stage: 5th Edition. – Guilford: Dushkin Publishing Group, Brown & Benchmark Publishers, 1995. – 629 p. (Index – Ixxxviii p.).

Ruszczewski J. Nacjonalizm, szowinizm, czy syndrom odwetu i odpowiedzialności zbiorowej? // Fenomen nowoczesnego nacjonalizmu w Europie Srodkowej / Pod red. B. Linka, J. Luera, K. Struve. – Opole: Instytut Sląski, 1997. – S. 111–119.

Ryba M. Naród a polityka: Myśl społeczno-polityczna twórcó Ruchu narodowego w okresie międzywojennym. – Lublin: Instytut Edukacji Narodowej, 1999. – 205 s.

Shearer I. A. Starke's International Law: Eleventh Edition. – Kent: Mackays of Chatham plc, 1994. – 629 p.

Skotnicka-Illasiewicz E. Dylematy europejskiej tożsamości Polaków // Polityka narodowościowa państw Europy Srodkowowschodniej / Red. naukowa J. Z. Pietraś, A. Czarnocki. – Lublin: Instytut Europy Srodkowo–Wschodniej, 1993. – S. 173–176.

Skurnowicz J. S. Soviet Polonia, the Polish State, and the New Mythology of National Origins, 1943–1945 // Nationalities Papers, 1994, Vol. 21 (Supplem.). – No. 1. – P. 93–110.

Smith A. D. Nationalism and Modernism: A critical survey of recent theories of nations and nationalism. – London; New York: Routledge, 1999. – 284 s.

Smith A.D. The Ethnic Origins of Nations. – Oxford: Blackwell, 1986. – 320 p.

Starnawski J. Wespazjan Kochowski. – Wroclaw: W-wo PAN, 1988. – 84 s.

Stolarczyk M. Integracja Polski z Unią Europejską – szanse i zagrożenia dla realizacji polskich interesów (podstawowa argumentacja) // Europa Srodkowa jako obszar interesów regionalnych / Pod red. J. Przewłockiego. – Katowice: W-wo Uniwersytetu Sląskiego, 1999. – S. 79–105.

Suny R. G. Provisional Stabilities: The Politics of Identities in Post-Soviet Eurasia // International Security. – 1999, № 3. – P. 139–178.

Szporluk R. The Imperial Legacy and the Soviet Nationalities Problem // Russia, Ukraine, and the Breackup of the Soviet Union. – Stanford: Hoover Institution Press, 2000. – P. 229–258.

Szporluk R. Ukraine: From an Imperial Periphery to a Sovereign State // Russia, Ukraine, and the Breackup of the Soviet Union. – Stanford: Hoover Institution Press, 2000. – P. 361–394.

Tazbir J. Kultura szlachecka w Polsce: Rozkwit – upadek-relikty. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1998. – 244 s.

Tazbir J. Myśl polska w nowożytnej kulturze europejskiej. – Warszawa: Nasza książka, 1986. – 183 s.

Teroryzm we współczesnym świecie / Red. naukowa J. Pawłowski. – Warszawa: Wojsko i Wychowanie, 2001. – 136 s.

Trochimczuk S., Kuzyk P. Bezpieczeństwo narodowe i doktryna wojenna Ukrainy // Polityka bezpieczeństwa i doktryny obronne wschodnich sąsiadów Polski: Część 1 / Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, red. naukowa J. Stańczyk. – Warszawa, 2001. – S. 61–71.

Van Den Berghe P. A Socio-Biological Perspective // Nationalism / Ed. by J.Hutchinson, A.D.Smith. – Oxford; New York: Oxford University Press, 1994. – P. 96–103.

Walters R. S., Blake D. H. The Politics of Global Economic Relations: Fourth Ed. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall Inc., 1992. – 281 p.

Wohlforth W. C. The Stability of a Unipolar World // International Security. – 1999, Vol. 24. – No. 1. – P. 5–41.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Август (Октавіан Август), римський імператор 129
Авторханов А. 136, 137, 180
Аґурскій М. 132–134, 180
Аденауер К. 60
Алексєєв С. 181
Амстуц М.Р. (Amstutz M.R.) 17, 40, 197
Андерсон Б. 19, 180
Андрій Первозванний, апостол 129
Андропов Ю. 136, 180
Андрусяк Т. 184
Армстронґ Дж. (Armstrong J.) 85, 197
Арон Р. 180

Баган О. 180
Багряний І. 47, 180
Банда Ж. 22
Бандера С. 180
Барановскій В. (Baranovsky V.) 173, 198
Барканов А. 180
Батенко Т. 180
Бахман К. (Bachmann K.)162, 197
Бачинський Ю. 180
Безсмертний Р. 180
Бекон Ф. 21
Берденніков Г. 195
Бєрдяєв І. 119, 180
Бжезінський З. 68, 180
Біла К. 148, 181
Білорус О. 181
Білоусов М. 188
Бобжиньскі М. 113, 114
Бодьо Т. (Bodio T.) 160, 198
Боков Х. 181
Бол Т. (Ball T.) 29, 30, 198
Борецький Й. 91
Борисенко В. 91, 92, 181
Борис Ґодунов, московський цар 121
Босуел К. (Boswell C.) 41, 198
Бочковський О. 22, 36, 47, 181
Брежнєв Л. 136
Бродзінскі К. (Brodzinski K.) 109, 198
Брок П. (Brock P.) 117, 153, 198
Брубейкер Р. (Brubaker R.) 18–20, 198
Бруз В. 188
Брутенц К. 181
Бураковський І. 148, 181
Бутич М. 182, 184, 186, 193

Вайпачев 183
Валерштайн І. 7
Валєнтінов В. 181
Валіцький А. 35, 36, 103, 114, 181
Ван ден Берґе П. (Van Den Berghe P. A.) 27, 206
Василенко С. 140, 181, 182
Васильєва-Чекаленко Л. 182
Васільєв А. 196
Васютинський В. 192
Ватаманюк З. 187
Величко С. 91, 92, 182
Вердері К. 40
Вєрнадскій Ґ. 165
Винниченко В. 100
Вівйорка М. 37, 182
Вілінбахов Г. 122, 182
Вільсон В. 80
Власов Ю. 182
Внук Р. (Wnuk R.) 116, 202
Войцєховскі П. 161
Володимир Святославович, князь 86, 90
Вороніч 108
Вроньскі Є. 109

Гайдуков Л. 188, 189
Галака С. 188
Гальчинський А. 182
Гантінґтон С. 66, 67
Гатчінсон Дж. (Hutchinson J.) 33, 34, 85, 199–201, 204, 206
Геменвей Е. (Hemenway E. J.) 27, 199
Гердер Й.Ґ. 30
Герцен А. 119
Гечтер М. (Hechter M.) 40, 41, 199
Гітлер А. 62
Глизь І. 182, 184, 186, 193
Гнатенко П. 36, 182
Голубенко П. 183
Граб'янка Г. 91
Григоріїв Н. 190
Гришко В. 183
Грушевський М. 84–87, 89, 90, 139, 183
Губерський Л. 143, 189
Гунчак Т. 195
Гуржій О. 183

Ґайдар Є. 123, 163, 182
Ґаль Х. (Gall H.) 110, 202
Ґаспері А., де 60
Ґеремек Б. 155, 162
Ґлапіньскі А. 144
Ґодунов Д. 121
Ґой П. 183
Ґолуховскі Я. 109
Ґоль Ш., де 176
Ґорбачов М. 180
Ґотліб Ґ. 77, 79, 183
Ґрей Дж. (Gray J.) 66, 67, 199
Ґріґорьєв А. 132
Ґроцій Г. 45

Давид, ізраїльський цар 106
Давлєтова Г. 183
Данило Романович (Галицький), волинський і галицький князь 86, 90
Данілєвскій Н. 65, 67, 132, 166, 183
Дашкевич Я. 9, 102, 105, 107, 183
Деґґер Р. (Dagger R.) 29, 30, 198
Дейвіс Н. 183
Демкович-Добрянський М. 114, 115, 183
Дергачов В. 183
Дергачов О. 142–144, 164, 184, 195
Дзюба І. 172, 184
Дідро Д. 24
Длуґош Я. 104
Дмитро Донськой, московський великий князь 133
Дмовскі Р. (Dmowski R.) 114, 115, 153, 198
Добролюбов М. 132
Дойч К. (Deutsch K. W.) 7, 54, 198
Донеллі Дж. 44
Донцов Д. 97, 101, 180, 183, 184
Дорошенко В. 180
Достоєвський Ф. 132
Драгоманов М. 93, 95–97
Дубер Б. (Duber B.) 33, 199
Дуґін А. 68, 168, 171, 184

Енгельс Ф. 188

Євзєров Р. 184
Єзьораньскі Я.Н. (Jeziorański J. N.) 159, 199
Єльцин Б. 173
Єфімов Ґ. 184

Жданова І. 169, 171, 184
Живий М. 189
Жижко С. 184
Жовніренко П. 147

Заздранова О. 184
Зашкільняк Л. 189, 193, 197
Зелінський Т. 140
Зєнковскій В. 165
Зіновьєв А. 185

Зленко А. 143, 185
Зюґанов Ґ. 170

Іван IV Ґрозний, московський цар 121, 128
Івченко О. 185

Калтахчян С. 185
Камінський Є. 143, 185
Кантор В. 185
Карамзін Н. 89
Кара-Мурза А. 185
Карамурза С. 185
Карлтон Гейєс Н. 47
Карсавін Л. 165
Картунов О. 185
Касьянов Г. 16, 37, 185, 196
Катерина II, російська імператриця 123
Кедурі І. (Kedourie E.) 31, 37, 200
Кеогейн Р. (Keohane R. O.) 7, 197
Кінан Е. 185
Кінґ Ч. (King C.) 174, 175, 200
Кісєльов А. 192, 195
Кісь Р. 35, 129, 186
Клочковскі Я. (Kłoczkowski J.) 161, 200
Кобриньска І. (Kobryńska I.) 156, 200
Коваленко О. 183
Козакєвіч Є. 148, 154
Кокс Р. 7
Колаковський Л. 186
Колеров М. 189
Колоджейчик П. 154
Колодій А. 23, 37, 46, 186
Коль Г. 176
Кон Г. (Kohn H.) 39, 200
Кононенко С. 186
Копистенський З. 91
Костомаров М. 95, 186, 191
Костянтин Павлович (Романов), великий князь 123
Коховскі В. 105, 106
Кравченко Б. 20, 186
Крашінскі З. 109, 112
Кремень В. 189
Кремер Я. 109
Кресін О. 91
Кресіна І. 165, 170–172, 186, 190
Кримський А. 140
Крідель М. 115
Крупницький Б. 128, 186
Кузик С. 187
Кузьменко В. 65, 169, 187
Кузьняр Р. (Kuźniar R.) 155, 156, 201
Кульчицький Б. 68, 187
Кульчицький Я. 68, 187
Кухта Б. 56, 190, 191
Кушелєв-Безбородко Г. 191

Лансінґ Дж. 80
Леві М. (Levi M.) 40, 41, 199
Ленін В. 100, 133–135, 181, 195
Лернатович В. 187
Леся Українка *див.* Українка Леся
Леонтьєв К. 166
Лизанчук В. 9, 187
Липа Ю. 101, 140, 187
Липинський В. 101, 197
Лисяк-Рудницький І. 98–101, 187
Лібельт К. 109
Лійпгарт А. (Lijphart A.) 41, 201
Лісовий В. 19, 28, 31, 181, 188, 193
Ліст Ф. 30, 32, 196
Локк Дж. 21
Лосєв І. 172, 188
Лосскій Н. 165
Лотман Ю. 122, 188
Людовік XIV, французький король 24
Людовік XVI, французький король 24
Лютер М. 101

Мадзіні Дж. 30, 32
Мадіссон В. 188
Мазлах С. (Mazlakh S.) 98–101, 186, 188, 201
Майстренко І. 99, 184
Мак'Коркуодейл Р. (McCorquodale R.) 74, 202
Макар Ю. 116, 188
Малик Я. 192
Малінін В. 191
Мальський М. 9, 189, 192
Мангайм К. 30
Мансбах Р.В. (Mansbach R. W.) 42, 55, 80, 201
Маркс К. 30, 98, 188, 196
Маслін М. 192
Махмурян Г. 188
Мелвін Н. (Melvin N. J.) 174, 175, 200
Мигул І. 189
Микола I (Романов), російський імператор 94, 112, 123, 184
Микола II (Романов), російський імператор 123, 124
Михальченко М. 149, 189
Михасюк І. 189
Мицик Ю. 86, 189
Мишанич О. 182
Міллер М. 140
Міллєр А. 189
Мілуорд А.С. 60
Мірабо О.-Ґ. 24
Мірчук І. 119, 189
Міхновський М. 101
Міцкевич А. (Mickiewicz A.) 95, 109, 110, 189, 202
Молчанов Н. 189
Моне Ж. 60
Монтеск'є Ш. 21
Морґентау Г. (Morgentau H. J.) 7, 17, 202
Морельовскі 108
Морозов В. 180
Моссор С. 116
Мотика Г. (Motyka G.) 116, 202
Мюллерсон Р. (Müllerson R.) 44, 73, 80, 202

Навуходоносор II, правитель Вавилону 127
Най Дж. (Nye J. S.) 7, 197
Наконечний Є. 102, 189
Наполеон I Бонапарт 47, 123
Недюха М. 190
Немиря Г. 148, 181
Немчінов І. 190
Нікон, московський патріарх 131
Нілов В. 185

Овсій І. 190
Оганян Г. 190
Оглоблин О. 121, 190
Ожеван М. 190
Окара А. 190
Олександр I (Романов), російський імператор 123
Олександр II (Романов), російський імператор 123
Олексій Михайлович, московський цар 122
Олесневич Д. 187, 190
Олєндзкі П. (Olędzki P.) 104, 203
Опацкі З. (Opacki Z.) 166, 167, 203
Оріховський-Роксолан С. 91
Орлик П. 91
Орлов О. 94, 184
Орлова І. 169
Остророг Я. 105

Павлюк О. 148, 181
Панібудьласка В. 190
Парахонський Б. 175, 191
Пахльовська О. 147, 191
Пахольскі А. 110
Пашкєвіч К.А. (Paszkiewicz K. A.) 160, 203
Перин Р. 191

Петро I (Романов), російський імператор 122, 128, 131, 133, 188, 189
Пілсудський Ю. 115, 152
Плохій С. 85
Плюханова М. 125, 191
Поґодін М. 132
Поліщук Я. 93, 191
Полонська-Василенко Н. 123, 182
Пост Ґ. (Post G.) 22, 23, 204
Прокопович Т. 131
Проценко О. 181, 193
Путін В. 171, 175, 180, 192
Пушкін О. 95, 133

Радевич-Винницький Я. 192
Ребет Л. 19, 192
Регельсон Л. 134, 192
Ренан Е. (Renan E.) 23, 204
Рєвякін А. 196
Рибарскі Р. 113
Рильський М. 189
Римаренко Ю. 47, 188, 192, 195
Родкєвіч В. (Rodkiewicz W.) 176, 204
Романюк А. 190
Рудницький С. 28, 140, 192
Рурк Дж.Т. (Rourke J. T.) 5, 42, 53, 55, 70, 71, 76, 204
Руссо Ж.-Ж. 21, 30, 32
Рушчевскі Я. (Ruszczewski J.) 48, 204
Рябчук М. 89, 192

Садовський В. 140
Сазонов С. 124, 192
Самарін Ю. 132
Сані Р.Ґ. (Suny R. G.) 171, 173, 205
Свидригайло, князь 86
Сєнкевіч Г. 115
Сивак О. 193
Симеон, ієрей 124
Сініцина Н. 119, 120, 193
Скрипник М. 99, 100
Скубішевскі К. 154
Сміт Е.Д. (Smith A. D.) 17, 19, 22, 28, 35, 56, 73, 74, 193, 199, 200, 201, 204–206
Соловйов В. 127, 132, 166, 193
Сорос Дж. 193
Софонович Ф. 86
Спаак П.-Г. 60
Спасовіч В. 112
Сталін Й. 62, 135–137, 185
Старецька Л. 190, 191
Старовольскі Ш. 105
Старосольський В. 24, 193
Степико М. 193
Стефанеску Б. 40, 42, 193
Столярчик М. (Stolarczyk M.) 157, 162, 205
Стрейндж С. 7
Сухий О. 92, 193

Тазбір Я. (Tazbir J.) 105, 107, 111, 115, 206
Таращук П. 183
Тиводар М. 194
Тимошенко В. 140
Тішков В. 18, 20, 194
Ткаченко М. 99, 191
Ткачук Р. 193
Тойнбі А. 66, 68, 194
Толочко О. 84, 86, 194
Толочко П. 194
Толстой Л. 133
Трентовскі Б. 109
Трофимович В. 195
Трохимчук С. (Trochimczuk S.) 9, 26, 46, 105, 194, 206
Троцкій Л. 135
Троян С. 194
Трубєцкой Н. 165
Трухан М. 117, 194
Туренко В. 194
Тускоз Ж. 73, 194
Тютчев Ф. 130

Удовик С. 194
Українка Леся (Косач Л.) 101

Уолц К. 7
Успєнскій Б. 122, 123, 188, 195
Устрялов Н. 133, 195

Федосова Е. 196
Фешовець О. 180
Фєдотов Ґ. 165, 192
Філотей, псковський чернець 119–123, 125, 127, 128, 166
Флоровскій Ґ. 165
Франко І. 97, 101, 196
Франко О. 182, 184, 186, 193
Фролкін А. 193

Харахаш Б. 65, 69, 196
Хвильовий М. 100, 196
Хлодвіґ, король франків 57
Хобсбаум Е. 196
Хомяков А. 119
Хрущов Н. 136

Циґанков П. 55, 76, 194, 196

Чаадаєв П. 130, 131, 196
Чалий О. 195
Чарторискі А.Є. 108
Чернєнко К. 136
Чернишевскій М. 132
Чєшковскі А. 109
Чінґіс-хан 166
Чьосек С. (Ciosek S.) 155, 177, 198

Шахов В. 188
Шахрай В. (Shakhrai V.) 98–101, 188, 201
Шевченко Т. 101
Шевчук В. 182
Шеллінґ Т. 7
Шерр Дж. 177, 196
Шнірельман В. 165
Шовгенів І. 140
Шовін (Chauvin), французький вояк 126
Шовкун В. 194
Шпенґлер О. 66, 68
Шпорлюк Р. (Szporluk R.) 102, 116, 128, 133, 136, 137, 196, 201, 205
Шуман Р. 60

Щебіна А. 124, 196
Щербаківський В. 140

Юнґ К. 35

Якимович Б. 9, 94, 197
Яковенко Н. 86, 90, 197
Ян III Собєскі, польський король 106
Яськів Б. 89, 197
Яцько А. 197

Abdul A. S. 201
Adomeit H. 197
Amstutz M.R. *див.* Амстуц М.Р.
Armstrong J. *див.* Амстронґ Дж.

Bachmann K. *див.* Бахман К.
Ball T. *див.* Бол Т.
Baranovsky V. *див.* Барановскій В.
Blake D. H. 206
Bodio T. *див.* Бодьо Т.
Boswell C. *див.* Босуел К.
Brock P. *див.* Брок П.
Brodzinski K. *див.* Бродзінскі К.
Brubaker R. *див.* Брубейкер Р.

Cerny P. G. 198
Cienciała A. M. 203
Ciosek S. *див.* Чьосек С.
Cisek J. 153, 198
Czarnocki A. 205

Dagger R. див. Деґґер Р.
Deutsch K. W. *див.* Дойч К.
Dixon M. 202
Dmowski R. *див.* Дмовскі Р.
Donnelly J. 199
Duber B. *див.* Дубер Б.

Eatwell R. 199

Feischmidt M. 199

Gall H. *див.* Ґаль Х.
Gerny P. 22
Good D. F. 202
Gray J. *див.* Ґрей Дж.
Griffin R. 199

Halliday R. 199
Hechter M. *див.* Гечтер М.
Hemenway E. J. *див.* Геменвей Е.
Hertz P. 198
Hoffmann S. 197
Hutchinson J. *див.* Гатчінсон Дж.

Jackson R. 43, 199
Jaszczuk A. 112, 199
Jeziorański J. N. *див.* Єзьораньскі Я.Н.
Josselin D. 202

Kamiński A. S. 200
Karpus Z. 203
Kedourie E. *див.* Кедурі І.
Keohane R. O. *див.* Кеогейн Р.
Khazanov A. 200
King C. *див.* Кінґ Ч.
Kłoczkowski J. *див.* Клочковскі Я.
Kobryńska I. *див.* Кобриньска І.
Kohn H. *див.* Кон Г.
Kortus B. 200
Kuzio T. 200
Kuźniar R. *див.* Кузьняр Р.
Kwitliński M. 204

Lane H. 113, 201
Lederer I. J. 198
Łegutko R. 158, 201
Lepgold J. 76, 201
Lerche C. O. 201
Levi M. *див.* Леві М.
Light M. 201
Lijphart A. *див.* Лійпгарт А.
Link B. 204
Lowenhardt J. 201
Łuczyński J. 198
Luer J. 204

Majoros P. 201
Malikowski M. 199
Mansbach R. W. *див.* Мансбах Р.В.
Mazlakh S. *див.* Мазлах С.
McCorquodale R. *див.* Мак'Коркуодейл Р.
Melvin N. J. *див.* Мелвін Н.
Mickiewicz A. *див.* Міцкевич А.
Misiło E. 197
Morgan R. 60, 202
Morgentau H. J. *див.* Морґентау Г.
Motyka G. *див.* Мотика Г.
Müllerson R. *див.* Мюллерсон Р.

Nincic M. 76, 201
Nowak A. 112, 202
Nowak J. R. 202
Nowakowski J.M. 162, 202
Nye J. S. *див.* Най Дж.
Nyusztay L. 201

Olędzki P. *див.* Олєндзкі П.
Olszewski E. 31, 203
Opacki Z. *див.* Опацкі З.

Pacholski A. 203
Pajakowski P. 113, 203
Palmer M. 203
Parthe K. 203
Paszkiewicz K. A. *див.* Пашкєвіч К.А.
Pawłowski J. 206
Pietraś J. Z. 203, 205
Politychnyj P. J. 201
Post G. *див.* Пост Ґ.
Przewłocki J. 205

Rejai M. 31, 204
Renan E. *див.* Ренан Е.
Rengger N. 204
Rezmer W. 203
Rodkiewicz W. *див.* Родкєвіч В.

Rourke J. T. *див.* Рурк Дж.Т.
Rudoph R. L. 202
Ruszczewski J. *див.* Рушчевскі Я.
Ryba M. 113, 205

Shakhrai V. *див.* Шахрай В.
Shearer I. A. 45, 80, 205
Skotnicka-Illasiewicz E. 205
Skurnowicz J. S. 117, 205
Smith A. D. *див.* Сміт Е.Д.
Sørensen G. 43, 199
Stańczyk. J. 206
Starnawski J. 1 06, 205
Stolarczyk M. *див.* Столярчик М.
Struve. K. 204
Sugar P. F. 198
Suny R. G. *див.* Сані Р.Ґ.
Szporluk R. *див.* Шпорлюк Р.

Tazbir J. *див.* Тазбір Я.
Tomczyk N. 198
Trochimczuk S. *див.* Трохимчук С.

Van Den Berghe P. A *див.* Ван ден Берґе П.

Wallace W. 202
Walters R. S. 206
White S. 201
Wiener P. P. 204
Williams M. 202
Wiszka E. 203
Wnuk R. *див.* Внук Р.
Wohlforth W. C. 206
Wojakowski D. 199
Wright A. 199

Żukowski A. 204

ЗМІСТ

ПЕРЕДНЄ СЛОВО 5

ВСТУП 10

ЧАСТИНА 1 16

РОЗДІЛ 1.1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИОКРЕМЛЕННЯ НАЦІОНАЛІЗМУ І ШОВІНІЗМУ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ 16

1.1.1. Теоретико-методологічні основи дослідження націоналізму і шовінізму 16

1.1.2. Національна ідеологія: суть і структура 29

1.1.3. Націоналізм і шовінізм як категорії теорії міжнародних відносин 37

РОЗДІЛ 1.2. НАЦІОНАЛІЗМ І ШОВІНІЗМ НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ 52

1.2.1. Нація як суб'єкт міжнародних відносин 52

1.2.2. Націоналізм і шовінізм в сучасних міжнародних політичних процесах: дві функції взаємодії 58

1.2.3. Держава чи нація? Перспективи націоналізму і шовінізму в контексті удосконалення міжнародної системи 70

ЧАСТИНА 2 83

РОЗДІЛ 2.1. ГЕНЕЗИС ЗМІСТУ І СТРУКТУРИ НАЦІОНАЛІЗМУ ТА ШОВІНІЗМУ 83

2.1.1. Оборонництво як елемент структури націоналізму: український досвід генезису 84

2.1.2. Генезис вивищення: приклад Польщі 103

2.1.3. Процес виникнення і розвитку месіянства: російський досвід 118

РОЗДІЛ 2.2. ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ВЕКТОРИ ТА ГЕОПОЛІТИЧНІ ІМПЕРАТИВИ У КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ І ШОВІНІСТИЧНИХ ТЕНДЕНЦІЙ 139

2.2.1. Україна: стратегічна залежність та геополітична невизначеність 139

2.2.2. Польща: між романтикою і прагматикою 152

2.2.3. Росія євразійська 163

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 180

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК 207

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

Кузик Петро

НАЦІОНАЛІЗМ І ШОВІНІЗМ
У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ

Оригінал-макет підготовано
у відділі автоматизації
НБ ЛНУ імені Івана Франка
Завідувач Мирослава ДОМАНСЬКА

Підп. до друку 25.09.2002. Формат 60×84 1/16
Папір офсет. Друк на різогр. Умовн. друк. арк. 12,8
Обл.-вид. арк. 13,3 Гарн. Bookman Old Style.
Наклад 500 прим. Зам.

Видавничий центр Львівського національного
університету імені Івана Франка.
79000, Львів. вул. Дорошенка, 41.